

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZILÁDY ÁRON FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCZKETTEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1922

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Császár Elemér</i> : Szilády Áron (1837—1922).....	1
<i>Galamb Sándor</i> : Petőfi költészetének egyik formai sajáttsága és a modern líra.....	56
<i>Kastner Jenő</i> : Csokonai lírája és az olasz költők.....	39
<i>Papp Ferencz</i> : Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése (1842—1858)..	6
<i>Thienemann Tivadar</i> : A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. I. közl.....	63
<i>Tolnai Vilmos</i> : Arany Keveháza című költeményéről. (Forrástanulmány.).....	27

ADATTÁR.

Adalékok Arany János eposzának hun forrásaihoz. <i>Grexa Gyulától</i> ...	132
Adalékok codexeink forrásaihoz. <i>Holik Flóristól</i>	121
I. A Bod- és Lobkowitz-kodex forrásaihoz.....	121
II. A Domonkos-codex forrásaihoz.....	124
III. A Cornides-codex forrásaihoz.....	125
A Kisfaludy-család. <i>Gálos Rezsőtől</i>	135
Alsáni Bálint és az Erdy-codex. <i>Holik Flóristól</i>	130
Amade László tanulóéveihez. <i>Gálos Rezsőtől</i>	119
Dayka Gábor példája a hazaszeretetről. <i>g—s-től</i>	134
Diétai magyar versek. Közli: <i>Harsányi István</i>	96
Egy ismeretlen Petőfi-levél Pozsonyban. <i>Tolnai Vilmostól</i>	93
Elfelejtett Tompa-versek. <i>Harsányi Istvántól</i>	104
Hagedorn hatásához. <i>g—s-től</i>	134
Istvánffy Miklós mint költő. <i>Holik Flóristól</i>	140
Tompa Mihály kiadatlan levelei. Közli: <i>Hellebrant Árpád</i>	108

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Földessy Gyula: Ady-tanulmányok. <i>Papp Ferencztől</i>	154
Grexa Gyula: A Csaba-monda és a székely hunhagyomány. <i>Hóman Bálinttól</i>	159
Gyöngyösi István összes költeményei, II. <i>Tolnai Vilmostól</i>	156

	Lap
Holik, Florianus: Index miraculorum Marianorum. <i>Vargha Damjántól</i>	160
Horváth János: Petőfi Sándor. <i>Négyesy Lászlótól</i>	147
Király György: A magyar ősköltészet. <i>Grexa Gyulától</i>	161
Petőfi összes költeményei, I—II. (Voinovich Géza kiadása). <i>Zlinszky Aladártól</i>	157
Szigetvári Iván: A százéves Petőfi. <i>Hartmann Jánostól</i>	152
Várdai Béla: Katholicizmus és irodalom. <i>Horváth Jánostól</i>	157

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

1921 Hellebrant Árpádtól	165
1922 Hellebrant Árpádtól	167
Igazítások	164

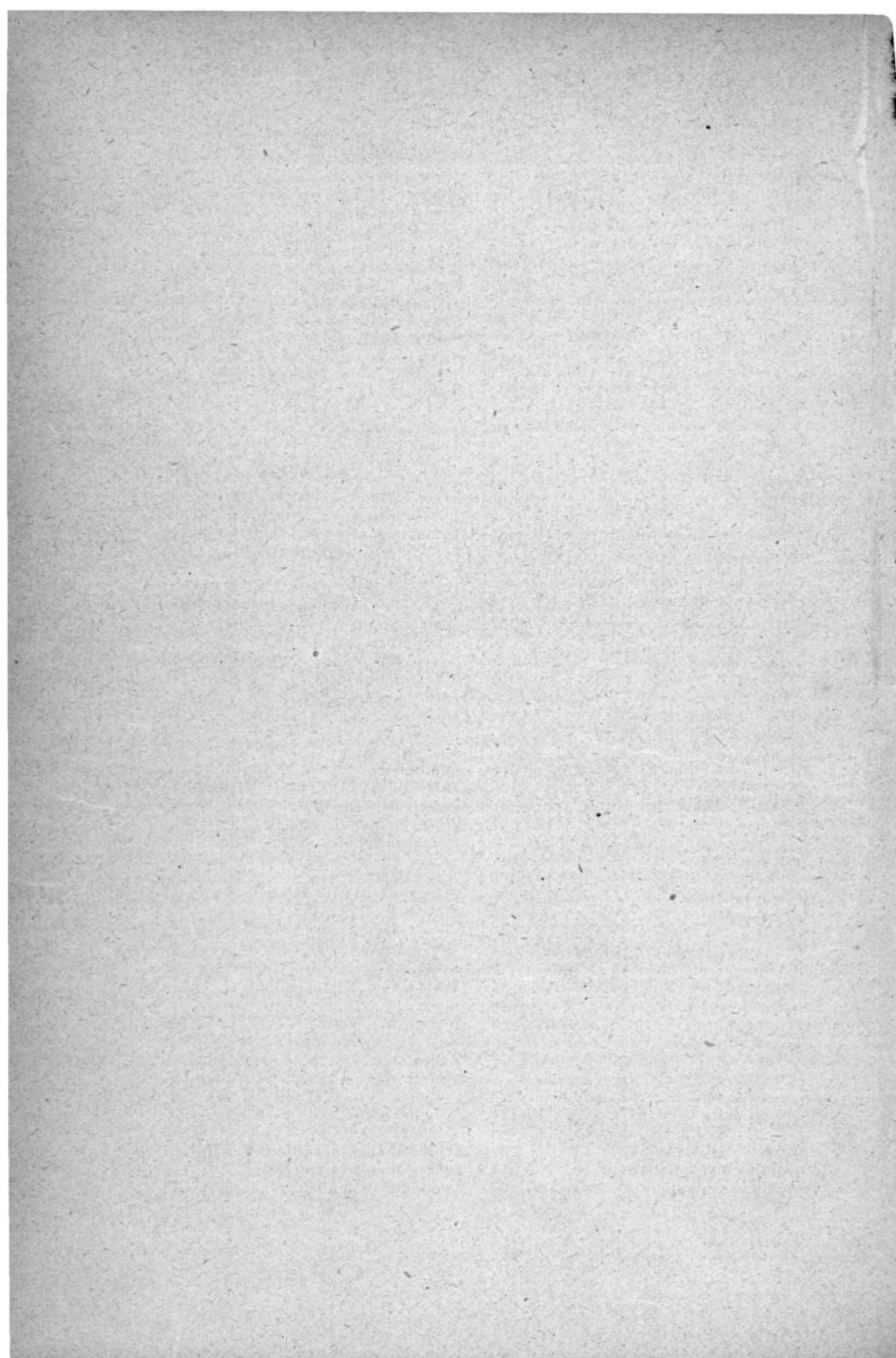
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap		Lap
Ács Mihály 85; — <i>Zöngedező mennyei kar</i>	91, 92	Bürger	49
Ády Endre	154—156	Byron 149; — és Arany	133
Ágai Adolf	62	Calanus Dalmata	133
Szt. Ágoston művei	87, 89	Canisius imakönyve	87
Áldássy Antal	130—132	Catullus	141, 143
Alsáni Bálint	130—132	Chiabrera	46, 47
Amade Antal	120	Claudianus	156
Amade László tanulóévei ..	119—120	Cornides-codex forrásai ..	125—127
Ammianus Marcellinus	33, 34	Czóbel Ernő	75, 76
Anakreon	47, 52	Csaba-monda	159—160, 163
Anonymus	160	Csáktornyai Mátyás, Grobianus- ford.	64
Arany János 2, 5, 15, 19, 62, 154; — hún trilogia forrásai 132—134; — <i>Keveháza</i> 27—38; és Gyulai költészete	24, 25	Császár Elemér	97, 134
Arany László	28	Császár Ferencz	27
Aranyosi—Gellértfi-codex ..	126—127	Csengery Antal	17
Árpád genealogiája	160	Csokonai és az olasz költők 39—55	
<i>ars moriendi</i> -k... 70—72, 80, 83, 90		Dante	48
<i>Aureum speculum</i> 121, 122, 127—134		Dayka Gábor 47; — <i>Haza sze- retete</i>	134
Avenarius	77—80	Deák Ferencz	102
Bajza József	10, 15, 108	Debreczeni Péter, <i>12 elmélkedések</i> 87, 88	
Balassi Bálint 64; — <i>Füves kert</i> 66, 75—77, 79		Dedekind	64
Ballagi Aladár	1, 122	De Lille	45
Bánóczy József	135, 137, 139	Dézi Lajos	84, 156
Baráth Ferencz	8, 19	diétai magyar versek	96—104
Barlaam és Joasaph	122	Dionysius Carthusiensis ..	121, 122
Batteux	46	Dobó István	144
Bécsi krónika	162	Domby Márton	39, 42, 54, 55
Békesi C. Emil	130—132	Domonkos-codex forrásai ..	124—125
Bél Mátyás	31, 32	Dömötör János	8
Beöthy Ödön	104	<i>Elmegyek meghalni</i>	70
Béranger	149, 150	<i>Elmélkedések és könyörgések</i> ..	85
Berquin idilljei	41—45, 51, 52	Endlicher	29
Berzsenyi Dániel	7, 8	Endrődi Sándor	61
Betuleius Josqu.	86	Eötvös Ignác báró	99
Beust, Joach.	80—82	Eötvös Károly	20, 26
Bock, Mich.	66, 75—77	Erasmus 72, 75, 142; — <i>Colloquia</i> és <i>Miles chr.</i> magyar ford... 64, 86	
Bod-codex forrása	121—124	Erdélyi János 7, 16, 19, 24, 26; — hatása Gyulaira	14, 15
Bonfini	33	Érdy-codex egyik forrása... 130—132	
Bornemissza Péter, <i>Vigasztaló</i> <i>könyv</i>	66, 76		

	Lap		Lap
Eschenburg, <i>Beispielensamm- lung</i>	46, 47, 53, 55	Katona Lajos....	63, 121, 124, 163
Fabchich József.....	137	Kazinczy Ferenc.....	53, 134
Farkas Imre nyomdász.....	88	Kecskeméti Sánta János, <i>Szép imádságok</i> 89, 90; — versei.	90
Ferenczi Zoltán	40, 46, 80	Kegel, Phil.....	87, 88
Flaminus, Cornelius.....	130, 131	Kéky Lajos.....	106
<i>Fons vitae</i>	77, 78	Kemény Zsigmond	8, 9, 15
Frankenburg Adolf.....	94	Kempis, <i>Imitatio Christi</i>	87
Frisius.....	65, 85	Kertbeny Károly.....	31
Fuhrmann, M.....	130, 131	Kézai	28, 29, 31, 36, 38
Garay János	10, 108	Kisfaludy Boldizsár	135—138
Gellért-legenda szolgálojának dala	162	Kisfaludy-család	135
Gerhard, Joh.	84, 85	Kisfaludy Károly	136—140
Gessner idilljei	42—45, 48—51, 54	Kisfaludy Sándor	135—139
Gleim	48	Kleist	41, 49
Goethe	38	Kovács Lajos	9
Gombocz Zoltán	159, 160, 163	Kölcsey Ferencz 7, 46, 53, 55, 104, 148	
Gresset	41, 45	Kriza János.....	9
Grexa Gyula	27, 28	krónikáink	29, 130, 162, 163
<i>Grobianus</i>	64	Laskai János, 82; — <i>Ahitatos imádságok</i>	88
Guarini drámái	41—48, 52, 53	<i>Legenda aurea</i>	161
Gyöngyösi István 64; — művei	156	Lévay József.....	25, 26
Gyulai Pál 4, 27, 32, 38, 157, 158; — lírai költészete	6—26	Lisznayai Kálmán	20, 26
Habermann, Joh.....	77—80	Lobkowitz-codex forrása..	121—124
Hagedorn	134	Luczenbacher János 28—34, 36—38	
Haraszti Gyula	46, 48	Luther	67, 71—78
Havas Petőfi-kiadása	158	Madarász Márton, <i>A jó halál 90; — Kegyes élet</i>	85
Heine 150; — hatása Gyulaira.	23	Magyari István 67; — <i>Az jól.. meghalás</i> 80—82; — versei- nek német forrásai	81, 82
Heltai Gáspár 72, 76; <i>Vigasztaló könyv</i>	73—75, 79	magyar ösköltészet.....	161—164
Hóman Bálint.....	162	magyar ösvallás	163
honfoglalás mondái.....	164	Mária-csodák	160, 161
Horatius	8, 141, 144	Marini.....	44, 45
<i>hortulus animae</i> -k	72, 73	Matthisson.....	49
Horváth Cyrill	63	Melanchton	80
hún mondáink	159—160, 163—164	Mentovics Ferencz	10
Illyésházi Gáspár, <i>A jó... ki- mulás</i>	82	Menzini	48
<i>Imádságos könyv</i> (katholikus) ..	90	Metastasio 39—42, 45, 47—50, 52, 54	
imádságos könyvek, XVI—XVII. sz.	68—92	Mihálykó János, <i>Az örök élet 82, 83; — Keresztyéni imád- ságok</i>	88—89
Imre Sándor.....	46, 48, 51	<i>Minden imádságoknak veleje.</i>	90, 91
Ipolyi Arnold. 29, 34—38, 130, 131		modern líra és Petőfi	56—62
Irodalomtörténeti Közlemények.	1	Moller, Martin	83, 84
Istvánffy Miklós mint költő	140—146	Musculus, Andr.	88—90
Janus Pannonius	4, 143, 145	Müller, Heinr.....	91
Jordanes.....	32, 33, 159	Nagy Gábor ..	46
Juvenalis	141	Nagy Ignác	17
Kain Dávid	111—119	Négyesy László	119, 162
Kant	155	német irodalom hatása	63—92
Kármán József	66, 67	Neumann, Kasp.....	90, 91

	Lap
Oláh Miklós, <i>Atila</i> 29, 31, 38; — mint humanista	140—143
Ovidius	141, 156
Párbeszéd Élet és halál közt..	70
P. Páriz Ferencz, <i>Pax sepulcri</i>	84
pasquillusok	96—104
Pázmány Péter	64, 157
Pernyeszi Zsigmond, <i>Idvesség pajza</i>	79—80
Petőfi 4, 9, 10, 14—16, 19, 21—23, 27, 55, 147—155; — költe- ményei 157—158; — hatása Gyulaira 8, 11—13; — isme- retlen levele 93; — költészete és a modern líra	56—62
Petrarca	45, 48—52
Pézteli József	39
Pintér Jenő	130, 131
plágium	65
Podhraczký	134
<i>Poenitiának tüköre</i>	85
Pope	48
Priscus Rhetor	31, 32, 37, 38
Radéczy István	140, 143
Rájniz József	157
Rámner	46
<i>Régi m. költők t. 4; — l. k.</i> ..	2, 3
Reviczky Gyula	61
Riedl Frigyes 16, 20, 163; — <i>Arany János</i>	147
Rime	4
Salamon Ferencz	158
Salánki György, <i>Az ker. vitézség</i>	86
Salis	49
Samarjay Károly	93—95
Sárkány György, <i>Az idvösségek kimúlás</i>	87
Sebestyén Gyula	159, 162, 163
Sennert, Dan.	90
Shakespeare	149
Shelley	149
Sibolti Demeter, <i>Vigasztaló könyv</i>	66, 75—77
Spangenberg, Joh.	73—75, 81
Sulzer, <i>Lexikon</i>	46
Szabó Károly	32, 34, 37, 63
Szalárdi Miklós, <i>Vigasztaló szók</i>	66, 76, 77
Szalaszegi György, <i>Hetetszaka</i> .. <i>imádságok</i>	77—79
Szász Károly 10, 21, 25, 26, 110, 111	
Szathmári Pap Sándor	88
Széchenyi István	99
székely népballadák	14
szellemi tulajdonjog	65—67

	Lap
Szenczi Molnár A. <i>Az legelsőbb jóról</i> 86; — <i>Imádságos könyv</i> 85; — <i>Lelki isk.</i>	80
Szentiváni Mihály	9
Szendrey Mária	16
Szentsi Fekete István, <i>Lelki... órák</i>	91
Szilády Áron	1—5, 63, 74
Szilágyi István	164
Szilágyi Sándor	17, 164
Szily Kálmán	65
Szőcs Géza	40
Tasso 45, 47; — <i>Aminta</i> 41—43; 51; — költeményei	51—54
Tassoni drámái	41, 52
Telegdy Miklós	143
Temesvári Pelbárt 4; — <i>de Tem- pore</i>	127
Thierry Amadé ..	31—33, 38, 133
Thuróczi krónikája ..	29, 31, 36—38
Tinódi Sebestyén	143, 145
Toldy Ferencz 2—4, 10, 28, 35, 36, 38, 40, 46, 108—111, 119, 139	
Tompai Mihály 15, 19, 27, 28, 38; — és az akadémia 108—111; bibliographia 107; — elfelejt- ett versei 104—107; — és Gyulai költészete 25; — ki- adatlan levelei	108—119
Tóth Kálmán	26, 155
Toussaint, Dan.	80
Vachott Sándor	15
Vahot Imre	10, 17, 95
Vergilius 34, 41, 141; — <i>Aeneis</i>	141
Verrepáus imakönyvre	87
Verseggy Ferencz 46, 52, 53; — Hagedorn hatása 134; — hatása Csokonaira	48
Vikár Béla	162
Vörösmarty 9, 10, 15, 27, 28, 94, 95, 109, 147, 148, 151, 154; — és Arany 133; — hatása Gyulaira	8, 11, 13
Wesselényi Miklós b.	9
Wieland	42
Wundt, W.	163
Zader, Jak.	82—83
Zlinszky Aladár	28, 35
Zólyomi Pesina Boldizsár, <i>Ma- nuale</i> 83, 84; — <i>Ötven elmél- kedések</i>	84, 85
Zrínyi Miklós (a költő)	64, 157
Zrínyi Miklós (szigetvári)	145
Zsámboki (Sambucus) János ...	143

SZILÁDY ÁRON

1837—1922.

Ez év márczius 19-ikén meghalt Szilády Áron, folyóiratunknak, az Irodalomtörténeti Közleményeknek szerkesztője. Majd harmincz éven keresztül viselte az IK. czimlapján Szilády Áron nevét, az első két és ez utolsó évfolyamon kívül a közbenső huszonkilencz kötet az ő szellemének bélyegét mutatja. Ballagi Aladár után, a ki 1891 és 1892-ben szerkesztette, Szilády Áron formálta ki az IK. jellemét, az ő vezetése alatt vált, s mindjárt az első füzetből kezdve, a magyar irodalom történetének értékes organumává, a legnemzetibb tudománynak czéltudatosan, határozott elvek szerint irányított folyóiratává. Az irodalomtörténeti kutatás számára kívánván teret nyitni, elsősorban anyagot nyújtott a további földolgozásra, azt az Arany János követelte «téglát és meszet», melyre a tudósnek még nagyobb szüksége van, mint a költőnek. S valóban, Szilády Áron vezetése alatt az IK. gazdag tárháza lett az irodalmi kincseknek. Adattárában beláthatatlan sorát közölte régibb irodalmunk lappangó vagy egészen ismeretlen termékeinek, meg az írókra vonatkozó, a feledés porából kiásott adatoknak; kisebb-nagyobb dolgozataiban alapvető irodalmi kérdéseket tisztázott: azoknak a hatalmas épületeknek, melyeket az újabb, szerencsésebb kor tudósai emeltek, fundamentumaira Szilády Áron folyóiratában bukkanunk. Ehhez a komoly földadathoz igazodott az IK. egész szelleme: komoly hang, tárgy-szerű felfogás, objektív ítélet uralkodott benne, tudatos tartózkodás mindattól, a mi a tudományos érdeket kockára tenné, elsősorban az alkalmoszerűségtől. A jövőnek dolgozott s eleve lemondott arról a népszerűségről, melylyel a jelen mozgalmainak kiaknázása kecsegtette. Sugarait nem szórta szét messze körbe, de a maga körében annál tartósabban világított. Hogy a folyóirat irányától egy hajszálnyira sem hajolt el, hogy munkaterve három évtized múlva sem szorult módosításra, az Szilády Áronnak, a szerkesztőnek, elévülhetetlen érdeme. S még nagyobb érdeme, hogy most, mikor az alkotó már örökre elpihent, a

gép forog tovább tengelyén, egészen régi szellemében. Tovább vezetni már mesterember-munka.

A magyar közműveltség nem is a szerkesztő elvesztését sínyle meg Szilády halálában, hanem a tudósét. Vele a magyar tudománynak egyik sarkköve fordult ki, halálával egy eredményekben páratlanul gazdag tudományos pálya zárult le.

Sajátos volt az a pálya, melyet megfutott. Hatalmas eltolódásokat mutat, s szinte megfeszíthetetlen kilengések után egyszerre, váratlanul ért célhoz. Szilády nem irodalomtörténet-írónak indult, sőt nem is tudósnak. Arany János tanítványa volt Nagykőrösön; talán az ő példájától ösztönözve, de mindenestre abban a költői atmosphaerában, mely őt megbűvölte, maga is költői babérokra vágyott, s kísérletei e téren keltettek is némi figyelmet. Eredeti verset, tudtunkkal, nem sokat írt, de a költészet iránti rajongása még akkor is tartott, mikor a költői becsvágy lángja kilobbant szívéből: kitűnő műfordításokat készített a keleti irodalmak remekeiből, és nagy szeretettel merült el az arab költészet, valamint rokon-népeink epikájának fejtegetésébe. Több volt ez költői fogékonyságnál és múló gyönyörűségnél; a költészettel való foglalkozás marandó nyomot hagyott Szilády egyéniségén, elsősorban stílusán, melyet Buffon az ember legjellemzőbb nyilvánulásának nevezett. Minden írásának, de különösen vitairatainak, sajátos színe és személyes jellege volt: a mi tollából kikerült, mindig eleven, fordulatos, ötletes volt, képekben és színekben gazdag. Nem a tudósok száraz, hideg tónusa volt az övé, hanem érzelmeiktől hevített, szinte lírai dictio.

De közben, sőt már megelőzőleg, sokat tanult, főként az alatt a hat év alatt, melyet mint református theologus hazai és külföldi főiskolákon töltött. Debreczenben megvetette nagy tudománya alapját, Konstantinápolyban a keleti nyelvek ismeretére, Göttingában módszertani jártasságra tett szert. Mint kész tudós tért vissza — de nem mint irodalomtörténetíró. Történettudós, nyelvész és mindenekelőtt orientalista volt ezidétt. Egy csapásra a magyar keleti nyelvészek élére került. Ott maradt vagy másfél évtizedig, mikor a M. T. Akadémia első osztályának egy rendkívül szerencsés, de előttünk, ifjabbak előtt egészen érthetetlen határozata őt, noha semmi komolyabb jelét nem adta a magyar irodalomtörténet iránti érdeklődésének, e tudomány egyik legnehezebb és legfontosabb főadatának végrehajtására hívta el. A *Régi magyar költők tára* című tervbe vett akadémiai vállalat ugyanis 1875 végén, a kijelölt szerkesztőnek, Toldy Ferencznek, halálával vezető nélkül maradt, s a kiadás megindításával az osztály Szilády Áront bízta meg.

Az 1877-ben megjelent első kötet, a középkor magyar irodalmi emlékeinek gyűjteménye, valóságos revelatio volt. Ez az

első magyar irodalomtörténeti szöveg-kiadás, mely nem elég-szik meg a szöveg lenyomtatásával és szó- meg tárgymagya-rázatokkal, hanem gazdag tudományos apparátussal a szöveg teljes megértésére törekszik, palaeographiai, bibliographiai, philologiai és összehasonlító irodalomtörténeti módszerrel az emlékeket minden oldalról megvilágítja.¹ A RMKT. első köte-tét nemcsak *fokozati* különbségek emelik magasan a megelőző magyar irodalomtörténeti szöveg-közlések fölé, hanem *minő-ségek* is: egészen más, mint amazok. Ennek elkészítésére nem volt elég szorgalom, alaposág és lelkiismeretesség, ehhez tudo-mány és ész is kellett, széleskörű tudományos ismeretek és messzelátó értelem; ez a kötet, a jegyzetekben lerakott hatal-mas tudomány-anyaggal s a bennük jelentkező páratlan elme-éllel, szerkesztőjét a legjelesebb magyar irodalomtörténészek közé avatta — fényesen igazolva az Akadémia választását. Egy új Szilády Áron állott előttünk, a ki akárcsak a görög mythologia szerint a bölcsesség istenasszonya, új tudománya teljes vértetében szökkent elő a magyar tudományos élet fejéből, a M. T. Akadémiából.

Mi, az újabb nemzedék, csak az irodalomtörténetíró Sziládyt ismertük, a ki innen, épen negyven éves korától kezdve, most már haláláig hű maradt új tudományához. Majd egy félszázadig dolgozott az új területen, s erőinek azzal a megosztásával szemben, mely a fiatal tudósra volt jellemző, ekkor, férfikora delétől kezdve, erejét egészen erre az egy tudományra, s annak is egyik szakaszára koncentrált: Szilády mint irodalomtörté-netíró pusztán a régi magyar irodalmat vonta be vizsgálódásai körébe. Ez az egyik titka az ő nagy jelentőségének, ez fejtí meg, hogy hosszú munkásságának nemcsak kitűnő tudományos műveket köszönünk, hanem — és ez nagyságának még hatá-rozottabb fokmérője — új mezőket a kutatásra, új utakat azok megmunkálására, új szempontokat és módszereket érté-kelesükre.² Így nemcsak nagyszámú ismeretlen emléket tártá föl régi irodalmunknak s azokat alapos és gondos kiadásokban a tudomány közkincsévé tette, hanem a kiadványait kísérő gazdag magyarázó-anyagban, bevezető fejtegetéseiben és tanul-mányaiban egészen új világot derített a XV-ik és XVI-ik századi költészetünkre.

A concentratio és az elmélyedés azonban önmagában nem

¹ A kötet anyagát még Toldy Ferencz gyűjtötte össze, de Szilády több darabbal kiegészítette s az anyag elrendezésén is változtatott egyet-mást. Mindaz, a mi a szövegközlésen túl esik, Szilády munkája, tehát a kötetnek majd a felét kitevő jegyzetek mind, köztük a nagyszámú forrás-kimutatás.

² Itt és az alábbiakban fölhasználtam azt az ajánlást, melynek alap-ján a M. T. Akadémia Sziládyt 1917-ben megválasztotta tiszteleti tagjának. (L. *Tagajánlások 1917-ben*. Kézirat gyanánt. 3—4. l.) Az ajánlást az osztály megbízásából én írtam, de nevem az ajánlást aláírt nagyérdemű rendes tagoké mögül természetszerűleg elmaradt.

hozta volna létre ezt a nagyszabású eredményt. Más tényezőknél is közre kellett működni. És e ponton igazolódik Petőfi világnézete: a természet nem tékozolja el haszontalanul kincseit. Szilády ifjúkori szertecsapongása a tudományok messzeső területeire nem volt czéltalan pazarlása az erőknél; az a nagy ismeretanyag, melyet akkor megszerzett, gazdagon gyümölcsözött az irodalomtörténetíró számára. Innen van, hogy nemcsak a régi magyar irodalom teljes ismeretével dolgozott, hanem egyetemes tudással; jártassága példátlan a középkor latin irodalmában, az egyházi és világi történetben, a néphagyományok világában és a nyelvtudományban.

Sokoldalúságot alapossággal kevés magyar irodalomtörténetíró egyesített úgy magában, mint Szilády, merész s mégis óvatosan fékentartott tudományos phantáziát a módszeres eljárás biztonságával talán egy sem. A tehetségeknek ebben az utóbbi iker-párjában gyökerezik Szilády Áron genialitása, s az előbbihez simulva, azzal összeolvadva megadja mint tudósnak jellemét.

Ezekben a «de funere domini rapti» sorokban Szilády gazdag, kellőképen föl nem becsülhető munkásságának csak legértékesebb termései utalhatunk. Első a sorukban egy monuméntális munka, a *Régi Magyar Költők Tárá*nak hét kötete (1877—1912). Hatalmas arányaival a nyugat enemi vállalatai között is párját ritkítja: régi költészetünk *egész* anyagát magában foglalja s azt az irodalomtörténeti tárgyalás számára hozzáférhetővé teszi. Hogy újabb irodalomtörténetírásunk nem vetette magát nagyobb buzgalommal erre a területre, az Szilády legnagyobb érdeme: az anyaghoz fűződő tudományos kérdések javarésztét ugyanis ő maga megoldotta, s utódaira csak az ő termésének betakarítását hagyta. Balassa Bálint életrajza, melyet szerényen mint *Bevezetést* közölt a költő verseinek első teljes gyűjteménye előtt (1879), Gyulai *Vörösmartyja* után az első költői életrajz. Benne Szilády széleskörű levéltári kutatások alapján a költő életének, eleven képzelettel a költészetének vitás kérdéseit fölismervén vagy éppen tisztázván: egy új, az addig ismert Balassánál gazdagabb, érdekesebb s értékesebb költői egyéniséget vezetett be irodalmunk történetébe. *Temesvári Pelbárt*jával (1880) gyémántot bányászott ki régi irodalmunk rejtekeiből. Temesvári Pelbárt a Szilády előtti időkben pusztán név volt, egy csomó latin munka szerzője, s ennél többet még irodalmunk nagy számadója, Toldy Ferencz sem tudott róla. Szilády Áron megvilágításában Pelbárt a középkor egyik legnagyobb magyar szelleme, Janus Pannonius-szal együtt első írónk, a kit szárnyára vett a hír. Neve külföldön ismeretebb lett, mint nálunk, művei beletartoznak a világirodalomba s a magyar prédikációs, példa- és legenda-irodalomnak leggazdagabban ömlő forrásai.

Szilády Áron tudományos eredményei közül csak a legfényesebbet említem, a Toldi-kérdés megoldását. Ismeretes, hogy Arany, noha semmi írásos bizonyysága nem volt, rendületlenül hitt trilogiája főhősének, Toldi Miklósnak, történeti voltában. Szilády okleveleink tengeréből kihalásztta a nem is sejtett bizonyító iratokat s velük a monda hősének történeti hitelét, sőt főúri voltát és történeti szerepét kétségtelenül igazolta.

Ezek a tudományos eredményein a haladó kor változtat majd egyet és mást, a mint már eddig is kiegészítette egypár vonással és színezéssel helyenként kimélyítette. De Szilády jelentőségét nem fogják csökkenteni a gyorsan tűnő évek; a messze jövő irodalomtörténete is azok között emlegeti majd nevét, a kiknek tudományunk legtöbbet köszön, s nem fogja sohasem elfelejteni, hogy régi irodalmunk képét a maga gazdagságában és mélységében először Szilády Áron rajzolta meg. S megrajzolta egy egyszerű, szinte falusi paplakban, a halasi parochián, messze a főváros vásári zajától és lármás tülekedésétől, abban a fehérre meszelt kis házban, melynek 1848-tól lakója, 1862-től, mint halasi református lelkész, gazdája volt. A hírnév és elismerés, mely tudományos munkásságát kísérte, nem tántorította meg, ellenállt a nagyváros és a tudományos világ csábításainak, nem lett hűtelenné a maga kis paplakához és egyszerű állásához. Valóban, Szilády Áron nemcsak nagy tudós volt, hanem nagy lélek is — s épen ezért lehetett erős a tudományban, mert az életben is az volt! Mi, a kiknek a sors megadta, hogy Szilády Áronban ismerhesük és szerethessük az embert, megőrizzük emlékét holtunkig — tudományos érdemei megörökítéséről gondoskodott ő maga.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

GYULAI PÁL LÍRAI KÖLTÉSZETÉNEK FEJLŐDÉSE. 1842-től—1858-ig.¹

Tekintetes Akadémia!

Midőn e — rám nézve — ünnepies pillanatban a tudományok templomának küszöbére lépek, mély tisztelettel hajlom meg azok előtt a nagy eszmények előtt, melyek e templomot valóban szent helylyé avatják. A Magyar Tudományos Akadémia — lángeszű alapítójának eszméihez hiven — mindig tisztán látta a magyar nemzetnek világtörténeti hivatását s mindig összeegyeztette nemzeti törekvéseinket az emberiség fejlődésének egyetemes céljaival; így vált a béke évtizedeiben az emberi művelődés munkásává s a nemzeti megpróbáltatások idején a nemzeti eszme hőségévé. Szívem mélyéből mondok köszönetet azért a kitüntetésért, hogy megválasztásom folytán én is részese lehetek azoknak a harcoknak, melyeket gr. Széchenyi István szellemi örököse a megalázott magyar nemzet igazságaért vív meg. A Magyar Tudományos Akadémia nagy eszményei indítottak arra is, hogy székfoglaló értekezésem tárgyául Gyulai Pál lírai költészetét válaszszam, azt a kimagasló író- és költő-egyénséget, kinek irodalmi harcrai annyi fényt derítettek a Magyar Tudományos Akadémiára.

I.

A XIX. századi magyar irodalom élete nagy elméket vetett felszínre, de irodalmunk fénykorának alig volt eredetibb egyénisége Gyulai Pálnál. Jellemének merészebb vonalait szülőföldje, Erdély, adta, a meredek bércek és szűk völgyek hona, mely az erkölcsi életben épűgy, mint a természetben, a legnagyobb ellentéteket tűrte meg egymás mellett. Így fért össze lelki világában a gyöngéd érzelem a férfias bátorsággal, a költői ábránd a biztos ítélőerővel s a szülőföld rajongó szeretete a politikai belátással. Esztétikai ítéleteiben nem ismert ingadozást; elveiért, meggyőződéséért minden körülmények között készen állott a harczra. Férfi volt, kemény, rendíthetetlen;

¹ Székfoglalóul fölcsvasta a szerző a M. T. Akadémia I. osztályának 1922 jan. 23-iki ülésén.

hogy azonban az erdélyi jellem örvényeitől: a makacsságtól és különzségtől megmenekült, azt leginkább széles látókörének s szigorú erkölcsi érzésének köszönhetette. A mily komolyan vette szerelmét s az oltár előtt tett esküjét, époly lelkiismereti kérdésnek tekintette az irodalom ügyét s hazájának sorsát. Ez a határozott egyéniség mindig ugyanannak mutatkozott prózában és költészetben, novellában és kritikában, de sehol sem tárta fel valójának rendkívüli értékeit művészsibben s teljesebben, mint lírai költeményeiben. Ez Gyulai lírai költészetének tartalmi szépsége és lélektani jelentősége.

A nagy költői lángelmék között, kik a XIX. században a magyar irodalom egét elfoglalták, Gyulai költői egyénisége lassan tűnedezett elő a háttérből. Nem volt vakító jelenség, mely hirtelen szeli át az égboltot; inkább hasonlított az esti csillaghoz, mely, ha felragyog, legtovább megörzi bűbajos fényét. Gyulai lírai költészete a XIX. század nagy irodalmi mozgalmai között fejlődött ki, melyeknek ütközőpontja a költészet lényegének magyarázata volt. Erős kritikai tehetsége kiválasztotta minden mozgalomból azt, a mi túlélte a napi küzdelmeket, s költői egyéniségébe olvasztotta. Így nyertek lírai költeményei oly művészi formát, mely kiegyenlítette a küzködő irodalmi ízlések ellentmondásait, s mely állandó tiltakozás volt a hanyatlás szellemével szemben. Ez Gyulai lírai költészetének alaki szépsége s irodalomtörténeti jelentősége.

Gyulai a negyvenes években szemtanúja, majd részese volt a romantika diadalainak. A szabadságharcz után megérte a kiábrándulás s a nemzeti elnyomás korát, hogy a kiegyezés idején a valóság jogaiért szálljon sikra költészetben és politikában. A kiegyezés után látta a nemzeti eszme súlyedését a közéletben, a század végén pedig a hanyatlás szellemének előretörését az irodalomban. Lírai költői pályájának kezdetét egy ünnepi ódája jelzi a Hon és Külföld 1842-ik évi folyamában, végét pedig egy Heine-fordítás, mely halála előtt egy évvel a Budapesti Szemlének 1908-ik évi folyamában jelent meg. Ily hosszú pályának sok hajlása van, de a fejlődés korszakait nagyrészt mégis a tartalmi és alaki szépségek változásai szabják meg.

II.

Abban a korban, melyre Gyulai tanulóévei esnek, Berzsenyi és Kölcsény halálával végsőt lobbant irodalmunkban a klasszikus ízlés. Új szellem, a romantika, vonult a magyar költészet minden részébe; a drámát, eposzt és regényt a felszabadult, sokszor féktelen képzelet alakította át, a lírában pedig a szabályos formának romjain az egyén jogai jutottak érvényre. Joggal nevezte Erdélyi János is ezt az időszakot a regényes líra korának, s míg a korszak első részében 1830-tól 1844-ig

Vörösmarty lángelméjének kápráztató kitöréseit csodálta, a második részt attól az időponttól számította, melyben Petőfi korlátlan költői egyénisége adott a fejlődésnek irányt.¹ Bár Erdélyi szerint Gyulai ahhoz az irodalmi körhöz tartozott, mely Petőfi szellemének merész röptét követte, költői tehetségének nyiladozására a regényes lírának mindkét vezető egyénisége: Vörösmarty és Petőfi egyaránt hatással voltak. Dömötör János ugyan még Petőfi és Gyulai közt sem talált bensőbb kapcsolatot,² Baráth Ferencz azonban már szintén Vörösmarty és Petőfi lírai költészetének visszfényét fedezte fel Gyulai költői pályájának első szakaszán.³ Valóban, ily irodalmi hatásoknak minden feltétele megvolt egyrészt a kor nagyarányú lírai mozgalmaiban, másrészt abban a szenvedélyes vonzalomban, melylyel Gyulai az irodalom eseményei iránt már az iskola falai között érdeklődött.

A múlt század harminczas és negyvenes éveiben a kolozsvári református főiskola tanításterve ugyan még aránytalanul nagy helyet adott a klasszikus irodalomnak, de ha Gyulai az iskolai előadásokon Berzsenyi mintaképét, Horatiust, hallotta magasztalni, szabad óráiban bizonyára époly lelkesen szavalgatta Vörösmartyt, mint ezidőtájt az ifjú br. Kemény Zsigmond, a nagyenyedi református főiskola növendéke. A kezdő költő 1840 körül nem is választhatott volna maga számára csábítóbb mintaképet Vörösmarty költészeténél, hisz egy későbbi nyilatkozata szerint «ekkor Vörösmarty volt a magyar lyra fejedelme».⁴ Még izgatóbb eszményként állott néhány év múlva előtte Petőfi szédületes pályafutása, ki a nyomor mélységeiből küzdötte fel magát s költészetének ellenállhatatlan varázsával szinte új nemzeti egységet teremtett. A szabadságharc után Petőfi életéről és költészetéről írva, Gyulai maga megvallotta, hogy tanulmányával a hála adóját akarta leróni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságának álmait körüllebegte.⁵

Azok az irodalmi hatások, melyek között Gyulai költői egyénisége kialakult, meghatározzák Gyulai lírai költészetének első korszakát is; határokul egyrészt 1842-t, a költői tehetség első jelentősebb nyilatkozásának idejét, másrészt 1849-et, a szabadságharc leverésének s Petőfi halálának évét, jelölik meg. Ez idő alatt Gyulai az emberi szív és nemzeti élet mélységeibe látott. A kolozsvári református kollégiumban elvé-

¹ Erdélyi János: *Kisebbségi prózái*. II. 1865. 26., 119., 122. l. (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.*)

² D. J.: *Gyulai Pál*. (Vasárnapi Ujság. 1876. 42. sz.)

³ Baráth Ferencz: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 183. l. (*Gyulai Pál költeményei.*)

⁴ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 147. l.

⁵ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 68. l. (*Petőfi Sándor és lírai költészetünk.*)

gezte felsőbb tanulmányait, miközben egészen saját erején tartotta fenn magát; Pataki Dániel otthonában átérezte az első szerelem izgalmait, id. gr. Bethlen János körében pedig megismerte az erdélyi politika rejtelmait; 1848-ban a kolozsvári ifjúságnak egyik vezetője volt, majd mint gr. Teleki Domokos titkára a pesti irodalmi életben tájékozódott, végül 1849-ben anyját és hazáját vesztette el.

Mennyi hangulat, érzés és eszme rohant végig az eszes ifjú lelkén! A kor, melyet átélt, tele volt izgató kérdésekkel. A pesti irodalom szinte túláradt a világfelforgató eszméktől. Erdély ifjúságát is elfogta a nemzetboldogítás vágya, bár látta a harminczas évek alkotmányos küzdelmeinek kudarcát. A negyvenes évek irodalmi harczeit br. Kemény Zsigmond és Kovács Lajos, az Erdélyi Hiradó fiatal szerkesztői, vezették be, kik szabadelvű politikai reformterveikkel állandó izgalomban tartották Erdélyt. A politikai cikkek merész hangjával összehangzottak azok a költői munkák is, melyek az Erdélyi Hiradó melléklapjában, a Nemzeti Társalkodóban s a Szentiváni Mihálytól szerkesztett *Remény* című zsebkönyvben jelentek meg. Többnyire naiv alkotások voltak ezek, s ritkán nyilatkozott bennök oly költői egyéniség, mint br. Kemény Zsigmond, Kriza János és Szentiváni Mihály, de nagyjában egységes jellemük volt. A kolozsvári költővilág épügy, mint a pesti, romantikus vágygyal tekintett a múltra, hitt a szabadelvű eszmék megváltó erejében s már Petőfi megjelenése előtt a népköltészet művészi formáit utánozta. Ennek a bensőséges kapcsolatnak adott kifejezést Kolozsvár, mikor falai között lelkesen ünnepelte 1845-ben Vörösmartyt, s 1847-ben Petőfit.

Minél mélyebben gyökerezett Gyulai egyénisége Erdélyben, annál több szál kötötte a kolozsvári irodalmi élethez. Már 1844-ben magára vonta br. Kemény Zsigmond figyelmét, ki br. Wesselényi Miklós fiai mellé ajánlotta nevelőnek.¹ Másrészt Gyulai ifjúkori költeményeire is ráillik, mit jellemzősül épen ő mondott Kriza és Szentiváni költészetéről, hogy dalain a székely bércek fuvallata érzik. Még 1850-ben *Székelytámad*, *Székelybánja* című költeményében is ugyanahhoz a tárgyhoz és ugyanazokhoz a költői eszmékhez tért vissza, melyeket egykor az 1841-ik évi *Reményben* Szentiváni költeményében talált. Egyes verselése korán biztosított neki helyet a kolozsvári ünnepi költők között is. Így szerepelt 1842-ben, mint «bölcselkedési tanthallgató» a gr. Teleki József, Erdély kormányzója, számára rendezett ünnepen, s talán ez alkalomra írt verse, mely a Hon és Külföld 1842 márcz. 22-iki számának hátlapján jelent meg, volt első kinyomtatott költői munkája. 1846-ban

¹ Papp Miklós: *Br. Kemény Zsigmondnak br. Wesselényi Miklóshoz 1844. júl. 26-án írt levele.* (Életképek. 1876. 46. sz.)

Pestalozzi első százados emlékünnepeire irt ódát, melyet az az-évi Nemzeti Társalkodó közölt.

Mindazáltal erdélyi rokonérzései ellenére csak még kétszer bukkan fel költeménye erdélyi folyóiratban: az 1843-ik évi Beszélytárban s a Nemzeti Társalkodó 1844-ik évi folyamában. Becsvágyának igazi czélpontja a pesti irodalmi élet volt. Önbizalmát nem csekély mértékben emelhetette, hogy 1842-ben egy epigrammáját az Athenaeum közölte; e sikeréből Vörösmarty, Bajza s Toldy elismerését olvashatta ki. 1843-ban még egyszer felkereste az Athenaeumot költeményével, 1844-től fogva, aztán majd Garay Regélő Pesti Divatlapjánál, majd Vahot Pesti Divatlapjánál kopogtatott be, s különösen gyakori vendége volt az utóbbi lapnak, hova Petőfi iránt érzett vonzalma is csábította. Később a győri Hazánk, az Életképek, a szabadságharcz idején pedig még a Nemzetőr s Nép Barátja voltak költői munkásságának színhelyei. Az 1848-ik évi mozgalmas kolozsvári napok emléke a *Nemzeti Színek* című füzet, melybe Gyulai Mentovicssal és Szász Károlylyal együtt több politikai költeményét foglalta.¹

Gyulai ifjúkori költeményei leginkább régi folyóiratok lapjain rejtőznek, legnagyobb részük a költő kényes ízlése következtében kimaradt a gyűjteményes kiadásból, vagy átalakítva került bele. A fejlődés első korszakát a következő lírai költemények mutatják keletkezésük idejével vagy megjelenésük helyével²: 1. *Az anya és fohásza*. (Hon és Külföld. 1842 márcz. 22. sz.) 2. *Hunyadi János*. (Athenaeum. 1842 okt. 9. sz.) 3. *Lengyel bujdosó*. (Nemzeti Társalkodó. 1844 szept. 6. sz.) 4. *Laurához*. (Regélő Pesti Divatlap. 1844 máj. 2. sz.) 5. *Hozzá*. (Pesti Divatlap. 1844 őszelő 2. heti sz.) 6. *Pestalozzi emlékünnepeire*. (Nemzeti Társalkodó. 1846 jan. 16. sz.) 7. *E...hoz**. (Pesti Divatlap. 1846 őszelő 12. sz.) 8. *Az éjhez**. 1846. (Hazánk. 1847 decz. 18. sz.) 9. *Éjjel**. 1846. (Hazánk. 1853 szept. 18. sz.) 10. *Szózat*. (Pesti Divatlap. 1846 télelő 26. sz.) 11. *Egy éjszakán*. (Pesti Divatlap. 1847 jun. 13. sz.) 12. *Amott egy agg cserfa zöldül**. 1847. 13. *Egy tavaszi nap**. 1847. (Remény. 1851.) 14. *Ábránd*. (Életképek. 1847 okt. 3. sz.) 15. *Estve**. 1847. 16. *Székelyföldön**. 1847. (Életképek. 1848 jan. 16. sz.) 17. *Vágy*. (Hazánk. 1848 jan. 15. sz.) 18. *Kandalló mellett*. (Pesti Divatlap. 1848 jan. 16. sz.) 19. *Szabad sajtó*. (Nemzeti Színek. 1848.) 20. *Hah mi az...* (U. o.) 21. *Szebb halál nem érhet*. (U. o.) 22. *Kolozsvártt márcz. 21-én*. (U. o.) 23. *Kolozsvártt ápr. 9-én*. (U. o.) 24. *Májusban**. 1848. (Hölgyfutár. 1851 máj. 12. sz.) 25. *Távozó**. 1848. (Losonczy

¹ Gyulai, Mentovics és Szász K.: *Nemzeti Színek*. 1848. 1—49. l.

² A csillaggal megjelölt költemények — néha változott címmel — előfordulnak a gyűjteményes kiadásban is. A változott címek következők: 7. *Virágnak mondanálak*. 8. *Az éjről*. 9. *Csillagos az ég*. 16. *Erdély*. 25. *A távozó*.

Phönix. I. 1851.) 26. *Hazám**. (Nemzetőr. 1848 szept. 3. sz.) 27. *Munkácsi téren*. (Életképek. 1848 okt. 1. sz.) 28. *Székelyek*. (Életképek. 1848 nov. 19. sz.) 29. *Emléklapjaimból*. Decz. 2-án 1848. (Magyar Emléklapok. IV. 1850.) 30. *Hadnagy uram**. 1849. (Magyar Emléklapok. I. 1850.) 31. *A székelyek**. 1849. 32. *Haldokló huszár*. (Nép Barátja. 1849 jun. 24. sz.) 33. *Világosnál**. 1849.

Ezekben a költeményekben több a betanult modor, mint a léleknek természetes mozdulata, több a csillogó szólam, mint a mélyen átérzett költői gondolat. Jellemüket valójában a kor uralkodó eszméi s irodalmi áramlatai adják meg. Tulajdonképeni jelentőségük az, hogy az ifjú költő bennük nyilatkozott először az élet nagy értékeiről, s bennük kereste a költői kifejezés eszközeit.

1846-ig Vörösmarty költői világa tartotta ígérete alatt Gyulai képzeletét. *Az anya és fohásza* című ünnepi ódának nem csak jeligét szolgáltatott Vörösmarty, valójában az egész allegória, melyben a fohászokodó anya Erdélyt jelenti, Vörösmarty *Elhagyott anya* című ünnepi ódájának visszhangja. Kétségtelen kapcsolatban vannak a Pestalozzi emlékünnepeire írt distichonok is azokkal a fenséges gondolatokkal, melyeket Vörösmarty a *Gutenberg-Album* számára foglalt páratlan distichonjaiba. Hasonlóképp követik a *Hunyadi János* és *Lengyel bujdosó* című epigrammák is Vörösmarty mesteri lírai epigrammáit, melyekben a klasszikus forma nemzeti tartalommal telik meg. Leginkább összevágott Gyulai kedélyével Vörösmarty férfias szerelmi lírája, azért első dalaiban tőle tanulta el a szerelmi vágy hangjait. Az irodalmi hatást épen a lélekrokonság mélyítette ki, úgyhogy az Emiliához intézett dal már merő báj, s csillagos és virágos képeivel ép oly gyöngéd vallomás, mint Vörösmartynak *Ó* című költeménye.

Ha Vörösmarty költészetében Gyulai még együtt találta a klasszikus forma maradványait s a romantika merészebb fordulatait, a negyvenes évek közepén Petőfi már úgy állott előtte, mint a romantikus eszmény megvalósulása, mint új korszak hirdetője, ki saját költői lángelméjén kívül más törvényt nem ismer, s ki legfeljebb a legszabadabb költői alkotóerőt, a népköltészet szellemét tartja követésre méltónak. Petőfi hatása Gyulait a kedélyéletnek s a költészetnek új területei felé vonta.

Petőfi nyomán találta kedvét Gyulai a bántó ellentmondásokban s a felindult lélek torzvonásaiban. A mint Petőfi a holdvilágos éjjel a részeges kántor családjának gyötrelmeit, a fenséges éjjel a találkára induló ifjút s a gyilkolásra kész zsványt hozza kapcsolatba: épúgy gyűjti Gyulai képzelete is az éj bűvös körébe az ölelkező szerelmeseket, a részeg férj elől szökő nőt s a fosztogató zsványt. Petőfi *Felköszöntés* című költeményének lázas eszméi ismétlődnek meg abban a felkö-

szöntésben is, melyet Gyulai *Egy éjszakán* című költeményében egy rajongó s csalódott ifjú ajakára ad; a kétségbeesett szerelmes egészen Petőfi gondolkörében él s Petőfi szavaival vágyódik «a mámor homálya» után.

1846-on túl Gyulai leveszi szerelmi lírájáról is a hangfogót; áradozóbb, szenvedélyesebb lesz, s kifejezései elvesztik fátyolos jellemüket. Az erőltetés utánzásra vall, s egy-egy ismertebb helyzet vagy versszak hamar elárulja a mintaképet. Mint Petőfi, épúgy Gyulai is a zord időben egyedül ül szobájában, s neki is a kandalló tüze juttatja eszébe kedves leánykáját. Még inkább Petőfi jellemző fordulataira, főképp az *Éj van, csend és nyugalomnak éje* kezdetű dal két első versszakának változatára ismerünk Gyulai *Ábránd* című költeményének e vesszoraiban:

Csöndes éj van, álmok éjszakája...
De nem alszom, el nem alhatom;
Messze elszáll lelkem gondolatja,
Elszáll... elszáll, s rólad álmodom.

A mozgalmas korszakkal megváltozott Gyulai hazafias költészetének tárgyköre és hangja is. Lelkét a politikai élet hullámai sodorták magukkal, s költeményeiben nagyrészt ugyanazok a kérdések és események foglalkoztatták, mint Petőfit. Vele együtt lelkesült a két ország ölelkezéséért, a szabad sajtóért, Erdély felszabadulásáért, a székely fegyverek dicsőségéért; vele együtt biztatta a nagy Rákóczi szellemét is, hogy vezérelje nemzetét a végső csatára. Szabadság nélkül az ő szemében is elvesztette az élet értékét, s nemzete számára inkább kívánta a dicsőséges halált s a szép emlékezetet, mint a szolgálóéletet. Gyulai itt már elfelejtí Vörösmarty fenséges szólamait s szinte keresi az erős szavakat. Hazáját így szólítja meg: «Tatár nyúzott, német gyilkolt.» Márcz. 21-iki ódájában Petőfi után dörög a *most vagy sohát*; ápr. 9-iki költeményében pedig így alakítja át a *Nemzeti dal* refrainjét:

Megesküszünk életre halálra,
Szabad s egy lesz a magyar hazája.

A forradalmi láz alig is, egyéb Gyulai költeményeiben, mint irodalmi stílus, melyet a költői lángelme teremtet. Politikai ódái többnyire okos szónoklatok, vagy komoly alapú fejtegetések, inkább a nemes hazafiúi aggodalom bizonyítékai, mint a korlátlan szenvedélynek megrázó nyilatkozásai.

Sokkal mélyebb hatást tett Petőfi Gyulaira s általában a magyar költészetre azokkal a költői formákkal, melyekben nemcsak saját egyéniségét, hanem egyúttal a magyar nép lelki világát is teljes hódító erejében fejezte ki. Maga Gyulai bizonyítja, mily nagy esemény volt, mikor Petőfi népdalaival

fellépett.¹ Bennük a népies elem annyi művészettel olvadt össze, hogy egészen hatalmába ejtette az ifjabb költőnemzedéket. E mozgalom emlékei Gyulainak *Csillagos az ég és Amott egy agg cserfa zöldül* kezdetű népdalai is. Gyulai azonban Petőfi népdalköltészetét lényegében utánozza s époly mester az érzéseknek természeti képekre való átjátszásában, mint a festőiségben.

Hasonló eredetiség jellemzi Gyulait Petőfi kedvelt műfajában, a festő költeményben. Hogy itt is Petőfi tájfestései lebegtek szeme előtt, azt bizonyítja *Erdély* című költeményének bevezetése, mely szinte válasz Petőfi *Alföld* című költeményére. Míg ugyanis Petőfi az Alföld tengersík vidékét elébe helyezi a fenyvesekkel vadregényes tájnak, Gyulai épen a vadregényes fenyvesek homályát üdvözi, bár elismeri a délibábos puszták szépségét. Gyulai ismeri Petőfi festő művészetének titkait. Költeményében benne van a bérczvidék minden színe és vonala, Székelyföld életének minden jellemző mozzanata. Nem rajzol ugyan oly biztos vonásokkal, mint Petőfi, de a sok részletet époly művészi egységbe foglalja a szülőföld és szabadság szeretetével, mint a délibábos pusztáknak lángeszű költő festője.

Az a viharos romantika, mely Petőfi lírai költészetéből oly diadalmasan tört elő, magával ragadta Gyulai lelkét is. Gyulai azonban a szenvedélyes vágy lázongó hangjában s a korlátlan képzeletnek tüneményes játékában nem annyira a forradalmi szellemnek, mint inkább a kor irodalmi ízlésének hódolt meg. Petőfi szellemét leginkább kifejezőmódjában, költői indítékaiban s költészeti reformjaiban utánozta. Tőle tanulta a ríktó színezést, de egyúttal a finom vonalú rajzot is; nála látta a költői szerkesztés szabálytalanságait, de egyúttal nála ismerte meg a népköltészet formáinak művészi értékét is. A legnagyobb eredmény, mit Petőfi utánzásának köszönhet, költői egyéniségének gazdagodása volt.

Így emelkedett Gyulai irodalmi mintaképeivel mind magasabb költői feladatokhoz. Ifjúkori költeményeit maga ítélte meg legszigorúbban, mégis minden versszak, mely lelkének mozgalmából kikerült, hozzájárult költői egyéniségének alakításához. A klasszikus versforma az előadás tömörségére készítette, Vörösmarty lírája magasabb eszmekörbe vezette, míg Petőfi hatása mind változatosabbá s természetesebbé tette költészetét. Költői páthosza nem érte el Vörösmarty ódáinak fenségét, nem volt annyira a magyar nép költője, mint Petőfi, de a lélek merengéseinek, az elfojtott fájdalomnak, a fény és árnyék változatainak alig volt irodalmunkban nála művészebb kifejezője.

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 58. l. (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk.)

Ennek a határozott költői egyéniségnek már minden jellemző vonását magán viseli *A távozó* című költemény, melynek egyszerű szerkezetében s átlátszó stílusában épügy érvényszerűnek a szülőföldjétől búcsúzó költő ábrándjai, mint a színes kavicsok a hegyi pataknak kristálytiszta vizében. Ugyanezek a jellemvonások ötlenek fel Gyulainak *Világosnál* című lírai elbeszélő költeményében, még inkább a *Hadnagy uram* című balladájában. Itt Gyulai a székely népballadák jellemzőmódját s drámaiságát mély liraisággal alkalmazza. Csak a ki a kor lelkének mélyére tekintett, a ki átérezte a szabadságharcz minden dicsőségét és gyászát, csak az találhatott a hős honvédhadnagy rajzához oly vonásokat, melyek a nagy idők erkölcsi tartalmát egész eszményiségében tárják fel. A költői felfogás mélységére s a kifejezés rendkívüli erejére nézve Gyulai balladája époly remekmű, mint Petőfi néprománczai, melyek a népleleknek nem sejtett mélységeit éreztetik velünk a népköltészet művészi eszközeivel.

A fejlődés egyenes vonala azt bizonyítja, hogy Gyulait komoly irodalmi tanulmányok vezették lírai költészetének első korszakában. Érdeklődését méltán leköthette Erdélyi János tevékenysége, ki a negyvenes évek irodalmi reformjának oly szilárd eszthetikai alapot vetett. Erdélyi a szabadságharczot megelőző években avatkozott döntő hatással irodalmunk életébe, épen akkor, mikor Gyulai költői egyénisége határozottabb jellemet nyert. Ekkor: 1846-ban és 1847-ben hirdette a népköltészet jelentőségét a nemzeti költészet kivirágzása szempontjából s fejtegetéseinek gazdag népköltészeti gyűjteményével adott súlyt. 1847-ben a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkesztette a Magyar Szépirodalmi Szemlét, s mint a korszak hivatott műbírálója nagy szellemi felsőbbbséggel tűzte ki a győzelmes irodalmi irány elveit. Nagyrabecsülte a költészetben a népiest, az egyénit, a jellemzetest, s a hideg ideálok helyett az élet és ember tanulmányozását ajánlotta az újabb költőnemzedéknek.¹ Így vált Erdélyi — saját szavai szerint — «a valódi romantika» szószólójává.² Erdélyi kritikai nézetei annál inkább megerősítették Petőfi hatását Gyulai irodalmi ízlésének kialakulásában, mert Petőfi költészete valójában Erdélyi irodalmi reformeszméinek igazolása volt. Erdélyi nagy műveltsége épügy a romantika vonzókörébe vonta Gyulait, mint Petőfi költői egyénisége. E bensőbb kapcsolat jele egyrészt az az elismerő bírálat, mely Gyulainak *Aranycsináló* című romantikus novellájáról Erdélyi Szépirodalmi Szemléjében jelent meg, másrészt Gyulainak egy 1847-ik évi levele, melyben Erdélyi-

¹ Erdélyi János: *Kisebb prózái*. II. 1865. 170. l. (*Egyéni és eszményi*.)

² Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 502. l. (*Valami a romanticizmusról*.)

ről, mint az irodalmi vezér mintaképeről nyilatkozik.¹ A mélyreható tanulmány védte meg Gyulait azoktól a túlzásoktól, melyekbe az irodalmi megújulás korának költői oly könnyen beletévedtek; ez nyújtott biztos alapot a további fejlődés számára is.

Gyulai lírai költészetének első tartalmát bérczes hazája: az erdős hegyek világa s az erdélyi szellemi légkör szolgáltatta. Ifjúkori költeményeiben első szerelmének emlékei a kék Szamos vizének benyomásaival vegyülnek, gyermeki szeretet fűzi a vadregényes fenyvesekhez, lelkét egyaránt meghatják a székely nép erényei s Erdély múltjának hősei: Hunyadi, Kinizsy, Rákóczi. Gyulait azonban épúgy, mint br. Kemény Zsigmondot, titkos vágy vonja szűkebb hazájából magasabb hatáskör felé. Lírai költészete az első korszak végén az erdélyi szellemi szemhatár fölé emelkedik, az emberi életnek rejtettebb vidékeire vet fényt s egy pillanatban a nemzeti léleknek egész körét bevilágítja. Mily nagy távlat nyílhatott a magasba törő költői lélek előtt a vakmerő nemzeti remények kórában! Mennyire csábíthatta a fejlett irodalmi élet, melynek valóját a nemzeti öntudat hatja át! Mindezek a szép remények szétfoszlottak a szabadságharcz katasztrófájában.

III.

Az ötvenes évek elején az önkényuralom teljes erővel tört a magyar irodalomra, melynek minden mozdulatában a forradalmi szellem ébredését látta. Nyomasztó csend nehezült a költői munka színhelyeire is. A vezető egyéniségek vagy a szabadságharcz vérzivatarában veszttek el, mint Petőfi, vagy megtörve búskomorságnak estek martalékul, mint Bajza s Vachott Sándor. Egyrészüik börtönben sínylődött vagy külföldre menekült, másrészüik kétségbeesve vidéken húzódott meg, mint Vörösmarty, Arany, Tompa és Erdélyi. Ily körülmények között a szépirodalom rövid életű vállalatok hatalmába került, melyeket eszthétikai elvek helyett gyakran üzleti szempontok vezettek. Úgy látszott, hogy a nemzeti erő hanyatlását az irodalmi izlés súlyedése fejezi be.

A fásultság, mely a nemzet lelkén elhatalmasult, nem kedvezett a merészebb lírai törekvéseknek. Petőfi nagy szellemi hagyatéka is elkallódott az ifjabb költőnemzedék kezén. A lángelmének mély értelmű sejtelmeit az egyéni szeszély túlzásai váltották fel. A népköltészet művészi elemei, melyek Petőfi költeményeiben az egész magyar nemzetet elbűvölték, hatásukat veszítették a tarka-barka tájköltészet mellett. A való-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847. decz. 1-én írt levelét Legifj. Szász Károlynak *Gyulai Pál leveleiből* című cikkében. (Irodalomtörténet. 1913. 5. 1.)

ság szeretetével pedig lazább erkölcs s anyagiassabb felfogás csúszott a lírai költő világnézetébe. A bomlás szelleme nyomot hagyott a külső formában is, a műgond megvetésében, melylyel Petőfi utódai a természetesség nevében tetszelegtek maguknak. Így történt, hogy Erdélyi János, ki a szabadságharcz előtt az eszményiséget ostromolta, az ötvenes években az egyéniség túlzásai s az anyagiasság ellen emelt szót.¹ Így történt, hogy ugyanő, ki a magyar népköltészet rejtelmait oly fáradhatatlanul kutatta, a szabadságharcz utáni magyar lírát a népiesség határaitra figyelmeztette s a vidékiességet, mint az irodalmi ízlés megtévelyedését bélyegezte meg.²

A magyar lírának e válságos idejével esik össze Gyulai lírai költészetének második korszaka, mely a szabadságharcz végétől 1858-ig terjed. Nagyrészt az a kor ez, melyet Riedl Frigyes vándoréveknek nevez Gyulai életének áttekintésében.³ Gyulai ekkor élte életének legváltozatosabb s legregényesebb szakát. Mintha lelkének szabadságát féltette volna, óvakodott az állandó lekötöttségtől. 1853-ban is — mint Arany írta — elfogadta ugyan a kecskemétiektől felajánlott tanári állást, de alig hogy Pestre ért, megbánta és lemondott.⁴ Elég fiatal volt még ahhoz, hogy az ellenséges viszonyokkal felvegye a harczot, s elég érett férfi ahhoz, hogy eszményeiért, főképp irodalmi céljaiért minden áldozatra kész legyen. Így került egyik életkörből a másikba s így emelkedett mind szélesebb szellemi szemhatárhoz.

A nagy nemzeti összeomlás után Gyulait a fővárosi irodalmi élet, 1851 tavaszától 1852 őszéig a Maros völgye, főképp a geryeszegi grófi kastély vette körül új meg új benyomásokkal. Arisztokratikus környezetét ekkor a pesti hónapos szobák világával cserélte fel, lapot szerkesztett, műbírálatokat írt. 1855 őszétől 1856 végéig, mint az ifjú Nádasdy Tamás gróf szellemi vezetője, Berlinben, Párizsban, Münchenben időzött, majd a fiatal gróf halála után ismét a pesti irodalmi mozgalmakba vegyült. A vándoréveket 1858-ban a fészekrakás gondolata zárja be, úgy hogy Gyulainak Szendrey Mária iránt érzett szerelme Gyulai érzelmvilágának már új korát nyitja meg.

A sokféle helyzet és benyomás rendkívüli fejlődést idézett elő Gyulai lírai költészetének második korszakában. Egyébként Gyulai komolyan vette azokat a kritikai eszméit is, melyekkel a Pesti Röpivék 1850-ik évi folyamában régibb és jelesebb költőinket ösztönözte tevékenységre.⁵ Hitte, a mit

¹ Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 23. l. (*A magyar lyra*. 1859.)

² Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 36., 37. l. (*A magyar lyra*. 1859.)

³ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. 1911. 47. l.

⁴ Arany János: *Levelezése író-barátaival*. I. 1888. 319. l.

⁵ Gyulai Pál: *Szerelmemhangok*. Írta Barna Ignác. 1850. (Pesti Röpivék. 1850. 3. [okt. 20.] sz.)

hirdetett, hitte, hogy a költő dala a nemzeti élet megmozdulásának jele; azért hazafiúi kötelességének tartotta, hogy lírai költeményeivel minél gyakrabban törje meg az elnyomatás korának siri csendjét. Költészete, mint a repkény, arra volt hivatva, hogy romokra varázsoljon életet. Mihelyt a világoosi katasztrófa után Nagy Ignác megindította a Hölgyfutárt, Szilágyi Sándor pedig a Magyar Emléklapokat, a Magyar Írók Füzetait, majd a Pesti Röpiveket, Gyulai mindegyik folyóiratot állandóan támogatta költeményeivel. Hasonlóképp elfoglalt minden kínálkozó teret a többi irodalmi vállalatban is, így Vahot Imre Reményében, a *Losonczy Phönix*-ben, *Rom-emlékek*ben, *Nagyenyedi Album*ban, a Brassai szerkesztette *Fiatalság Barátjában*, a *Budapesti Viszhangban*, *Nők könyvé*-ben, *Divatcsarnokban*, *Szépirodalmi Lapokban* s *Délbábszék*ben.

A nyomasztó politikai légkörben Gyulait a költői eszmék egész raja zsibongta körül, s alig volt életének kora, melyben benyomásai könnyebben alakultak volna költeménynyé, mint az önkényuralom első éveiben. Nagyobb arányú kritikai munkásságával azonban lírai költészetének forrásai szinte kiapadtak. Maga írta 1856 ápr. 3-ikán Csengery Antalhoz intézett párizsi levelében, hogy az a harmadfél év, melyet a pesti hirlapirodalom szolgálatában töltött, egészen elriasztotta a költészettől.¹ Leginkább a napi sajtó izgalmaival okolta meg csaknem két évi hallgatását, de fontos tényező lehetett benne az is, hogy a költő becsvágya háttérbe szorult a rendkívüli hatás mellett, melyet műbirálataival tett a magyar irodalomra. Saját nyilatkozata szerint már-már azon a ponton volt, hogy örökre búcsút mond a költészetnek, csak Berlinben bátorította fel néhány költői sikere arra, hogy elfojtott érzéseit ismét költeményekben fejezze ki.

Gyulai lírai költészetének második korszakát keletkezésük idejével vagy megjelenésük helyével a következő költemények tárják elénk, melyek közül a költő — gyakran lényegesen változtatva — ötvenhármát vett fel a gyűjteményes kiadásba²: 1. *Októberben*.* 1849. 2. *Éji dalok*. (Hölgyfutár. 1849 decz. 5. sz.) 3. *Ó ha tudnád*. (U. o. decz. 10. sz.) 4. *Ki enyhítőleg*. (U. o. decz. 14. sz.) 5. *Beteg leány*. (U. o. decz. 27. sz.) 6. *Szegény... szegény...** 1849. (U. o. 1850 febr. 28. sz.) 7. *Székely fogoly*.* 1849. (Magyar Emléklapok. 1850. VI.) 8. *Karácson éjszakáján*.* 1849. (Magyar Írók Füzetek. 1850. I.) 9. *Az obszitos*. (Hölgyfutár. 1850. jan. 3. sz.)

¹ Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856. ápr. 3-án írt levele; Csengery Loránt birtokában.

² A csillaggal megjelölt költemények — néha változott címmel — előfordulnak a gyűjteményes kiadásban is. A változott címek következők: 6. *Magyar költők*. 8. *Karácsonkor*. 19. *Sóhaj*. 28. *Szüreti lakomán*. 38. *Egy fiatal leányra*. 39. *Szülőföldemen*. 42. *Óthon*. 47. *A bűjdöső*. 50. *Megnyugvás*. 51. *A szülői ház*. 53. *A távolból*. 54. *A fővárosban*. 55. *Nem vagy te legszebb*. 57. *Oh ha ki tudnám fejezni*. 59. *Viszontlátás*. 60. *Ősszel*. 63. *Késő vágy*.

10. *Búcsu.* (U. o. jan. 8. sz.) 11. *Dunaparton.* (U. o. jan. 14. sz.) 12. *Debreczeni leány.* (Magyar Emléklapok. 1850. I.) 13. *Emlék.** (Hölgyfutár. 1850 márcz. 12. sz.) 14. *Székelytámad, Székelybánja.* (U. o. márcz. 18. sz.) 15. *Mit írjak?* (Magyar Emléklapok. 1850. I.) 16. *Pál gazda.** (U. o. III.) 17. *Alkonyatban.* (Hölgyfutár. 1850 máj. 10. sz.) 18. *Midőn elindult.** (U. o. jul. 15. sz.) 19. *Dalomhoz.** (U. o. aug. 17. sz.) 20. *Tavaszej.** (Magyar Írók Füzetei. 1850. I.) 21. *Esik eső.* (U. o. III.) 22. *Ne hozd a bort!** (U. o. IV.) 23. *Az álmomhoz.* (Pesti Röpipek. 1850 okt. 6. sz.) 24. *Őszszel.* (U. o. okt. 20. sz.) 25. *Egy ifjúnak.* (U. o. nov. 3. sz.) 26. *Emlékszel-é...** 1850. (Remény. 1851. I.) 27. *Betegágyon.** 1850. 28. *Szüreten.** I. 1850. (*Losonczy Phönix.* III. 1852.) 29. *Honvág.** 1851. 30. *Ó lány, miért szerettelek. (Romemlékek. 1851.)* 31. *Gyermekkori barát-némhoz.** (Hölgyfutár. 1851 márcz. 12. sz.) 32. *Erdély határán.** (*Naggyenyedi Album.* 1851.) 33. *Emlékkönyvbe.** (U. o.) 34. *Esküvő előtt.** (U. o.) 35. *A vasárnap.* Hoffmann v. Fallersleben után. (Fiatalság Barátja. 1851 máj. 1. sz.) 36. *Tavaszzeggel.* Müller után. (U. o. jun. 1. sz.) 37. *Egy kicsiny ház.* (Hölgyfutár. 1851 nov. 6. sz.) 38. *Egy fiatal lányhoz.** 1851. (U. o. 1852 jan. 3. sz.) 39. *Erdélyben.** 1851. (Budapesti Viszhang. 1852 máj. 9. sz.) 40. *Uti emlék.** 1851. (U. o. máj. 16. sz.) 41. *Eji séta.** 1851. (U. o. máj. 30. sz.) 42. *Járok alá s fel.** 1851. (U. o. aug. 8. sz.) 43. *Rajtam ne csodálkozzatok.** 1851. (U. o. aug. 22. sz.) 44. *Mi hallik az erdőn?** 1851. (U. o. szept. 5. sz.) 45. *Tragoedia.** 1851. (U. o. nov. 7. sz.) 46. *Szüreten.** II. 1851. (*Losonczy Phönix.* III. 1852.) 47. *A lovag.** 1851. (Szépirodalmi Lapok. 1853 márcz. 6. sz.) 48. *Fáradt vagyok.** 1851. (*Nők könyve.* 1853.) 49. *Éjjel.** 1852. 50. *Nem siralomvölgy.** (Budapesti Viszhang. 1852 aug. 1. sz.) 51. *Ez a város.** (U. o. okt. 3. sz.) 52. *Viszontlátás.* Heine után. (U. o. okt. 31. sz.) 53. *Már útnak indult.** (U. o. decz. 19. sz.) 54. *Szép e nagy város.** 1852. (Szépirodalmi Lapok. 1853. jan. 9. sz.) 55. *Merengés.** 1852. (Divatcsarnok. 1854 ápr. 25. sz.) 56. *Egy régi udvarház.** 1852. 57. *Abránd.** (Délbáb. 1853 jan. 9. sz.) 58. *Rossz álmom.** Heine után. (Szépirodalmi Lapok. 1853 jan. 20. sz.) 59. *Két szív története.** (U. o. febr. 6. sz.) 60. *Fű a szél...** (Budapesti Viszhang. 1853 márcz. 3. sz.) 61. *Viszontlátás.* (Szépirodalmi Lapok. 1853 márc. 20. sz.) 62. *Sétál a lány.** 1853. 63. *Miért kellett...** (U. o. ápr. 14. sz.) 64. *Járom én is a világot.** (U. o. jun. 19. sz.) 65. *A hazatért.* (Divatcsarnok. 1854 márcz. 15. sz.) 66. *A vándor fiú.** 1854. 67. *Szeretnélek még egyszer látni.* 1854. 68. *Honfibu.** 1854. 69. *Párbaj előtt.** 1855. 70. *A száműzött.** 1855. 71. *1849 októberében.** Heine után. 1855. 72. *Búcsu.** 1855. 73. *A menyasszony.** 1856. 74. *Külföldön.** 1856. 75. *A hősök sírja.** 1857.

A fejlődés irányát elsősorban azok a kritikai eszmék jelzik, melyek Gyulait az ötvenes évek irodalmi harczaiban vezették. Gondolatvilágán ekkor is, mint a szabadságharcz

előtt, Petőfi korszakalkotó egyénisége uralkodott. Mily fiatalos rajongással írt róla 1851-ik évi erdélyi útirajzában is!¹ Már itt szent kötelességévé tette az irodalomnak, hogy becsülje meg a szellemkincset, melyet a nagy költő hagyott hátra. Ez a gondolat öltött határozottabb alakot a Szépirodalmi Lapok bevezető cikkében, főképp a következő sorokban: «Mi teljes hívei vagyunk azon reformáló mozgalomnak, mit költészetünkben Petőfi, Arany és Tompa, széptanunkban Erdélyi kifejtettek, de elérkezettnek hiszszük az időt visszahatást idézni elő kinövései ellen, melyek hova tovább botránynya fajulhatnak». Gyulai tulajdonképp 1854-ben *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című tanulmányában is a költői lángelmének akar igazságot szolgáltatni, kit utánzóí hamis világításba állítottak. Hasonlóképp 1855-ik évi *Szépirodalmi szemléjében* azért ragyogtatja fel a magas törekvések világát, hogy annál kiméletlenebbül leplezhesse le a legújabb magyar lírában Petőfi egyéniségének, eszméinek, érzéseinek, hangulatainak, kifejezéseinek torzított utánzását. Valóban Gyulai a szabadságharc után is hű maradt ifjúkori irodalmi rokonérzéseire, de minél tárgyiasabban ítélte meg irodalmi eszményképét, annál inkább visszanyerte vele szemben függetlenségét.

Az a bensőség, melylyel Gyulai kritikai dolgozataiban Petőfi nagy törekvését és szent hagyományát védelmezte, kétségtelen jele a lelki rokonságnak. Erre a következtetésre vezet bennünket Arany is, mikor Tompa előtt a szigorúan ítélkező Gyulait azzal mentegeti, hogy Gyulai csak abban a költészetben fedezi fel a szépet, mely saját költeményeivel hangzik össze.² A rokonság azonban mélyrehatóbb, hogysem pusztán közös indítékokban nyilatkoznék. Gyulai költeményei között ritkán is akad olyan, mint a *Beteg-ágyon*, melyen már Baráth Ferencz felismerte az *Egy gondolat bánt engemet* című dithyramb hatását.³ Sokkal szorosabb kapcsolatot terem a két költői egyéniség között lírai költészetüknek közös szelleme. Ha ugyanis Petőfi egykor a tizek társaságát s benne saját költői irányát a «magyar romantika-iskola» elnevezéssel akarta megjelölni,⁴ épúgy Gyulai lírájára is találó még a fejlődés második korszakában a «regényes líra» meghatározás, melyet Erdélyi János alkalmazott rá.⁵

A romantikus szellem — Erdélyi szerint a regényesség — legmélyebb nyomot hagyott Gyulainak borongó kedélyvilágán.

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. 1921. 23., 24. l.

² Arany János: *Levelezése író-barátaival*. I. 1888. 380. l.

³ Baráth Ferencz: *Irodalmi dolgozatok*. 1895. 183. l. (*Gyulai Pál költeményei*.)

⁴ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. II. 1896. 258. l.

⁵ Erdélyi János: *Kisebb prózái*. II. 1865. 122. l. (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*.)

Tele van ez férfias bánattal, melynek erejét megtörte az idő, tele színes ábránddal, melyen boldog emlékek fénye verődik vissza, tele csillogó vágygyal, melynek sorsa, hogy szétfoszoljon. Eötvös Károly szerint is Gyulai lelkének minden gazdagsága: késő virág, melynek alig van illata; őszi napfény, melynek alig van melege, de azért megvan szelid ragyogása.¹ Gyulai a mindennapi élet prózájában egy szebb világról álmodozik, mely elmúlt s talán soha sem jő vissza, de ítélő ereje sokkal biztosabb, hogysen sovárgása ködbe veshetne. Merengéseinek ködén túl tisztán látja a valóságot, úgyhogy világnézetében több a józanság, mint a fellengő ábránd. Ezt a böles romantikát, a felhők közül kivillanó napfényt hirdetik *Megnyugvás* című költeményének következő sorai:

Emlékezzünk, ha megszűntünk remélni,
S reméljünk újra, hogy ha fáj a mult;
Sejtelmem súgja, csak az tudhat élni,
Ki érezvén, szenvedni megtanult.

Mindazáltal Gyulai, mint műbírálaiban, épúgy lírai költeményeiben is ellensége az egyéni szeszélynek, szigorú kritikusa minden felbukkanó hangulatnak és érzésnek. Hogy lelki világát áttekinthesse, mindig kellő távolságra van szükség; azért inkább a múlt emlékeinek, mint a jelen izgalmainak költője. Néha megtéveszti ugyan egy-egy gomolygó érzés vagy gondolat, de legtöbbször csak igazi érték elégíti ki. Rendesen addig bírálja élményeit, míg az egyéniben az emberi szív életének valamely jellemző mozzanatát örökíti meg.

Ezt a jelentől való tartózkodást, a távolba vissza- vagy előretekintést nevezte Riedl Frigyes a lírikus Gyulai jellemzésében tompító elemnek.² Valójában azonban az, a mit Riedl tompító elemnek nevez, alig egyéb, mint a költői léleknek magasabb művészi szempontokhoz való emelkedése. Gyulai alkotó képzelete 1849 után mind gyakrabban éri el azt a művészi nyugalmat, hova a mindennapi élet szenvedélyei nem hatolnak, hol a fájdalom és öröm magasabb összhangba olvad, hol a költői eszme kialakulását semmi sem zavarja meg. Ily költészetből hiányzik a közvetetlenség varázsa, de hiányzik az az üres alanyiség is, melylyel Petőfi utánzóí, Liszney és társai saját személyi ügyeiket hánytorgatják untalan. Gyulai még Berlinben és Párisban írt költeményeit is azért akarta a közönség tekintete elől elrejteni, mert túlon-túl szubjektíveknek tartotta őket.³

Az a romantikus szellem, mely Gyulai lírai költészetén a szabadságharc után előmlik, még inkább feltárja előttünk

¹ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 212. l.

² Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. 1911. 28. l.

³ Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz Berlinben 1856. máj. 23-án írt levele; Csengery Loránt birtokában.

valóját, ha Gyulai kedélymozgalmainak költői tárgyaihoz való viszonyát vizsgáljuk.

Mint Petőfit, épúgy Gyulait is határozott rokonérzések fűzik az egyszerűbb életkörökhöz. Merengéseinek kedvelt tárgyai gyermekkori emlékei: az igénytelen szülői ház, a kis fehér lak árnyas fák alatt s a benne eltöltött boldog karácsonyesték. A *fővárosban* című költeményében már a fővárosi palotákkal állítja szembe a szülői házat, s mikor a rozzant fedelet a paloták márvány büszkesége fölé helyezi, költői elfogultságát így védi: «Csak mélyen érzek, ennyi az egész.» Az egyszerű világ szeretete hatja át az *Úti emlék* s *A vándor fiú* című életképeket is. Ott a naiv falusi leány szerelmét, itt az útszéli vadalmafa alatt alvó vándorfiú álmát vonja be a költő együttérzése vonzó fénynyel. Ha mindez romantikus vonás Gyulai kedélyvilágán, még inkább az Gyulainak az elhagyott természettel való bensőséges kapcsolata. Örök álmát is virágos mezőn vagy elzárt völgy ölén szeretné aludni, vagy a zúgó erdők s magas bérczek honában, hol a szabadság levegője fű. Legtöbbször tér vissza költeményeiben ahhoz a természethez, melyre az éj árnyékai borulnak. Most a tavaszi éj titkos beszédét hallgatja, az üzenetet, melyet egyik virág a másiknak küld; máskor meg a holdvilágos nyári éjszaka vagy az éjjeli erdő vonzza rejtelmes szépségeivel.

A romantikus ábránd félhomálya borul Gyulai szerelmi költészetére is. Az *Emlék*, *Midőn elindult*, *Emlékszel-e* című költeményeiben, melyek az 1850-ik év hangulatait őrzik, szinte ködfátyolon keresztül tűnik elénk a szerető szív bánata és öröme. Gyulai a helyett, hogy a szerelem mámorát rajzolná, boldog órák emlékein mereng, a helyett, hogy követelne, sóhajtozik. A vágy önmagában véve gyönyörűséget szerez neki; hosszan néz az eltűnt kedves után, szeretne szél lenni, hogy messze vihesse a távozót, szeretne nap lenni, hogy szabadon kísérhetné. Vágya oly légies, mintha pusztá eszmény s nem határozott alak lebegne előtte, mintha nem is 1850 júliusában írta volna Szász Károlynak e bizalmas sorokat: «Életemben három nő tett reám nagy hatást: az első Emilia volt, a második Cornélia, a harmadikat nem nevezhetem meg».¹ Minél távolabbról tekint azonban Gyulai vissza szerelmének mozgalmaira, annál inkább fölülkerekedik lelkében a bíráló. Így kérdi magától *Ó lány, miért szerettelek* című költeményében:

Ó lány, miért szerettelek
Szívvel, lélekkel oly híven?
Mivel valál te szebb, te jobb,
Mint mások annyi ezere?

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. (Irodalomtörténet. II. 1913. 11. l.) A két női névhez Legifj. Szász Károly a következő jegyzetet fűzi: «Pataky Emilia, Pataky Dániel alispán leánya, Prielle Cornelia».

Mindazáltal szerelmi dala évek múlva is alig egyéb, mint merő ábrándozás, melyet a férfileleknek a nőiség előtt való hódolata mélyít ki. Ez a tiszta romantika egész bűbájával nyilatkozik Gyulai lírai költészetének remekében, a *Sze-retnélek még egyszer látni* című költeményben.

Fájó emlékek, gyötrő ábrándok élednek újra Gyulainak hazafiúi lírájában is. A rémuralom idején ki idézte volna gyöngédebben vissza a közelmúlt, nagy idők emlékeit, mint ő? *A székely fogolyban* még egyszer megszólaltatja az elnémult ágyút és trombitát, Bemet, a szürke vezért, hogy a *Magyar költőkben* a múlt hatalmával zendítse meg a régi dalt, s hogy *Októberben* című költeményében együtt gyászolja a véres csaták hőseit a völgyek virágaival, az erdők zöld lombjával s az egész természettel. Gyulai komor emlékeiben azonban van valami abból a romantikus szellemből, melylyel egykor Petőfi lázongott a szabadság gátja, a zsarnokság ellen. *Októberben* című költeményében a viharra nőtt szellővel mondatja el lelkének titkát:

Szálljon a zsarnokra
Vér, sohajtás, átok!

Ugyanezt az eszmét hirdeti — bár inkább epikus módon — a zsarnok torzított képe is *Székelytámad*, *Székelybánja* és *Pókainé* című költeményeiben. Legtöbbször mégis nyitabb, vagy burkoltabb célzások fejezik ki Gyulainak az elnyomó hatalom iránt érzett ellenérzését. A *Pál gazda* hőse csak azért búsul, hogy a kik meghaltak, «hiába haltak meg». Az elfojtott keserőség tör utat a *Ne hozd a bort!* című költemény végső szakaszában is:

Ide mégis! iszom egyet,
S meg nem mondom, hogy miért.
Tudja azt az én istenem,
A ki magyar, iszik velem,
Hosszan iszik és — megért.

Még izgatottabb hangulatot teremt a feldúlt szülőföld látása Gyulainak azokban a költeményeiben, melyek az 1851-ik évi gernyeszegi tartózkodás emlékei. A *Szülőföldemen* látszólag bús elégia, de minden sor, melylyel a költő Erdélyt, a koporsóban mosolygó halottat, siratja, tiltakozás a sors igazságtalansága ellen. Hasonlókép a *Szüreten* nem csak az 1851-ik évi bús szüretnek művészi rajza, hanem egyúttal a kor hangulatának: a néma bánatnak s gyötrő megadásnak költői kifejezése, nagy-szerű vádbeszéd az erőszak uralma ellen. Mennyi gyász és mennyi vád rejlik a költemény befejező soraiban is:

Halvány hold és sötét árnyak
A felhőkön oda fenn...
Mondják, ott halottak járnak:
Sok a sír a völgyeken.

Minél mélyebbre hatolunk Gyulai költői világába a fejlődés második korában, annál inkább meggyőződhetünk, hogy a romantikus szellem itt már nem irodalmi hatás, hanem valójában a költői egyéniség romantikus elemeinek érvényesülése. Gyulai maga mutat rá e mély alapra, midőn *A fővárosban* című költeményében így védekezik:

Ne szóljatok meg, ha folyvást merengek,
A mit nem érzek, nem is tettetem.

Ugyanezt erősíti meg egy 1856-ik évi berlini levelében a következő vallomás: «Mind hiába, nem tudok másképp írni, mint a hogy érzek».¹

Így lesz Gyulai lírájának tartalma, bár itt-ott rokonnak látszik is Petőfi romantikájával, mind egyénibbé. Kedélyvilága egységes anyagú; nincsenek izgató változatai, de nincsenek bántó ellentmondásai sem, melyek az összhangot megzavarnák. Gyöngéd az érzelmességig, megható a nélkül, hogy megdöbbenne; hiányzik belőle a szenvedély, mely szembeszáll a végzet hatalmával. Ily szellemi légkör inkább éltető eleme a dainak és elégiának, mint az ódának. Valóban Gyulai a helyett, hogy a végtelenség titkait ostromolná, szívesebben időz a völgy virágainál s a nemzeti gyász jeleneteinél. Gyöngéd érzelmeivel, komor hangulataival inkább összefér a szellemesség, s ennyiben Heinere emlékeztet bennünket, ki iránt több rokonérzést áruel leveleiben² s műfordításaiban. Heine frivolsága és cinizmusa azonban távol áll Gyulainak tiszta erkölcsiségétől. Legfeljebb *Párbaj előtt* című költeményében a halállal való kaczerkodásban hagyott némi nyomot Heinenek ellentétékkel játszó költészete.

Gyulai azonban a romantikától csak színes ábrándjait örökölte; lírai költészetének művészi alakjában költői egyéniségének fő alkotórésze: az összhang szeretete érvényesült. Ízlése elfordult attól a romantikus fogástól, mely a hatás kedvéért a hatást zavarta meg; inkább hódolt a költői hatás belső törvényeinek. Képzletén költői eszméje uralkodott; ez szabta meg a költemény műfaját és szerkezetét, ehhez igazodott minden részlet, minden kifejezés. Így kapcsolta belső egységbe a *Szüreten* című remek lírai rajznak minden vonását a bennük rejtőző közös hangulat. A hallgató hegy, a kedvetlen gazda, az elhaló cigányzene, a könnyes szemű menyasszony, mind az elfojtott nemzeti bánat kifejezője. S mennyire összeillik e komor tartalommal a környezet: a süvöltő őszi szél, a hulló falevél s a völgyre boruló köd! Hasonlókép erősítették egymás hatását

¹ Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz Berlinben 1856. máj. 23-án írt levele; Csengery Loránt birtokában.

² Lásd különösen Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz Münchenben 1856. okt. 31-én írt levelét, mely Csengery Loránt birtokában van.

az álomszerű emlékek a *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményben s ragadták a merengő lelket a vágyódás fokozatain a rajongásig, hogy a lélektani folyamat következetességével biztosítsák a művészi szerkezet egységét. Ily művészi alkotások mellett vannak ugyan Gyulainak oly lírai költeményei is, melyekben a hangulat egységét egy-egy disszonáns hang zavarja meg, de ezeket később maga rekesztette ki költeményeinek sorából. Általában lírai költészetének második korszakából hiányzik az alanyiség szertelenkedése, a rikítóbb színezés s a szenvedély köznapias kitörése, mi a szabadságharcz előtt Petőfi romantikus túlzásainak hatása alatt torzította el költészetét.

Minél szabadabban bontakozott ki Gyulai költői egyénisége az irodalmi hatásokból, annál inkább eltávolodott Petőfi irányától. Erdélyi Jánost is csak irodalombölcseleti szempontjai indíthatták 1855-ben arra, hogy Gyulait Petőfivel együtt a regényes líra második korszakába sorozza s a harmadikat pusztán Arany számára tartsa fenn.¹ A mit ugyanis Erdélyi 1855-ben Arany lírájáról mondott, azt a lírikus Gyulairól is elmondhatta volna. Benne is felfedezhette volna «a tudalmasan alkotó művészt, ki a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván, új költői világnézetet alapít meg.» Azért Gyulai irodalomtörténeti jelentőségét sokkal pontosabban határozza meg az a viszony, melyben Gyulai az ötvenes évek lírájával, főkép Arannyal és költői körével van.

Arany lírai költészete, melynek kibontakozása épen az ötvenes évekre esik, épúgy, mint Gyulaié, merő bensőség és valóság, a szelid örömöknek és bánatos érzéseknek nyilatkozása, az alkotó képzeletnek s a költészet természetének összhangja. A szellemi rokonságnak e biztos jelei mellett azonban mindkét költői világ teljesen eredeti, úgyhogy mindegyiknek megvannak a maga jellemző erényei és fogyatkozásai. Mindkét költői egyéniségnek igazi eleme az elégia, míg azonban Gyulai kedélymozgalmain legtöbbször a báj varázsa ömlik el, addig Arany érzései rendesen az ódai fenség légkörébe emelkednek, s míg Gyulai vonzóereje a művészi összhang, Aranyé inkább a költői formák végtelen gazdagsága. Gyulai inkább elemző, Arany inkább összefoglaló lélek. Gyulai soha sem jut el oly mélységekhez és magasságokhoz, minőket Arany költői gondolatai fognak át. Gyulai feltárja előttünk az emberi élet ellentmondásait, de bár lehangol, a szenvedés bölcséletével megnyugtat bennünket. Arany világnézete sokkal rejtelmesebb, sokkal nagyszerűbb; ő is látja a szenvedélyek kavarodását az egyének és államok életében, de a rettenetes zürzavaron túl

¹ Erdélyi János: *Kisebb prózái*. II. 1865. 122., 123. l. (Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.)

látja az Istent, ki «egészbe' működik, egészre fordít gondot.» Bensőséges gondolatvilágában ellenállhatatlanul ragadja magával egész valónkat, a lángelmének titokzatos hatalma; érezzük azt, a mit ő mondott Dante mélységeiről:

De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben.

Gyulai lírai költészetére ellenben inkább illik a valódi költészetnek az a meghatározása, mely tőle származik, az, hogy «második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival.»¹

A szellemi közösség kapcsolja össze Gyulait Tompa Mihállyal, Szász Károlylyal s Léway Józseffel is, de a közös irodalmi eszmény másképp tükröződik mindegyik költő lírájában. Valamennyiük között Tompa a legromantikusabb egyéniség. Gyulai is szereti a természetet s szívesen menekül a főváros mesterkelt társadalmi viszonyaiból az erdők és mezők birodalmába, de rokonérzéseiben sohasem szélsőséges. Tompa — ellenkezőleg — annyira együttérez a természettel, hogy szinte benne él és gondolkodik, tőle veszi legkedveltebb képeit s allegoriás költői eszméit. Másrészt azonban a hazafiúi bánat sem ragadja meg oly elemi erővel Gyulai lelkét, mint Tompáét. A lenyűgözött nemzet kinjait Tompa szólaltatta meg leghívebben, s fájdalomtá romantikus szellem járta át. Lelkének mélyéből gyűlölte azt a hatalmat, mely a magyar nemzet szabadságára s a vadon költészetére egyaránt kezet emelt. Elégiája megrázó nemzet-síratás, valóságos gyász-trombitahang, míg Gyulaié inkább bús fuvolaszó, mely elandalít. Gyulai viszont a költői alakításnak nagyobb mestere, s könnyebben elkerülte Tompa tévedéseit, ki erkölcsi céljaival s rohanó érzéseivel gyakran megzavarta az egységes hatást. Nem csoda, ha Gyulai *Szépirodalmi szemléjében* is a legtöbb kifogást Tompa lírai költeményeinek kompozíciója ellen emelt, s ha legfinomabb s legalaposabb megjegyzései a költői hangulat és kifejezés egységét követelték. Közelebb állanak Gyulaihoz korra és költői törekvésre nézve Szász és Léway. Szász Károly költeményeiben azonban — Arany fejtegetései szerint is² — az érzés és előadás nemessége mellett több a csillogás, mint a mélység, azért sem költői világnézet, sem alakító erő tekintetében nem versenyezhet Gyulával. Léway lírája már sokkal egyszerűbb és bensőségesebb, de költői indítékainak köre aránylag oly szűk, hogy mellette Gyulainak mozgékony kedély- és képzeletvilága egészen káprázatos jelenség.

Azok az esztétikai és erkölcsi értékek, melyek Gyulai

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 138. l.

² Arany János: *Hátrahagyott prózai dolgozatai*. 1889. (Szász Károly költeményei.)

lírai költészetének minden részéből szemünkbe ötlenek, annál nagyobb hatást jelentettek az irodalmi élet számára, minél bensőbb kapcsolatban voltak Gyulai kritikai elveivel. Gyulai lírája is, mint kritikája, hozzájárult annak az irodalmi ízlésnek győzelméhez, mely a költészet valóját nem áldozta fel mellékes czélokért, s mely fennkölt szellemével növelte a nemzeti ellentállás erejét. Ép e rendkívüli jelentőségénél fogva keltett Gyulai, mint lírai költő, maga iránt oly határozott rokon- és ellenérzéseket. Nem csoda, ha a Petőfi-utánczók szenvedélyes kicsinyléssel bírálgatták, hisz benne láthatták czikornyás népiességeknek, szeszélyes ötleteiknek s fennhéjázó eszméiknek leg-hathatósabb czáfolatát. Lisznyai Kálmán is *Freskórímek* című rimes kirohanásában az ócsárló jelzőknek egész áradatát zúdította rája.¹ Mindazáltal Petőfi iskolájából is akadt hang, mely elismeréssel fordult Gyulai lírája felé. Az iskolának legkiválóbb tagja, Tóth Kálmán, még évek múlva is nagy szeretettel és melegséggel beszélt róla. Eötvös Károly szerint különösen a *Szeretnélek még egyszer látni* című költeményért rajongott, szívesen szavalta, s többször mondta, hogy ő írta volna meg, ha Gyulai nem siet úgy a megírásával.² Mintegy az irodalomtörténet ítéletét előlegezte Erdélyi János 1855-ben, mikor Gyulait Szász-szal és Lévayval együtt mint a művészet avatottjait emlegette, «kik a tömeges tartalom fölött mint öntudatos alkotók foglalnak állást, s tartják a súlyegyent amaz irány ellen, mely a népi elem ürügye alatt vidéki poézist akar keletbe hozni.»³

Még mélyrehatóbb eredményt jelent Gyulai lírai költészetének második korszaka a költői egyéniség fejlődésében. Gyulai ekkor ébredt költői hivatásának teljes tudatára; hivatásának érzete azonban nem a dicsőiségvágy túlzásaiban nyilvánkozott, inkább abban a lelkiismeretességben, melylyel saját művészetének mélységeit kutatta, s melylyel saját magát korlátozta. Minél eszményisebben gondolkodott a lírai költő feladatairól, kedély- és képzeletvilága annál inkább kitárta egész gazdagságát s annál vonzóbb varázsszal alkalmazkodott a költészet valójához. Költői egyénisége a kibontakozó eszméknek tavaszi pompájába öltözött, de époly művészi összhangra, époly finom átmenetekre törekedett, mint maga a természet. Így vált lírai költészetének második korszaka a romantika legszebb tartalmának, a fiatal szív örökkévaló eszményeinek tiszteletévé, a virágzás korává.

PAPP FERENCZ.

¹ Lisznyai Kálmán: *Dalzungora*. 1858. 309., 318. l. (*Freskórímek Gyulai Pálnak, mint kritikusunak.*)

² Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 215., 217. l.

³ Erdélyi János: *Kisebb prózái*. II. 1865. 125. l. (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.*)

ARANY KEVEHÁZA CZÍMŰ KÖLTEMÉNYÉRŐL.

(Forrástanulmány.)

Keveháza időrendben az első költemény, melynek tárgyát Arany a hún mondából vette. A *Kisebb költemények* kötetében évszám nem jelzi a mű keletkezését, míg a (költő halála után megjelent) Ráth Mór-féle *Összes Munkákban* 1853 van a cím alá írva. Először a *Szikszoói Enyhlapok* című albumban jelent meg, melyet 1852. október második felétől Császár Ferencz szerkesztett; a szerkesztéssel az utószó szerint 1853. januárius 20-án készült el. A Szépirodalmi Lapok 1853. februárius 10-i (12.) száma szerint: «a Szikszoói Enyhlapok című album megjelent és szétküldetett.» Ugyancsak a Szép. Lapok febr. 20-i és 24-i (15. és 16.) száma már részletesen bírálja az albumot; a bíráló jegye: 1000, azaz Gyulai Pál (vö. Arany *ÖM.* XI: 308). Már ez adatokból is alig hihető, hogy *Keveháza* 1853-ban íratott volna, legfeljebb hogy elkészült; hisz a szerkesztő januárius 20-án, az utolsó, 21. ív utolsó lapján írta utószavát, mikor az előző ívek már mind ki voltak szedve, talán nyomtatva is; köztük a 9. íven Arany költeménye.

Arany 1852. december 1-én ezt írja Tompának: «...a *Szikszoói Enyhlapok* számára is kell valamit küldenem, mert még nem küldtem semmit. Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint *eltévedek!*» E nyilatkozat sok mindent sejtet. Nyilván a hún mondával való foglalkozásra céloz, mely eladdig a magyar, főleg elbeszélő költészetre nézve egészen joggal nevezhető ismeretlen földnek, hacsak nem vesszük számba azt a néhány félénk kísérletet, a melyről az irodalomtörténet tud (vö. Grexa: *Arany Csaba töredékei.* IK. 1917. 154. l.). De új volt a tárgy magára Aranyra nézve is, aki Vörösmarty és a romantikus epika hagyományának hatása alatt előbb szintén a honfoglalás korában keres eposzi tárgyat: «Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat», írja Petőfinek (1847. febr. 28.); de úgy látszik az anyag tárgyi ösztövérsége miatt, melyet Vörösmarty és köre amúgy is szinte teljesen kimerített, de másrészt az 1850 óta erősen föllendült Attila-irodalom forrásainak kecsgettető gazdagságának láttára, most a hún mondák felé fordul.

De korhatározó is a Tompához írt levél, mert igazolja, hogy 1852-ben, és nem előbb, legkevesebbé pedig már a szabadságharc előtt — mint több kutatónk véli — irányítja figyelmét a hún mondára; igazolja egyszermind Arany Lászlónak kétségbevonhatatlan adatát — melyben Grexa kételkedik (IK. 1917. 27—28. l.) — hogy: «a kéziratban itt-ott följegyzett évszámokból ítélve, csak 1852—53. körül fogott először a terv kivitelébe» (ÖM. IX. Bevezetés VI. s k. l.), hogy tehát már 1852-ben foglalkozott a hún eposz tervével, sőt egyes részletek kidolgozásához is fogott.

Ilyen önálló, önmagában is teljes részlet a *Keveháza*, mely a *Csodaszarvas regéjeként* betétnek volt szánva az első dolgozat VI. énekébe, hol Etele halotti ünnepén «csatamondó Hábor... szózatot ajkáról zeng az ősi ének» (ÖM. IX. 161—163 és 215). Hogy a *Csaba* I. dolgozata elé az 1853-as évszám van írva, így szintén megmagyarázható, t. i. ekkor kezdte Arany először egyfolytában írni s a talán már meglevő vázlatokat, kész részleteket egybefoglalni. *Keveháza* 1852 végén minden valószínűség szerint már készen, s talán már a *Szikszói Enyhlapok* szerkesztőjének kezében is volt.

A levélnek ez a része: «... bezzeg, ha megint *eltévedek!*» nyilván a *Nagyidai Czigányokra* vonatkozik, melynek meg nem értése — Toldy Ferencz «szomorú aberratiója» — nagyon rosszul esett a költőnek s akkor még igen frissen sajgott a lelkében; hivatkozik is rá ugyanebben a levélben, valamint a Hölgyfutárnak kárörvendő utánnyomatára is.

A *Keveháza* először tehát a *Szikszói Enyhlapokban* (129—140. l.) jelent meg. Ez az első kiadás több tekintetben igen érdekes. Először is lényeges szövegbeli változatokat tartalmaz, melyeket Arany később módosított. Azután pedig a költemény után számokkal jelzett jegyzeteket csatol a szöveghez, melyek a későbbi kiadásokban nincsenek meg. Egyáltalán sohasem szabad, különösen Aranynál, az első kiadást, vagy a mű első megjelenését mellőzni, mert a szövegváltozatokon kívül rendszerint igen értékes felvilágosító jegyzeteket tartalmaznak, melyek vagy a mű tárgyára magára, vagy a forrásra vonatkoznak.

Keveháza forrásaira Zlinszky Aladár mutatott rá (IK. XI. 208.) s a cselekvényre nézve *Kézait*, a temetési szertartásra nézve pedig Luczenbacher Jánosnak értekezését (AÉ. 1847. 216.) derítette ki. Aranynak a *Szikszói Enyhlapokban* írt jegyzeteiből ezeken kívül még sok más forrásról értesülünk, melyekre máskülönben igen nehezen lehetne ráakadni. Ép ezért célszerűnek tartom őket idéző jelek közt közölni a verssorral együtt, melyre a számozott jegyzetek vonatkoznak. Hozzájuk csatolom külön bekezdéssel a magam magyarázatait.

1. vsz. Mért szállong a turul¹ s ölyű.

«1. Ragadozó madár a sólymok, vagy keselyűk fajából; hihetően *torol* vagy *toroly* (tor-ölyv?) a holt testekeni lakmározástól; mint *karoly*, talán mert a *karra* száll.»

A *turul* neve Kézaiiban fordul elő (I. 1. §. 6.): «Banerium... Regis Ethelae... similitudinem avis habebat, quae hungarice *turul* dicitur.» (MNY. III. 336); kivüle a vele rokon Dubnici krónikában is, melynek idevonatkozó szövegét Arany Ipolyi *Mythologiájának* IV. fejezetében találta: «avis imaginem habens admodum *austuris*, quae hungarice *Turul* dicitur.» (Rajzát l. Thuróczi augsburgi kiadásának Attila-képén). Hogy a szó származtatása: *turul*: *tar-ölyv* v. *karoly* (mintegy *kar-ölyv* l. CzF.) Aranyé vagy sem, nem bírtam kideríteni (Vörösmarty a *Délsziget* I. 203. sorában *turolyü*-t csinál a *turul*-ból; a *Keveháza* idézett sorában «turul s ölyű» nyilván akár öntudatlan, akár tudatos kettéválasztása a *turul*-nak); de hogy jelentőségét, mint hadintéző madárét, Ipolyiból vette, az kétségtelen. Igaz ugyan, hogy a *Mythologia* csak 1854-ben jelent meg, de az Új Magyar Múzeum I. kötetében (1851. aug. 1., 589. l.) a szerző közzétette mutatványul a negyedik fejezetet, e címmel: «*Tündérek a magyar ősvallásban*», s ebben többi közt hosszan van szó a *turul*-ról is. Ezt Arany bőven kiaknázta. Például mindjárt az 1. versszak harmadik sorában: «*Hadintéző*, baljós madár»-nak mondja, s ezek kevés változtatással Ipolyi szavai: «hadvégzetet intéző madáralak... hadvégzetet intéző lények... *turul*, sas, holló» (605. l.) Alább, a 17. s a 31. versszakban újra előkerül; de erről majd annak helyén. Megjegyzem, hogy a *Magyar Mythologia* 1854-i szövege több tekintetben eltér az Új M. Múzeumban közlött mutatványáétól, s ezért itt csakis erre szabad hivatkozni.

*

3. vsz. De túl Makrin² és Detre³ százsz...

«2. Római vezér, másképp Matrinus, vagy Maternus, Panonia kormányzója. — 3. A *vashomlokú*, vagy *halhatatlan* veronai Detre, ki Macrin segítségére jött.»

A *Makrin*: *Macrinus*, *Matrinus* név Kézaira, Thuróczira, valamint a Budai s a Dubnici krónikára vall (ez utóbbit ismerhette Endlicher, *Monumenta Arpadianaból* 1849); a *Maternus* név egyetlen előfordulása (a pozsonyi krónikán kívül, melyet Arany akkor nem ösmerhetett) Oláh Miklós *Atilaja*, tehát ezt is ösmerte már akkor Arany, még pedig az 1763-i, Kollár-féle kiadást: *Hungaria et Atila*, melyet később is sokat forgat. (l. MNY. 4:83).

Detre nevéhez Arany a jegyzetben a *vashomlokú* és *halhatatlan* jelzőt teszi. Az utóbbit, mely voltaképp hibás írás és

olvasás a *haláltalan* helyett (l. Sebestyén Gyula EPhK. XXIV. 159 és *Honfogl. mond.* I. 419. s k.), a költő minden krónikából ismerhette, de említi Aranynak újabb forrása, Luczenbacher János is (AÉ. 1847. 283.). A *vashomlokú* származása azonban előttem ismeretlen, legalább a felkutatott forrásokban nem találtam. Lehet, hogy Arany adta neki e nevet, de ez ellen szólhatna az a körülmény, hogy először magyarázó jegyzetben, tehát mintegy forrásra való hivatkozásképen említi. Utóbb *Csaba királyfi* első dolgozata II. énekének elején nevezi így:

Fordula hát egyet *vas-homloku* Detre...

majd tíz évvel később *Buda halálának* II. énekében (13. vsz.) újra:

Nyila itt van most is, csontomba temetve:
Azóta nevem lön: *vashomloku* Detre.

Elkerülhetetlen itt az a kérdés, mért nevezi Arany Detrét *szász*-nak, holott ennek a krónikás forrásokban nyoma sincs, hanem *Ditricus Veronensis, alamannus natione* névvel illetik. De nemcsak *Keveházában*, hanem a *Csaba királyfi* dolgozataiban (az I. ének címe: «Szász Detre») és *Buda halálában* is Detrének állandóan *szász* a jelzője. Ennek egyetlen forrását Luczenbacher János említett értekezésében találjuk, melyre Arany az alább idézendő 17. jegyzetben maga is hivatkozik. «A [Macrinus] segedelmére jött beronai szász Detre Szászhalom körül ütötte fel táborát.» (Lucz. 282). «... a' kúnokhoz állott halhatatlan szász Detrét... szinte itt temették el.» (Lucz. 284.). Luczenbacher szövegén alapszik a 3. versszak következő része is:

De túl Makrin és Detre szász
Gond nélkül vígad, éjszakáz...
Kúntól¹ ne félj: hajója nincs...

«Most nyugalmasan tölthetjük az éjszakát... ellenségünket a' Duna választja el tőlünk, azon át nem evezhetnek; mert hajóik nincsenek.»

*

3. vsz. Cseng a pohár és Szászhalom⁴
Egy messzedöngő vígalom.

«4. Ma Bata helység, a Duna jobb partján.»

Arany a *Keveháza* első szövegében Luczenbacherhez ragaszkodva *Szászhalom*-nak nevezi a helyet: «... beronai szász Detre Szászhalom körül ütötte fel táborát» (Lucz. 282); «... Detre pedig a' Szászhalom alatt táborozó hadát indítá meg» (Lucz. 283); «Bata helység... régi neve Szászhalom, de nem Szász-

¹ Kúnról alább lesz szó.

halom (Centum colles), mint íróink' nagyobb része hirdeti» (Lucz. 286). Azt hiszem, hogy Luczenbacher a *Ditricus alemannus natione* hatása alatt magyarázta a *Százhalom* helységnevet *szász*-nak s így adta ezt melléknévül Detrének is; pedig bizonyos, hogy Bata (ma Százhalom-Batta) az 1847-ben még 122-re menő halomtól kapta nevét, épúgy mint az Arad melletti *Óthalom* helység a mellette lévő öt kúnhalomról. A későbbi kiadásokban Arany már a *Százhalom* nevet írja.

*

4. vsz. Alán, herul, góth, longobárd,
Szűrr⁶, czelta hozza táborát...

«5. Így írák a *scyrri* nép nevet.»

E két sor legfogósabb helye a költeménynek. Mindenekelőtt krónikáink a tárnokvölgyi ütközetben nem szerepeltetnek ennyiféle népet; Kézai itálokat és germánokat, Thuróczi *longobardokat*, alemannokat és itálokat említ. Arany itt avval a máskor is követett eljárással él, hogy időben és helyben távoli elemeket egyesít, összevon, eseményeket áthelyez, más időkből vesz jellemző színeket; így például az utolsó pogány lázadást Szent László idejébe teszi *Szent László fűvében*, két hadjáratot egygyé olvaszt *Toldi szerelmében* stb. A *Keveházában* a harcra gyűlő sereg tarkaságát a katalaunumi csata rajzából veszi, ott csödült egybe észak és dél, kelet és nyugat minden népe szörnyű mérkőzésre. A népnevek felsorolásával azonban Kézai és Thuróczi adásaink maradnak. Oláh Miklós többet mond: «praeterea populi Marchomanni, Suevi, Quadi, *Heruli*, Turingi et Rugii» (cap. IV); «contra Burgundos, Francos, Halanos... *Alani* gentem *Gothicam*.» (cap V.). Gondolhatnánk Priscus Rhetorra, kinek töredékeit Bél Mátyás kiadta az *Adparatusban* (1735), az I. cap. X. §-ában: «*Scirri* et *Gothi*, acie decertantes... ad arcessenda auxilia animum adiecerunt... *Sciris*...» — De legbővebb rajzát a katalaunumi csatának Thierry Amadé adja. Thierry később Aranynak sokat kiaknázott forrása; s most az a kérdés, hogy 1852-ben ösmerhette-e már.

A nagykovácsi gimnázium könyvtárának kikölcsönzési naplói szerint Arany 1855-ben a könyvtárból kikölcsönözte a *Revue des deux Mondes* 1855-i folyamát (Huszár Gy. Irod. II: 550). Én kerestettem a folyóirat 1852-i kötetét, melyben Thierry Attila-tanulmányai először megjelentek, de azt a választ kaptam, hogy sem az, sém más évfolyam ez idő szerint nincsen meg. Arany levelezésében van egy keltezetlen levél, melyben Kertbeny Károly Aranyra a *Revue* 1851. febr. 15-i számából franciaismertetést küld a magyar irodalomról. Tiszáék geszti könyvtárában (mint értesültem) a *Revue* akkori évfolyamai nem voltak meg. A szöveg szerint azonban bizonyosnak

Kell tartanunk, hogy Arany Thierry tanulmányát már a *Revue*-ben olvasta. Az első hat fejezet jelent meg benne: *Épisodes de l'histoire du cinquième siècle*, még pedig az I., II. fejezet februárius 1-én (529—556. l.), a III., IV. fejezet febr. 15-én (700—728); az V., VI. fejezet márczius 1-én, tehát a katalaunumi csata elbeszélése még benne van. (Thierry *Attilája* Szabó Károly fordításában 1855-ben jelent meg, mutatványok belőle a Szépirodalmi Lapok, 1853. jan. 16-i számában.) A sereg gyülekezésének rajza teljesen Thierryre vall:

Széles Dunán túl és innét,
Nem gyűl hiába ennyi nép...
Sokféle nép ott összegyűlt,
Sok zagyva nyelv egybevegült,
Sokféle arcz, sokféle mez,
Pánczél, sisak, kézj, tegez.

«les masses encombraient... les abords du Danube... Jamais... l'Europe n'avait vu un tel rassemblement de nations... L'Asie y figurait par ses... plus féroces représentants: le Hun noir et l'Acatzire, munis de leurs longs carquois [= tegez]; l'*Alain*, avec... sa cuirasse en lames de corne... le Gélon... qui avait... pour parure une casaque de peau humaine... le *Scyre*... voisins du Niemen et de la Dűna... l'*Hérule*, rapide à la course...» (*Histoire d'Attila* I. 440). Teljesen Thierryre vall az, hogy Arany Gyulaihoz írt levelében (1854. jan. 21.) ezt írja: «Ha mégis Decebalust szerepeltetnék, vagy az *akaczirokat*, *herulokat*, *scyrrusokat*, és több efféle jó keresztény lelkeket...» A 27. versszakban lévő hasonlat — bár közhelynek is vehető — mégis Thierryből is lehet:

sűrű népgomoly
Sűrű-forog, mint hangyaboly.

«La vallée du Danube, encombrée de tribus barbares de toute race qui se croisaient dans leur marche, se choquaient, se culbutaient les unes sur les autres, ressemblait à une fourmilière bouleversée.» (*Hist. d'Attila* I. 44).

A *szürr* népvétet Arany, mint maga mondja, a *scyrr* névből alakította. Pontosán ugyanezt az alakot (*y*, *rr* és pluralis) egyik forrásban sem birtam megtalálni. A Bél Mátyás *Adparatusában* (II. 20) kiadott Priscusban cap. I. §. X: «*Scirri* et Gothi», Bél megjegyzi hozzá: «Populi fuerunt Hunnis permixti, et in eandem plerumque societatem adsciti: quandoque et seorsim bella gerentes. Est eorum mentio, apud Zosimum LIV. p. 74 .. *Scyros*... Noti sunt praeterea, Diacono, Suidae, et Procopio, qui eos cum Gothis et Alanis, gentem aquilonarem, censet. Sozomenus quoque, *Scyrrorum* meminit... Jordanes *Sciros*, simplici vtrobique littera, adpellat, idque saepius.» —

Jordanes csakugyan három helyen szól róluk bővebben, egyszer *Scyros* alakban (*De rebus geticis* XLVI.); azután «*Sciri... Scythiam minorem inferioremque Moesiam accepere*» (u. o. L.); és «*Scirorum gentem incitavit, qui tunc supra Danubium considebant*» (u. o. LIII.). A hazai krónikások közül csak *Bonfinius* említi: «*Sciri, Setagiri, caeterique Alani*» (*Dec. I. lib. VII.* Attila halála után). — Thierry Attila katalaunumi seregének főntebb idézett felsorolásában főképp Sidonius Appollinaris *Panegyricus*-ára hivatkozik: «*Gepida trux sequitur, Scyrum Burgundio cogit.*» (*Histoire d'Attila I. 141.*). Úgy látszik, hogy Arany e *scirri, scyros, scyrrorum, sciri, scyrum* alakokból következtette ki a *scyrri* alakot. Hogy ezek a *scyrr*-ok egyszer a Niemen s a Duna partján, máskor a Duna mellékén, majd Moesiában, aztán a húnokkal vegyest egy területen laknak, az a középkori krónikások bizonytalan nép- és földrajzi ismereteinek rovandó fél.

A *Keveházában* említett *czelta* egyik forrásban sem fordul elő; Arany talán a versbe nem térő *gepidákat* helyettesítette e népnévvel. Jordanes, a kit akkor Arany tudtommal még nem ismert, mondja a katalaunumi tömegről: «*innumerable multitudo... aliaque nonnullae Celticae vel Germanicae nationes.*» (*Reb. get. XXXVI.*)

*

4. vsz. Tengerfövény ezeknek száma:
Gyűszű nekik Potenciána.⁶

«6. Római város Bata helység körül, a Duna partján. Sánczai ma is láthatók.»

Ez a jegyzet Luczenbachernek idézett értekezésén alapul. Makrinus seregének sokasága: «Gyűszű nekik Potenciána», Kézai szavainak felel meg: «*exercitum Macrini, et Ditrici, quem capere Potentia[na] non potuit.*» Potentianáról a nem-magyar források nem tudnak semmit (Petz G. *A m. hünmonda* 33). Castoriusnak, a IV. század második feléből származó térképén (*Tabulae Peutingerianae*) azon a helyen *Campona* város nevét találjuk (l. Konr. Miller, *Itineraria Romana*. Stuttgart, 1916. 430. l.); az Ezredévi Tört. térképe Batta helyére *Matrica* nevét teszi.

A nép sokaságát tenger fövényéhez hasonlítani, minden időben közhely volt; benne van a Bibliában (Hos. 1. 10; Róm. 9. 27, Zsid. 11. 12), Arany is él vele sokszor (l. Lehr, Arany T. E. Szent László). De itt e helyen közvetlenül Thierry szövege is hathatott, midőn a gótoknak a Dunán való átkelését elbeszéli: «*Des agents chargés de compter les têtes des passagers s'arrêtèrent, dit-on, fatigués ou effrayés de leur nombre. Hélas! s'écrie Ammien Marcellin avec une emphase plein d'amertume, vous compteriez plus aisément les sables que vomit*

la mer quand le vent la soulève sur les rivages de la Libye!» (*Attila* I. 32.). Jegyzetben hozzáteszi, Ammianus Marcellinus itt Vergilius *Aeneis*-ből idéz, és Szabó Károly a maga fordításában ezt hűségesen ismétli (*Attila*, 26.). Csakhogy az idézet, bár Vergiliusból, de nem az *Aeneis*-ből, hanem a *Georgicon*-ból való:

quem [numerum] qui scire velit, Libyci velit aequoris idem
discere quam multae zephyro turbentur avenae.

(*Georg.* II. 105—106.)

*

6. vsz. Kelen⁷ táján, a hegy megett
Borúlni látom az eget.

«7. Kelenhegy, a vén Gellért. Kelenföld a térség alatta.»
Luczenbacher: «Kelenföldnél kelvén át a' Dunán... Ez a' sz. Gellért-hegy alatti térség.» 283. l.

*

14. vsz. Hadúr⁸ akarta így!

«8. Fölösleges említnem, hogy e nevet adták újabb költőink a *magyarok istenének*.»

Arany e helyt lépteti föl először a romantikus költészetünkől teremtett hadistent; de figyelemreméltó, hogy Arany nem új istennek, hanem a régi *magyarok istenének* új nevéül tekinti.

*

17. vsz. Tárnokvölgye⁹ bealkonyul...

«9. Erd helység körül.» [Luczenbacher i. h.]

*

17. vsz. Zászlótokon lecsüngve áll,
Nem repdes a turulmadár.¹⁰

«10. Csatavesztés jele, ha a turulos zászló nem lobogott vigan, hanem a rúdjára lefüggött.»

Ipolyi az említett mutatványban a *Magyar Mythológiából*: Tündérek a magyar ősvallásban (Új M. Múzeum. I. 605) a turulról ezt írja: «...ily turulos győzelmes magyar zászló és hadvégteties jelvrőli hit nyomát vélem találni a norman regében Asseriusnál in vita Alfredi ad. an 878. 33: vexillum... dicunt etiam quod in omni bello, ubi praecederet idem signum, si victoriam adepturi essent, appareret in medio signi quas[i] corvus vivus volitans; sin vero vincendi in futuro fuissent, penderet directe nihil movens... A hadvégtetet intéző madár-

alak... kitárt vagy leeresztett szárnynyal jelenti a csata kimenetét.» — A 31. versszakban Arany a győzelmet jósoló turulos zászlót lobogtatja:

Zászlóidat a keleti
Szellő vígan lebegteti,
Hogy a turul repdes belé —
Nyugot felé, nyugot felé!

*

18. vsz. Előre kún, Nímród¹¹ fia!

«11. Minden hazai krónikák szerint.»

*

18. vsz. A vészban¹² ott fenn vadúl
Csikorgatnak s nem jő Hadúr.

«12. Ily számra nézve három, s a csata kimenetelét intéző, csodás némberekről is látszik tudni valamit a hún-magyar hitrege, — legalább külföldi mondák szerint.»

Zlinszky idézett tanulmányában (IK. XI: 271.) ezt mondja: «...a vészban¹² fordulnak elő, ezek Arany János alkotta gonosz légi szellemek, a kiket a népmondából vehetett, hol mint rút vénasszonyok szerepelnek, orruk földig ér, borzas ősz hajuk feláll, mint a serté és nagy, zöld fogaikat vicsor-gatják, Aranynál: vadúl csikorognak... v. ö. Ipolyi Myth. 66—68.» Zlinszky nem azonosíthatta Arany banyáit az Ipolyi-éval, már az időrend miatt sem (1854), s különben is a boszorkányok jellemzését veti össze Arany vészban¹²ával. Néhány lappal tovább (75 s kv.) megtalálhatta volna a *végzetnők*-et, kik hadat intéznek; a germán húnmondában fordulnak elő, számuk három. Az Új M. Múzeumban közlött szövegben (I. 602—603) megtaláljuk mindezt. Hogy Ipolyi a Lech-mezei nőt (három-szoros «vissza Attila»!), a Róma előtti jelenet levegőben lebegő alakját, mely «fremens et dentibus stridens», «dühöngve és fogcsikorgva» riasztja Attilát, a görög Moirákat, az ó germán Walkyröket összekeveri, az mellékes, Arany innen vette őket, Ipolyi szövegének szavaihoz is ragaszkodva.

*

18. vsz. Előre hát! Ugy forgassad
Utoljára kemény vasad,
Hogy sok vitézt küldhess levágva
Szolgáidul a más világba.¹³

«13. Harczos hajlamaikat nem kevésbé táplálta azon meggyőződés, miszerint mindazok, kiket a csatatéren leölnek, őket a másvilágon szolgálni fogják. Toldi F. Magyar Irod. tört.»

Itt Arany maga nevezi meg és idézi a forrást; pontosan 185. l. 9. §.

*

22. vsz. Százhusz ezer¹⁴ jó hún halott
S két annyi ellenség van ott.

«14. A hazai krónikák a húnok veszteségét 125,000-re, a szövetséges hadakét 260,000-re teszik.»

Ebben Kézai és Thuróczi pontosan egyeznek.

*

24. vsz. Kövér, hibátlan harczí ló;
Ezt kívánja Hadúr s Manó.¹⁵

25. vsz. Ármánynak¹⁵ a bosszú elég...

«15. Manó vagy Ármány a rossz szellem: a *gonosz elem* képviselője.»

Toldy F. Magy. Irod. 1851. 9. §. «... ő [a magyarok istene] fékezi a gonosz elemet, melyet *Ármányban* vagyis *Manóban* (a perzsák Ahrimanja) személyesítettek... neki állatokat (soha sem embereket) áldoztak.» Nincs tudomásom róla, hogy Toldyn kívül — s utána ez egyetlen egy helyen Arany — azonosította volna Ármányt Manóval. Ipolyi egy szót sem tud erről. *Myth.* 27. Toldy abban a mutatványban, melyet az Új M. Múzeumban közölt (I. köt. 42. l. 1850.), még nem említi Manót, hanem az említett helyet így fogalmazza: «Ármány (Ahriman) vagy Ördög»

*

26. vsz. Táltos¹⁶ szavát ilyen veszik —

«16. Bendeguz atyja, tulajdonkép *kádár* vagy bíró, itt *táltos* vagy pap.»

Toldy id. helyen: «Papjaik, akiket *táltosok*-nak neveztek, egyszersmind bírái, bölcsei... voltak a népnek.» — Ide veendő a 31. versszakból: «Torda fia, hős Bendegúz.» Ez részben Kézairól utal: «Constituerunt quoque inter se Rectorem vnum nomine *Kadar* de genere *Turda* oriundum.» (Lib. I. Cap. II. §. I.); részben Oláh Miklósról: «[duces delegere] ex tribu autem Kádár: Athilam, Keve, et Budam filios Bendegutz.»

*

26. vsz. S a fél tábor temetkezik:
Temeti a másik felét,
Dombbal fedi nyugvó helyét.¹⁷

«17. Mind arra, mi itt a temetkezésről mondatik, lásd Luczenbacher academiái előadását a *pogány magyar sírokról*. Acad. E. 1847. IX. szám.»

*

29. vsz. De hős Kevét nagy sokaság ...
 Az ország útjához közel¹⁸
 Egy domb alá temette el.

«18. Ma is látható római út.» (Luczenbacher.)

*

32. vsz. Nem messze van már Czezimór,¹⁹
 Ott éri ő Makrint utól;
 Hadával a Künbércre hág:
 Onnan zúg le a sokaság.

«19. *Cetium* vagy *Cetii murus*, (Zeiselmauer) római város Bécsen túl, melyet hazai krónikáink Cesunmaur, Cesumaur-, Kesmawr névvel írnak s én ezekből lágyítám a *Czezimórt*. Nem messze tőle, délkeleti irányban, a mons Comagenus vagy Comanus: Hunesberg vagy Chúnisberg: Künbércz.»

Luczenbacher 283: «ellenségeik nyomába sietének, kikkel Tuln városhoz közel, Zeiselmauer síkjain ereszkedének harcza . . . Zeiselmauer, Cetii murus. Piligrin passauai püspök' († 991.) korát érdeklő oklevélben mondatik: 'Postmodum autem a septem collibus ab occidente civitatis Zeizenmure sursum ad australem plagam Chonihohestorf et sic usque in cacumen montis Comageni.' A Hunesberg és Chunisberg' latin neve mons Comagenus, más néven mons Comanus, Künbércz. (Jahrbücher der Literatur. Wien, 1827. 8. XL. Band. Anzeige-Blatt. 6. 15. Kultsár István. Hasznos mulatságok. Pesten 1828. 8. II. féleszt. (5.) 34. l.)» Thúróczy (Schwandtner-kiadás jegyzetében): «*Cetii Murus* vel *Cetia*.» A *Czezimór* nevet, mely Arany alkotása, a későbbi kiadásokban *Czezumór*-ra változtatja (v. ö. MNy. 14: 87).

A *Csaba királyfi* első dolgozatában (ÖM. IX. 163), hol a betoldandó *Kevéháza* helyelett volna, szintén Luczenbacher szerint mondja el az esetet, belevéve az értekezésből a *Bata*, *Hamzsabég*, *Künbércz* helyneveket s a máig is látható sok dombot.

Luczenbacherre vihető, hogy Arany a *Csaba* első dolgozatában majdnem mindenütt, a *Kevéháza* első szövegében pedig mindenütt, *kúnok*-ról, *Künbércz*-ről beszél. Luczenbacher értekezése elején ezt mondja: «A' Duna és Tisza közötti téreken . . . letelepült *húnok*, azaz *kúnok*, a' magyarok' vérrokonai . . . », s aztán az előadás egész folyamán csak *kún*-okról szól.

Megerősíthette Aranyt ebben Szabó Károly Priskos-fordítása is, melyet különösen a tulajdonnevek írásában és magyarázatában még később, a *Buda halálában* is követ (Új M. Múz. I. 547.); ennek egy jegyzetében ezt mondja Szabó Károly: «a nagy *hún*, helyesebben *khún* király... Ennek hosszasabb s történetíróink által már nagy részben kifejtett bizonyítgatását... mellőzve, legyen elég némi igazolásomul csak annyit említeni, hogy a byzanti történetíróknál a Χούνοι, Χούνοι, Ούνοι és Ούνοι (latinosan *Chunni*, *Chuni*, *Hunni* és *Unni*) nevezet

azon egy nemzet, nevezetesen a magyar faj egyik ága, a *kún* (ősmagyar kimondás szerint *khún*) nemzet nevének csak különböző leírásai». A *Csaba királyfi* második dolgozatában már következetesen csak a *hún* alakot használja.

A *Keveháza* 34. versszaka szerint: «Kardjával ő Makrin fejét Irgalmatlan repeszti szét» szintén Luczenbacherre utal: «Macrinus kardesapás alatt esett el». (283. l.); valamint az is, hogy Bendegúz felszólítására Detre frigyre lép vele (37. vsz.): «utóbb a' kúnokhoz állott halhatatlan szász Detre» (284. l.). Krónikáink is így adják elő.

*

Eredményül már most megállapítható, hogy

1. *Keveháza* megíratását 1852 végére, decemberre kell tennünk.

2. Forrásai: *Kézai krónikája* (Podhradczky kiadása 1833; Endlicher 1849-i kiadását is ismerte Arany).

Thüróczi krónikája (Schwandtner kiadása 1764).

Budai krónika (Podhradszky kiadása 1838).

Oláh Miklós: Hungaria et Atila. (Kollár kiadása 1763).

Priscus Rhetor. (Bél *Adparatus* II. 1746).

Luczenbacher János: A pogány magyar sirok (Akad. Értesítő 1847. 282. l.).

Ipolyi mutatványa a M. Mythológiából: Tündérek a magyar ősvallásban (Új M. Múzeum I. 1851).

Toldy Ferencz: Magyar Irodalomtörténet 1851.

és valószínűleg

Thierry Amadé Attilájának I--VI fejezete: Épisodes de l'histoire du cinquième siècle. (Revue des deux Mondes 1852).

*

Gyulai bírálata (Szépirodalmi Lapok 1853 febr. 24. [16. sz.] 255 l.) rendkívüli magasztalással szól *Keveházáról*, melyet «kisdéd éposz»-nak nevez. Arany e dicséretnek nem örült, valószínűleg csupa gyöngédségből Tompa iránt, ki az akkori bírálattal nem volt megelégedve. «...hogy az ítéset nem méltányol érdemed szerint: ez igaz, de hidd el, sokszor a méltánylásban sincs köszönet... a Gyulai enthusiasmsa megsegényít, s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethe ról lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se. Az efféle nekem inkább fáj, mint jól esik». (Tompához, 1853. júl. 11.; *ÖM* XI: 308). Pedig ha mai szemmel olvassuk e bírálatot, egy betűt sem lehetne elvenni belőle; Gyulai akkor, mikor mély barátsága Arany iránt kezdődött, akkor sem volt elfogult műveivel szemben. A dicséret inkább megrovás volt azokra, kik tehetség és tanulmány nélkül garázdálkodtak a magyar irodalom berkeiben.

TOLNAI VILMOS.

CSOKONAI LÍRÁJA ÉS AZ OLASZ KÖLTÖK.

Szinte hagyomány, hogy életírói és méltatói Domby elbeszélésével kezdik Csokonai költői fejlődésének rajzát. Eszerint: «Csokonai megunván a kollégium mindennapi eledelét... maga keresett magának az ő természetéhez való táplálást... a közönséges leczkék járásával nem sokat gondolván, összeállott egynehány talentomos barátjával, hogy egymást tökéletesítsék... Kiszabtak először mindeniknek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg. Neki esett az Olasz, mikor még se Németet, se Francziát nem tudott, és gyakran nagy részvétellel beszélt, hogy nehezen tudott boldogulni, nem kapván olyan Olasz Szókönyvet, melly az ő előtte egyedül esmeretes Deák nyelvenn magyarázná az Olasz szokat, míg végre az ő kérésére a Venétziai könyvnyomtató nem küldött.»¹ Azután hozattak egy Literatur-Zeitungot, az ott bírált könyvek közül többet megrendeltek, mindegyik a neki jutott nyelven írt könyvet kivonatolta s «ezt a rövid summát egymás előtt fölolvasták».

Vajon mi kelthette Csokonaiban a vágyat, hogy olaszul tanuljon? A fiatal költő közvetlen érdeklődési köre, első fordításai megadják erre a feleletet. A híres bécsi «poeta cesareo», Metastasio Péter, neve eljutott Debreczenbe is. A bécsi udvar és Esterházy Miklós Fertő-melletti kastélyának kedvtelése, az olasz énekesek, zenészek, költők nagy divatja általánosan ismert volt.² Bécsben, Pozsonyban, Eszterháznál, főuraink magán-színpadjain olasz páztorjátékokat és operákat énekeltek, melyekhez a leghíresebb muzsikuskok — egy Gluck, egy Haydn — írták a zenét. Olasz cantatekat énekeltek a hercegnők; egy-egy névnap, születésnap alkalmából olasz szindarab és verses felköszöntő járta — melyet Metastasio számosat írt.³ Olasz színjátszó társulatok meg épen gyakran elvetődtek hozzánk, mint Pétzeli megjegyzése bizonyítja: «... Így holmi csapongó olaszok és más országkerülő idegenek nem jönnek be, hogy nemze-

¹ Domby Márton: Csokonay V. Mihály élete, 1817. 9—10. l.

² L. E. F. Pohl: Joseph Haydn, 1878.

³ L. Pietro Metastasio: Opere XIV. köt. Venezia, 1783. M. Landau: Die italienische Literatur am Österreichischen Hofe, 1879.; Váli Béla: A magyar színészet története, 1887. 57. és k. l.; Heppner A.: A pozsonyi német színészet története a XVIII. sz.-ban, 1910.; Zambra A.: Metastasio és a magyar iskoladráma. EPhK. 1919.

tünknek s nyelvünknek bosszantására holmi alávaló komédiának játszásával kicsalják pénzünket.»¹

A dicsőített s csak nem rég elhunyt Metastasioinak megvolt ekkor már a debreceni könyvtárban egy 1757-iki torinói kiadása. Olasz nyelvtan is bőven akadt, mert a kollégium szívesen látta, ha diákjai idegen nyelveket tanulnak. XVIII. századi latin-olasz grammatikája ma is van kettő a debreceni könyvtárnak számos német-olasz, francia-olasz és csak olaszul írt nyelvkönyvecske meg szótár mellett. Metastasio kivül ott láthatta a katalógusban Goldoni két példányát, Sacchetti novelláit, Guarini 1734-iki nürnbergi kiadását.² Ügylátszik ezek a könyvek nem a könyvtár rendszeres fejlesztése útján, hanem főleg a Németországot, Svájcot járt fiatal teologusaink ajándékából kerültek ide, s az ő széleskörű érdeklődésüket dicsérik.

A kollégiumban tehát találhatott már egy kis anyagot, mi Metastasio nagy híre mellett érdeklődését az olaszok iránt fölkellette s az első segédeszközöket nyújtotta a nyelv megtanulására. Amint egy kissé beletörött nehézségeibe, fordítani kezdett, úgy sejtjük, gyakran forgatva még szótárát. Először is Metastasiót vette kezébe. A *Pásztor királyt* Toldy első fordításának tartja. Szöcs Géza, ki ezekről a fordított darabokról tanulmányt írt,³ kiszedett Csokonai szövegéből nyelvi félreértéseket és ilyes magyartalanságokat: «Egy ismeretlen és szélvésztes tengerben látom lenni magamat,» vagy «ajándékot csinál sz énbelőlem», melyek a szöveg szolgálai követéséből származnak, s azt bizonyítják, hogy ekkor még ő is azon gyarló fordítók közé tartozott, kik «a deák és egyéb eredeti munkák közül nem az idegen nyelvet a mienkre, hanem a mienket akarták amannak kaptájára szorítani.»⁴ Ebbe a korba tartoznak még *Galatea*, valamint az *Angelica* — ez azonos azzal az *Orlando* címen 1794-ben a Magyar Hirmondóban egyéb művei közt hirdetett fordítással, melyet Ferenczi Zoltán külön munkául sorol föl.⁵ Ide számítanak még az *Endymion* című játékból fordított dalok is, melyek — bármily kezdetlegesek és ritmus-talanok — arra vallanak, hogy Csokonait Metastasio drámáiban, főleg azok a kuplészerű kis dalok kezdik érdekelni, melyekkel az olasz költő jeleneteit kezdi vagy lezárja. Hogy mi mindent tervezett még, hogy Metastasio négy canzonettáját és összes egyszerű című cantátéit lefordította prózában és egyet, a

¹ Mindenes Gyűjt. II. 68—70.; id. Haraszi Gy.: Csokonai 116.

² L. a debreceni kollégiumi kv. T. katalógusát. E helyen is köszönetet mondok dr. Varga Zs. könyvtáros úrnak értékes fölvilágosításaiért és szíves kalauzolásáért.

³ Szöcs Géza: Csokonai és az olasz költők. Szentes, 1893.

⁴ Az anakreoni dalok egy jegyzetében. Horváth Cyrill kiad. 231. l.

⁵ Ferenczi Z.: Csokonai, 1907. 42. l. Az *Angelicát* a Dietai Magyar Múzsában adta ki. *Galatea* és a *Pásztor király* csak 1806-ban jelentek meg Nagyváradon.

VII-et (mely csak tévedésből van VIII-czal jelezve) az Urániában versben is, hogy az *Dido abbandonata* és *Achille in Sciro* átültetésébe is belekapott, hogy Tassoni magyar tolmácsolásának gondolatával foglalkozott — azt most hagyjuk figyelmen kívül s pusztán azokat nézzük, melyeket maga később saját alá rendezgetett.¹

Az előbbieknél már sokkal fejlettebb fordítási technikát mutat a *Cyclops* — melyben Metastasio *Galatea* egy jelenetét írta meg újra páros-dalokban — az említett VII. *cantate* (*A vihar*)² és a Tasso *Amintájából* fordított *Becsület és természet*.³ Mindhárom a korábbi verses fordításokhoz hasonlíthatatlan folyékony nyelven van írva, még pedig azzal a módszerrel, melyet később Kleist-fordításában is alkalmazott: t. i. sorról sorra veszi az eredeti mondatait s anélkül hogy szavaihoz mindég ragaszkodnék, átkölti őket. Pedig két, legföljebb három év választja csak el az elsőtől ezt a második csoportot. Erre a korra, körülbelül 1794-re kell tennünk most már egész határozottsággal az *Amintát*, valamint Guarini *Il pastor fido*-jának elveszett prózai fordítását is.

Ha áttekintjük ezeket a fordításokat, rögtön szemünkbe ötlük, hogy csupa pásztordrámát és pásztorkölteményt fordít Csokonai 1792–94-ig terjedő korszakában. Egyéb olvasmányai is ebből a körből valók: Berquin *Idilljei*, Gresset *Vergilius-utánzatai*.⁴ Csokonai pályája az olasz pásztorköltés jegyében indul. Az ifjú költő első hazafias törekvése az lehetett, hogy a magyar irodalomban e téren mutatkozó hézagot kitöltse, s ebben elhatározó befolyással lehetett rá egy kis olasz munka, mely bizonyára lándzsát tört a pásztorköltészet egyedül üdvözítő volta mellett, mert címe: *Della eminenza della poesia pastorale*.⁵

Műveinek 1794-iki hirdetésében azután találunk is egy *Eredeti pásztortjáékot*, melyet eleinte az olasz drámai alakban akart megírni, s így helyt foglalt volna a között a tizenhat darab között, melyeket az első magyar színjátszó társaságnak följajánlott.⁶ De közben már összeköttetésbe lépett Kazinczyval,

¹ Fordításainak a lehetőség szerint teljes összeállítását l. Schedel (Toldy) Ferencz: Csokonai minden munkái. Bev. XC.

² Metastasio: Opere XII.

³ Toldy kiadásában 750. l.

⁴ L. Berquin: Oeuvres XIV. köt.; Gresset: Oeuvres, 1807. II. köt.

⁵ L. Zuccolo e művét, melyet Csokonai az *Amor* cz. madrigálhoz írt jegyzetében idéz, s mely valószínűleg a Literaturzeitung ajánlására megrendelt könyvek közé tartozik, nem tudtam megtalálni. Úgy sejttem, annak a bő vitairadalomnak terméke, mely a pásztorköltés körül már a XVI. sz. második felében megindult Olaszországban. (l. J. Marsan: *La pastorale dramatique en France*. Paris, 1905. 59. és köv. lk.) A Magyar Hirmondóban hirdetett *Galatea*. Theokritus Görög, Ovidius Deák és Metastasio Olasz poémájok egybehasonlítva is ennek ösztönzésére vagy ennek nyomán készülhetett.

⁶ L. Ferenczi Z. id. m.

olvasgatta Gessner pásztoridilljeit — s most ő is a költői prózával próbálkozik.

Igy keletkezett *A csókok*, egy történet az arany-időkből négy könyvben. Ferenczi csak annyit említ róla, hogy Gessner-utánpótlás, mások ógörög színezetű idillt láttak benne. Pedig ez a munkácska, melyet Domby Márton adott ki először rajongó bevezetéssel s azóta minden kiadásban helyt foglal, Csokonai olvasmányainak legkülönösebb mozaikja. Már maga a játékos drámai csomót rejtő szerkezet sem a gessneri idillre, hanem Tasso *Amintájára* és Guarini *Hű pásztorára* vall. Ez a csomó Tassónál még mély érzelmet tartalmazott: Sylvia, Aminta bálványa, megveti a szerelmet, tudni sem akar férfiről. Így a boldogtalan szerető végső kétségbeesését értjük. De Guarini már nem a költői motiválás mestere; Csokonainak meg ép elég, hogy Rosália «komort vagy gyanúst pillant» — s Melites folyóba ugrik. Ez a kis drámai csomócska a Tassóé és Guarinié.¹

Tovább is mehetünk a párhuzamban. Tasso és Guarini minden szerelmese mellett van egy-egy barát vagy barátnő, ki segíti őket, örömeikben és bánatukban osztozik. A kedves azután a pásztorjátékok közben kis szerelmi zálogokat csal ki szemenszedett csalárdassággal a kegyetlentől. Magára haragítja. Végső kétségbeesésében ekkor az utolsó eszközhöz fordul, mellyel talán meglágyíthatja a szívét. Aminta egy szikláról leveti magát; a kedves megpuhul, és a játék boldogsággal végződik. A tragikus csomócskának ily végsőkig-feszítése s hirtelen feloldása jellemzi ezen olasz pásztordrámák chiar-oscuroját. Szerkezeti fogásuk az is, hogy — az arisztotelesi időegységhez híven — nem folytatódólagosan történnek, hanem a szerelmes egy adott ponton elbeszéli szerelme keletkezését és történetét.² Mindez szóról-szóra így van a *Csókokban*, mely tehát felépítésében nem Gessneren, hanem az olasz pásztordrámán alapul. Nem csak szerkezetben mutatkozik ez a hatás. Csokonai ép az *Amintából* és *Pastor fidoból* fordított részletekkel alkotja meg meséje vázát, közben egyéb olvasmányaiból is bőven szemelget, s e köré aggatta saját leleményéből készült elbeszélését. De ha egy Berquin idilljeit — melyek mindegyike Gessner, Wieland vagy Metastasio nyomán készült — eredetiként olvasták, miért ne nevezhette volna Csokonai is egyik munkalajstromában a maga kis pásztorjátékát «originál»-nak. Lássuk anyagát.

¹ *A Csókok* e kettős forrására — Tasso (*Aminta*) és Gessner idilljei — már utaltam *A magyar regény története* cz. művemben, (46. l.) még pedig nagyjából épúgy fogva föl Csokonai viszonyát forrásaihoz, mint tölem függetlenül a szerző, a ki értekezése megírásakor könyvemét még nem ismerhette. *A szerkesztő.*

² L. J. Marsan id. könyvét.

Melites a tavaszi pásztorjátékok alkalmával megismeri Rozáliát, s iránta azonnal szerelemre gyúl. A helyzet ugyanaz a *Pastor Fido*-ban és innen is fordítja a képeket, melyek első fellobbanását festik.¹ «Itt láttam, oh egek! azt a szüzet, azt a kellemetes és deli szüzet, ki mint a szépségnek új hajnala, saját tekintetében egy másik tavaszt mutatott, ah itt láttam Rozáliát... alig láttam meg az ő ábrázatját, s azonnal fellobbantam; alig csillámlott szemembe első tekintete, mindjárt el vala szívem foglalva, érzettem, hogy egy uralkodó szépség lepte meg azt, s azt parancsolja nekem: Melites add nekem a te szívedet!» mondja Mirtillóval. Azután Ergasto, a confident feleletével folytatja: «...mit nem tehet ő a mi szíveinkbe, csak az tudja azt, aki már próbálta.» De a kedves, akit ily gyorsan megszeretett, egy bókjára elmenekül. Az elhagyott Melites Chloe barátnéjának meséli el keservét. Ő azután hamar kéznél van a segítséggel, annál inkább, mert Guarini küldte, kiből most már híven fordítja le Mirtillo egész elbeszélését Ergasto közbeszólásaival együtt — mintegy 180 sort. Chloe ugyanis leány-ruhába öltözteti Melitest és társnői közé vezeti. A szüzek, pásztoraik játékán fölgerjedve, csókcsatát rendeznek maguk közt. Rózáat választják bírójukul, ki cselt nem is sejtve, Melites csókját ítéli a legédesebbnek. A csók finomkodó leírása, az ajkak édes dicsérete egészen elbűvöli Csokonait. De neki ennyi nem elég. Tasso *Amintájával* folytatja,² jobban mondva apró nyelvi javításokkal és a helyzet különbözőzéséből eredő változtatásokkal átírja már kész *Aminta*-fordítását, ezzel azonban elvész az eredeti pszichológiai finomsága. Játék közben Chloe arcát megcsípi egy méh: Rozália a kis sebet csókkal gyógyítja. Több se kell Melitesnek, ő is hasonló bajt színel s hasonló orvosságban részesül.³ Természetesen a méhcsípés meg csók körül a concettók és bókok egész tömege rajzik. A lírikus Csokonai ízlésére jellemző, hogy ezeket különös figyelemmel követi. «...Chloe arcára repülvén, az ő rózsaszín orcájára, véletlen megcsípte azt. Meglehet, hogy a hasonlatosság csalta meg, s rózsának gondolta azt.» «De a csók mélyebbé és halálosabbá tette sebemet.» (... e fece più cupa e più mortale la mia piaga verace.)

Utána Tassónál is a sugdosósi játék következik, melyben a szerelmes megvallja kilétét és szerelmét, de kedvese rosszaló pirulására elmenekül. Halálával akarja kibékíteni.⁴ Itt már Gessner fogja kézen Csokonait. Melites fájdalmával egy magas szirtfokra menekül — mely alatt egy folyó hömpölyög.

¹ A *Csókok* II. — *Pastor fido* II. sc. I.; Scrittori d'Italia kiad. 48—49. l.

² *Csókok* III. — *Aminta* I. 2.

³ Tasso e témáját feldolgozta Metastasio is *L'Ape* cz. játékában, csak hogy az udvar etikettjéhez hajporozta.

⁴ L. u. ott.

Gessner XIV. idilljében, melyet Berquin is utánzott, ily szirtfokon várja Chloe távolból hazatérő csónakosát, Thýrsist. Chloe a vizen úszó sajka-roncs láttára elájul, majd ismét fölébred. Melites pedig ebben a rettenetes, pokoli természetben (Gessnernél azonban: *Sanft glänzte der Mond*) «azonnal elájult — mondja Csokonai — hosszasan tartott volna ájulása, de az itt játszadozó romlás egy szörnyű sziklát hajtván a küszködő habokba, nagyot kacagott rajta». Chloe panaszkiáltásaira az Echo felel, mint Meliteséire. Mindketten a folyóba vetik magukat. «Aber die Nymphen hatten den Wellen befohlen sorgfältig sie am Rücken zu tragen». Ezekből a szavakból bájos rokokóízléssel egész kis jelenetet tud festeni Csokonai. A habok Limnis nympha parancsára a túlsó parton teszik le, hol a szerelem apró istenei várják a bokrokon.

Ezzel Marini birodalmába jutottunk!¹ Csokonai nem fordít, csak két diszletet vesz át Marini Szerelem-szigetéről: Venus templomát és Adonis sírját. Melitest a csók-tündér igazítja útba, mikor ájulásából fölserkent, és elküldi a bölcs Philander paphoz. A kerek dombocska tetején, pálmaerdő közepett áll Venus temploma. Márvány és ezüst állóképek szegélyzik a hozzá vezető utat. Kapuja felett rubintból kimetszve Venus és a Természet. A falakat belül égszín selyemkárpitok fedik, melyekre a szerelem leghíresebb példái vannak hímezve, másfelől a szerelmesek nevei: köztük Melitesé is. A legédesebb harmónia és illat árad ki a templomból. A környező erdőben mindenfelé fehér márványkutak vize szökött és kellemes csörgéssel hullott egymásra. — Ez a díszítés, mely távol ragad Tasso egyszerű pásztorvilágától, már a kései olasz renaissance-barok ízlésre vall és Marini *Adonejének* XVI. énekéből került ide. S ugyaninnen való (XIX. é.) a másik diszlet is: Adone sírja. A kökőrcsineket nem egyenest a görög mitológiából ültették a két cupressus árnyékába. Az Adonis-ünnepek amorettsé említése szintén e hosszadalmas pásztor-költeményből ered. — Itt, e Marini-diszletek árnyékában pihen meg Melites s a *Pastor fido* szavaival² kezd bele történetébe. Philander, Venus papja, vigasztalására lefesti előtte az aranykort. Csokonai fordította külön is Tassóból ezt a részt (I. fv. kórus); itt főleg Guarinit (IV. fv. kórusa) követi. Csakhogy míg e két pásztorjátékban a kórus a jelenkor nevében beszél, Philandernek jóslat alakjában kellett szembeállítania a jelen bujálkodását a pásztorvilág naiv egyszerűségével. De az aranykor leírása maga Gessner *Daphnejára* s annak rokokó finomkodására vall: «Az aranykor előtt ezen a világon nem volt egyéb csak tündérek

¹ Csokonai elveszett költeményei között volt egy *Adonis halála*, melyet talán Mariniból fordított.

² *Csókók* I. — *Pastor fido* II. 1.

és rózsá. A rózsá fehér volt és tövistelen, ennek árnyékában mulattak a tündérek... olykor a tejszínű rózsákon játszadozott két tündér, megcsókolták egymás ajkát s a megcsókolt csókba új tündérecske származott... meleg csókjaik a hőszin rózsákra hullván le, annak mélyében megelevenedtek s parányi gyermekké lettek, kik azután csupa csókkal éltek».¹

Közeledünk a kis prózai pásztordráma kifejléséhez. Philander egy gerlicével elkalauzoltatja Melitest a mirtusberekben alvó Rozáliához. Ha meglepődünk azon, hogy mire való itt a királyok nyírott kertjei ellen kikelni, lapozzuk fel Csokonai De Lillejét, s megtaláljuk okát.² Az utolsó játék, melyben Melites alvó kedvesét megcsókolja, azután egy bokorba búvik, Chloe pedig beköti Rózália szemét s saját leánycsókjával akarja izeltetni az álomban érzett nektárt, mi azonban csak az előlopózott Melitesnek sikerül — ügyesen van átalakítva a *Hű pásztor* szembekötősdíjéből.³ Csokonai meséjét csinosan megoldja vele.

Van Csokonainak még két prózai darabja ebből az időből. Az egyik (*Melyik a legjobb csók?*), az ajak csókolásának e bőbeszédű dicsérete, 25 soros bevezetés után Guariniból van fordítva.⁴ A másik egy tervezett regény töredéke (*A szeretet*). Benne a szerelem általános hatalmát a csillagok forgásával, a bika, fülemile, galamb, vipera példájával; a fák, növények, a zefir szerelmével példázza. Ez a motívum — mely Pétrarcától származik — annyira el volt terjedve az olasz pásztorköltésben, hogy a *Sampogna* egyik pásztorleánya, mikor a kedves ily érvekkel áll elő, azzal felel: valami újabbat találjon ki, mert ezek igen elcsépelet dolgok; Silviát is így akarták rábírní, hogy Aminta iránt engedékenyebbnek mutakozzék.⁵ Ezért — bár a fősorolás rendje Marini ép e költeményében azonos a Csokonaiéval — elégedjünk meg azzal, hogy itt az olasz költészet egy vándormotívuma esett kezeügyébe.

Csokonai tehát már 1794-ben beleolvasta magát az olasz pásztorköltőkbe: Tasso és Guarini pásztorjátékai, Marini pásztor-költeménye, Metastasio pásztor-operái s mellettük Berquin, Gresset és Gessner voltak olvasmányai. Guarini kedves de modoros játékaival, bókjaival, concettóival irta a *Csókokat*, mely azonban egészében véve mégis inkább egy gessneri prózában írt Tasso-szerű «favola boschereccia» kevés személlyel és világos

¹ L. *Daphneban*: Dienstbare Zephire flattern mit Liebesgöttern und sammeln sich auf den Rücken der Trauben und scherzen und spielen und haschen sich im Labyrinthe der duftenden Traube, müde sammeln sie sich dann im höhlen Weinblatt oder baden sich im Tau in dem hohlen Busen der Rose, oder schlummern auf Nelken...

² Des jardins ou l'art d'embellir les paysages. Poème en 4 chants. l'an XI.

³ *Il Pastor fido* III. 2. 3.

⁴ *Il Pastor fido* II. kórusa.

⁵ *Aminta* I. 1. — Marini *Sampognájában* a «Ninfa avara».

kis akcióval, mintsem Guarini szövevényes «tragikomédiája».¹ S az összekötő részekben van valami spontaneitás, mi első debreczeni szerelmének, Rózsikának emlékét őrzi. A további következtetéseket hagyjuk későbbre.

Volt ugyanis a fiatal Csokonainak egy másik, ezzel némileg rokon olvasmányi köre. Irodalomtörténetírásunk egész sor költő nevét említi, kikből fordított s kik hatással voltak rá: Chiabrera, Maffei, Lemene, Zappi, Rolli, Ariosto stb. Haraszti Gyula is azt tartja, hogy «még csak a renaissance költőknél vagy ezek utódjainál, Ronsardnál vagy André Chénienél találkozunk annyiféle helyről vett s lépten-nyomon fel-felbukkanó kölcsönzésekkel»...² Ha így állítjuk be a kérdést, valóban azt hihetnők, hogy Csokonai kezén forgott három század olasz lírai költészete. Kölcsény Csokonai-bírálata: «Az apróbb olaszból fordított dalok Eschenburg Beispielsammlungjából vétettek és úgy látszik, hogy e korban ezen gyűjtemény volt kézikönyve». Toldy Ferencz ezt az adatot átírja, de Imre Sándor belőle már téves vádat kovácsolt: «...tehát németből fordította». Ferenczi Z. Csokonai-életrajzában egy kalap alá fogva Kölcsény megállapítását s Imre S. vádját, csak azzal tisztázza Csokonait, hogy kéziratai közt e költemények olasz szövege megvan; a debreczeni költő Shakespeare-ismeretével kapcsolatban azonban először hangsúlyozza, hogy Eschenburgból írta ki — ugyancsak kéziratainak bizonyysága szerint — azon költők életrajzát és eredeti szemelvényeit, kiket fordítani akart.³

Eschenburg braunschweigi tanár *Einleitung in die schönen Wissenschaften und schönen Redekünste* cz. műve Sulzer *Lexikona* és Ramler-Batteux széptana mellett a XVIII. század legolvasottabb esztétikai kézikönyve volt.⁴ Íróink, kik az idegen irodalmakkal akartak megismerkedni, buzgón forgatták. Csokonai a könyvgyűjtő Nagy Gábortól kaphatta kölcsön. Már 1794-ben ezt firkantja neki egy darab papirosra: «Az Eschenburgot holnapután felküldöm... A Frantz Guarini keresésére kikérem egy óra feláldozását...»⁵ Költeményeihez írt jegyzeteiben idézi, és a dalt is Eschenburg szerint határozza meg.

Mig Batteux-Ramler esztétikája — mely Versegghynek volt kézikönyve — pusztán az utánzás-elméleten alapszik s négy kötetkére terjedő szövegébe vannak szöve német prózai

¹ L. J. Marsan: *La pastorale dramatique en France* 1905. II. fejezetét: *Les transformations de la pastorale italienne*.

² EPhK. 1905. 358.

³ Schedel—Toldy: id. kiad. bev. XXXIV.; Imre S.: *Irodört. tanulm.* II. 78.; Ferenczi Z.: id. m. 53. l. és Shakespeare-tár 1914. 309. l.; v. ö. még u. o. 1915. 282. l. és EPhK. 1914. 814. l.

⁴ L. Jánosi B.: *Az esztétika története*. II. 314—25.; III. 54.; III. 67.

⁵ Nemz. Muz. kéziratt. Csokonai különben az egész Aesthetikát magyarrá akarta fordítani.

fordításban a példák, addig Eschenburg vékony elméleti könyvéhez nyolczkötetes vaskos példatárt csatolt, melyben az egyes műfajokat bőven illusztrálja eredeti nyelvű szöveggel. A műfajok vázlatos fejlődéstörténete, az írók rövid életrajza, a különböző kiadások bibliográfiája igen nagy hasznára válhatnak Csokonainak, annál inkább, mert ez a példagyűjtemény az olasz lírára nagy gondot fordít. Az *Einleitung*ban beszél a «Witz»-ről, melynek «változatosnak, ujnak, termékenynek kell lennie» (23. §), a *kedélyről* (27. §), mely «Treuerherzigkeit und Wichtigkeit in der Behandlung scherzhafter oder an sich unwichtiger Gegenstände»; kiemeli (36. §), hogy «von einer vorzüglichen und mannigfaltigen Wirkung... ist der Kontrast», hogy a *Grazie* nem egyéb, mint «Schönheit in Bewegung». Ezek már a XVII. századi olasz költés tulajdonai voltak, a XVIII. sz.-i rokokónak pedig alapsajátságaivá lettek. Megkülönbözteti a «Kunstwahrheit»-ot a «Naturwarheit»-től (43. §), mivel az ismét divatos pásztorköltés jogosultságát igazolja. Külön említi az egészen újonnan támadt *Poetisches Gesprächet* és a *cantatet*. Tehát általános részében is figyelemmel van az olasz költészet új fejlődésére.

Ez a könyv volt Csokonai poétikája. Le is fordította szinte egész olasz lírai anyagát. Metastasión, Tassón, Guarinin, Marinin kívül egyetlen olasz költő sincsen, kit valamely eredeti kiadásból fordított volna. Guarini kis anakreontikonja (*Amor*) — melyet Dayka már 1790-ben fordított egyet a Rimeből¹ — szintén megvan Eschenburg II. kötetében. Ha pedig Chiabrera, Zappi, Lemene, Rolli, Maffei verseit átlapozzuk, arról kell meggyőződünk, hogy a hatás magyarázatára, mellyel ezek a költők voltak Csokonaira, elég az a kis anthologia, melyet Eschenburgnál találtunk. Itt jegyezzünk egyelőre csak annyit meg, hogy ezek a fordítások, melyek egy része a Diétai Magyar Múzsában jelent meg, kronológiailag az első Metastasio-fordítások idejébe, vagy közvetlenül utána tartoznak, mint még mindig csiszolatlan nyelvük és zökkenő verselésük bizonyítja. De határozottan ez volt Csokonai verselésének iskolája. Változatos dalformájukat (14 közül 8-ban) megtartja — s ez nem csekély nehézségébe került — vagy legalább hasonló formát keres. A rímek tisztaságára is olasz példáiból tanul meg annyira vigyázni. Jegyezzük meg továbbá, hogy ezeket a dalokat mind azokból a költőkből szedte össze Eschenburg, kiket anakreontikusoknak hívtak. Chiabrera ugyanis a seicento költői ihletének két apadozó forrásához, a platonikus petrarchismus-hoz és pásztor-lírához, újat keres Anakreonban. Lemene, Zappi, Rolli a pásztorköltészet mellett — mert a kettő megfér — az

¹ A szép szemek Guarini XII. madrigáljának (*Sogno della sua donna*) fordítása.

ő modora felé hajlanak; Menziniben pedig kora «il grande anacreontico ammirabile»-t köszöntötte.¹ Az anakreontizmus értelme azonban nagyon kibővült a XVII—XVIII. sz. folyamán. Az olasz költészetben tulajdonképp a dalt nevezték ezen a néven.² A hagyományoktól súlyos canzoneval szemben, melyen — mint már Dante megmondta — csak fenséges érzelmeket lehetett énekelni, könnyű, rövid, változatos formában dicséri az élet örömeit. Legkedvesebb témájuk a gyönyörűen viruló, de hamar hervadó rózsza — a szerelem jelképe. S ilyet rögtön maga is ír Csokonai: 1795-ben, az Urániában jelent meg a *Rózsához cz. költeménye*, mely különben Verseghy hatását is mutatja. (Verseghy: *A rózsza*). Imre Sándor megállapítását, hogy az olasz múzsa igen múló hatást tett csak Csokonaira és a «magyar költő fejlődésére jelentős befolyással nem volt», tévesnek kell tehát tartanunk.³ Elég emlékezni Csokonai szavaira: (*Az ember a poézis első tárgya*.)

... az olasz negédes kertjében
szedtem drága narancsokat!

Elég figyelemmel kísérni, hogy előszavaiban és jegyzeteiben soh'se felel kiemelési: «az olasz egybeolvadó, gömbölyded szavai»-t, meg azt, hogy «a sűrűn egymásra halmozott contrastok a XVII. sz.-i olasz poézisnek volt tulajdona», hogy a keserédest dolcicipiacentenek hívják olaszul, az oltramontano meg kulturátlanságot jelent, hogy Petrarcanak nagy tisztelője, hogy Guarini madrigálja eddig nyelvünkön «szerentsés fordításra» nem talált (lev. Kazinczyhoz 1803. febr. 20.). Megemlékszik az olasz «versi sciolti»-ról; nem felejt el Baillet és Menagius vitáját idézni — és még 1802 vége felé is ezt írja Kazinczynak: «Tanulok olaszt, mely a poézisnak tulajdona.» Mindez eléggé bizonyítja, hogy a német, majd francia közvetítéssel az angol irodalommal való megismerkedése nem térítette el az olaszoktól. Gessner és Gleim szépen összehangolódtak olasz olvasmányaival, bár az utóbbi epikus hajlandósága, amit legkisebb anaktreontikonja is elárul, nem nagyon lehetett a dalköltő ízlése szerint. Haraszi kimutatta, hogy Pope-tól a *Dorottya* alapgondolatán és egy ecloga-átdolgozáson (*Amaryllis*) kívül semmit sem vett.⁴ A német hatáskutatás se

¹ L. B. Morsolin: *Il seicento. (Storia letteraria d'Italia. V. k.)*

² Állításunk bizonyítására elég a *Parnaso Italiano* (Velence 1791.) 52. kötetét átlapozni, mely a XVIII. sz.-i anakreontikusok anthológiája.

³ Ferenczi Zoltán hangsúlyozta először, hogy «az olasz hatás mélyebben jelentkezik költészetén, mint sokan állítják». (Id. mű 53. l.)

⁴ Ezenkívül *A haldokló keresztyén az ő lelkéhez cz. versét* Pope *The dying christian to his soul cz. angol költeményének* valamilyen német fordításából dolgozta. (L. értekezésemet *A német költészet hatása a magyarra*. 134—135. l.) *A szerkesztő.*

tud többet fölmutatni lírájában két Bürger-fordításnál (*Lilla búcsúzólagjai*; *Szerelmes kívánság*), három átdolgozásnál ugyan-csak Bürgerből (*Az utolsó szerencsétlenség — Elegie*; *Az éjnek istenihez — An den Traumgott*; *A méhekhez — An die Bienen*) s néhány távoli reminiscentiánál.¹ Salisra és Matthiissonra csak egyszer emlékeztet (*A magánossághoz*). Kleistot — kiből különben legtöbbet fordított — csak a *Csikóbőrös kulacsához* írt *szerlemdalban* követte.² De a Lilla-ciklusnak csak igen kivételes darabja szentimentális, ép a Bürger-hatást mutatók, s Bürger természetérzése száz mérföldnyire van a Csokonaiétól — pedig ilyesfajta megállapításokat olvasunk ezekben a tanulmányokban! Ízlés dolgában Csokonai nem Bürgerhez, hanem Gessnerhez és az olasz-francia pásztor költészethez csatlakozik. Az *Elegie*be belevegyíti a gráciákat s rózsákat, a *Szerelmes kívánság* cz. Bürger-fordításba beletoldja, hogy «csókok közt» emelkedik majd lelkük égbe, mi sokkal jellemzőbb Csokonai költészetére, mint maga a Bürger-utánczát szórványos ténye.³ Egyáltalában itt vigyáznunk kell. Egyfelől Csokonai költeményeinek zöme — a *Lilla-dalok* nagy része sem kivétel — már 1795-ben meg volt írva,⁴ másrészt Csokonai tízéves költői pályája nem tükröz a szó szoros értelmében véve valami belső lelki fejlődést. Ő témáit örökösen újra kezébe veszi, újra költi vagy átsimítja, a petrarcai Laura helyébe a debreczeni Rózsi, majd Lilla neve kerül. Ezért találjuk nála egy költői téma több változatát (pl. a rózsza), melyeknek csirája gyakran megtalálható már a *Csókokban*. Csokonainál igazában egy fejlődés van, de ez azután hatalmas és igazán költőhöz is méltó: a formai.

Ha most már azt kutatjuk, hogy a *Csókokon* s kis prózai darabjain kívül — melyeket szintén lírájánál kell tárgyalnunk — mit vett át az olasz költők anyagából, egy költeményre szorítókozó világos tárgyi hatással kell kezdenünk: a Gr. Károlyi főispán kollégiumi látogatásakor (1794. júl. 5.) előadott *Korán megtisztelt virtus* cz. énekes játék nemcsak Metastasio ismeretét teszi föl, hanem az *Il Parnaso confuso* cz.⁵ ünnepi játék szerint készült, melyet Metastasio II. József esküvőjére írt. Legáltalább is Csokonai a kezdetet tőle veszi: Apolló besiet a múzsákhoz s dalra szólítja őket; ezek pedig meglepődve

¹ Székely Gy.: *Bürger költészete és hatása Cs.-ra*. Bp. 1888.

² Baróti L.: *A német költők hatása Cs.-ra*. Figyelő. 1886. XXI. 225. Mellőzzük azokat az egybevetéseket, melyeket túlzottaknak tartunk.

³ L. még: Demek Gy.: *Matthiisson hatása irodalmunkra*. (EPhK. 1891. 236.) Trostler J.: *Cs. forrásaihoz* (u. o. 1913. 60.). Petz G.: J. J. Pyra: *Der Tempel der wahren Dichtkunst* — Csokonai: *A haza templomának örömnappja* (u. o. 1886. 355.); Ferenczi Z.: *Cs. életr.* 54. l.; Haraszti Gy.: *Csokonaimhoz*. (Figyelő. 1885. XIX. köt.)

⁴ L. Ferenczi Z.: 52. l.

⁵ Opere. 1783. (Muz. P. o. it. 348. l.) XII. köt.

érdeklődnek, mi ünnepe van a földnek? Erre következik az alkalom elmondása.

A *Lilla-dalok* között két világos Metastasio-utánpótlás van: A *bátortalan szerelmes* Metastasio IV. cantatájában, az *Amor timidoban* gyökerezik, a bájos könnyedségű *Megkövetés* pedig részleteiben is teljesen azonos a *Scusa* cz. pásztorköltményével (V. cantata),¹ csak hogy a téma mellől — «Azért haragszol, hogy azt mondtam szeretlek? Hiszen akkor mindenkire haragudnod kellene! Bosszuld meg inkább azzal magad, hogy visszamondod, én nem haragszom meg érte» — elhagyja a melléktémát — «lássa a forrás vizében, mily csunya haragosan s mily szép mosolygón.» — Metastasio cantatáját tiszta, egyfogású dallá alakítja. — Az elegyes dalok közt *Amynt és Laura a fák között*:

Laurám nyomát a zöld fák
Alatt keresem:
Ah szóljatok Nymphák
Hol van jegyesem?
Hol van, hol van jegyesem...

nyilván az *Angelicanak* azt a jelenetét vallja mintájának, mely Cs. fordításában így hangzik:

Már szinte az égnek közepén ragyognak a napnak tüzesb sugárai, már szinte királyi széke körül mindenfelől leborúlnak a bikkfák és babérok árnyékai; mégse jön Tirsis Licoris vígasztalására:

Kies árnyékokskák,
Kedves virágocskák
Az én kedvesem,

Szerelmesem,
Ki mondja meg ugyan
Hol van, hol van?... stb.

Az *Álomlátás* valószínűleg Metastasio *Il sogno*-jának (XII. cantata) paródiája, az *Orgiák* cz. páros bordala pedig a dicséret módjában és felépítésében (Csokonainál a kórus és egy felelgetése — Metastasiónál a coro és parte del coro válaszolgatása) az *Achille in Sciro* kezdő anakreontikonjára emlékeztet. Az évszakokat és napszakokat leíró ifjúkori költeményeire is alkalmasint Metastasio hasonló tárgyú canzonettái bátorították, melyeket prózában le is fordított. A XVIII. sz. festői, zenészei (Haydn), költői előtt ezek kedvesek voltak.

S a Lilla egy harmadik dalában, a *Déli aggodalomban* egyszerre csak ilyen okoskodás szökik szemünkbe:

Vajha az ég vagy oly angyali szemeket,
Vagy oly tügris-szívhez illő érzéseket
Beléd, kedves kintóm, ne teremtett volna;
Most szívem ily szörnyű tűzben nem lángolna.

¹ U. o.

Ez Petrarca; de így folytatja:

Egyenes természet! hát rendszerént mégyen,
Hogy aki mászt eget, maga jeges legyen?
 Vagy Lilla is így ég, vagy szívem is fázik,
 Vagy — vagy a *te hitvány törvényed hibázik:*
 Vagy tán... Mit gondolok! Balga szózatok!
 Hisz égek lám, mégis vízcseppel hullatok.
 Olyan tűz ég, melyet gerjeszthet a jég is...
 És lángokkal égvén, vizet áraszt még is.
 Jupiter is mikor esőzik legjobban,
 Lángozó villámja mindig akkor lobban;
 Hát ugyanezt *Amor ne vihetné végbe?*
 Holott ő a legfőbb Istenség az égbe?
 És így hideg lehet Lilla, bár én égek...
 Félre az eszemből szisztemás kétségek!

Ez már valami kései petrarchista erőlködése, mint Csokonai néhány egyéb költeménye is ily hatásra vall (pl. *A versenygő érzékenységek*). Valóban Tasso pár száz madrigálja közül kell ezt a szisztémás kétséget előkeresnünk.¹

Come sì m'accendete,
Se tutto ghiaccio siete,
E al foco che mi date,
Voi ghiaccio, come voi non dileguate ?
Anzi a sue fiamme diventate un duro sasso.
Oh miracol d'amor *fuor di natura*,
Ch'un ghiaccio altri arda, ed egli al foco
[indura.]

Van azonban a «poeta doctus» Csokonainak egész sor olyan motivuma, mely közkeletű volt a divatos pásztorköltésben és az anakreontikusoknál, ő mégis teljesen egyénien, mint «poeta natus» dolgozza fel. Ő «játéknak, enyelgésnek, jókedvnek, felvidulásnak» határozza meg Eschenburggal a dalköltészetet, tehát meritheti kívülről témáit.

Az Ott ahol a patakocská s ennek változata, a *Felédni pásztor*, Tasso két madrigáljára emlékeztet, az egyikkel össze is vetette őket Imre Sándor.² A magyar költészetben egyedül áll az olyan barokk-érzékiségű dal, a milyen *A feredés*, de az *Amintában* adva van már a helyzet (a fürdő kedvesét megleső szerelmes), Gessner *Daphnisában*³ és Berquin *Les bergères au bainjében* viszont a fürdés van bőven leírva. Az *Aminta* helyzetéből és az ilyfajta leírásból fakadt Csokonai érzékies féltékenysége a habokra, mi a kassai cenzort megbotránkoz-

¹ T. Tasso: *Opere* (1724. Muz. P. o. it. 118a) II. 367. l. 34. sz.

² *Opere* II. 19. és 55. sz. Nem hiszem, hogy Tasso összes madrigáljait ismerte volna Csokonai. Talán *Aminta* kiadásához csatoltan olvasható többet belőlük.

³ L. Ferenczi Z. id. m. 54. l.; Imre S. a *Gerusalemme liberata* XV. 59–62. sorokra utalt, de Cs. az olasz epikával csak sokkal később ismerkedett meg. L. még Anakreon: *Az úszó Kupris*. (P. Thewrewk E. ford. 55. sz.)

tatta. A *szeplő* cz. anakreontikon nálunk egészen különös dicsérete a kedves szépségének, de megvan Tassoninál¹ épúgy, mint az *Adoneban* (XVII. ének). Tasso egy szonettje (260.) és egy madrigálja (11. sz.) szól a «picciol neo», a «caro, amoroso neo»-ról. Bár Csokonai teljesen eredeti, könnyed, kedves tréfája ép ez utolsó költeményre mutat, csakhogy a kis szeplő a kedves arczáról keblére csúszik:

Caro, amoroso neo
Che sì illustri un bel volto
Col negro tuo fra'l suo candore accolto;
Se per te stesso sei
Tu pur macchia e difetto,
Con qual arte perfetto
Poi rendi il colmo delle grazie in lei?
Forse del ciel le stelle
Sono macchie sì belle.
Or se tali ha costei
In sua beltà le emende,
Quai poi saranno i fregi ond'ella splende?²

Ámor nyilasai, kik megostromolják a költő szívének várát, Petrarcatól Guarinin keresztül (pl. XLVIII. madr.) Metastasioig (XI. cant.) mindenütt megtalálhatók (l. *Csókók*; *A pillantó szemek*; *Venusi harc*; *A szerelmes szemek*). A kedves szívét szerelemraj kaptárának mondja nemcsak Anakreon, hanem Metastasio is (XVII. cant. — *Chloe Daphnishoz*). Az *alvó Lilla fölött* témája közkeletű a pásztorköltészetben, ebben a földolgozásában pedig szinte visszhangja Berquin *Le sommeil de Phyllis*-ének (XVI. idill. l. még Verseghy: *A szendergő Thyrsis*). Az «égető kutyácska» néven főleg az olasz pásztorköltők szidalmazták a nyári kánikulát: Csokonainál ez külön dal tárgya is lesz (*A hévség*). Ha Csokonai szerelmesei a szellőcskével küldenek egymásnak üzenetet (*A feléledt pásztor*; *Daphnis hajnalkor*; *Chloe Daphnishoz*), emlékezzünk, hogy már Metastasio fölhasználta a szellőcskét ily hívívő szolgálatra az *Angelicában* — Zeffiretto lusinghiero a lui vola messaggiero — vagy az *Amor timidóban*³:

Vorrei dirle ch'io l'amo e non vorrei,
Placido zeffiretto,
Se trovi il caro oggetto,
Digli che sei sospiro,
Ma non gli dir di chi...

Maga a Lilla név szinte hagyományos az olasz költőknél,⁴ innen került a németekhez és Verseghyhez. Csokonai akkor

¹ L. Szöcs G. id. értekezése.

² Tasso: *Opere* II. 364. l.

³ Innen került Verseghyhez is. *Thyrsis* üzenetjét, mely a Muzsikáról írt rövid értekezésében jelent meg 1791-ben, Cs. bizonyosan ismerte.

⁴ L. Guarini, Marini. A *Pastor fidóban* is megvan.

veszi át ezt a nevet, mikor az élmény maga alkalmat kínál rá. Ezekre a motívumokra külön költeményeket épít és ezekből lesznek azok a kívülről látott kis játékok, melyekben oly gazdag költészete. De nagy részük — a természet ölen szendergő kedves, a hívívő szellőcske, az égető kutyácska stb. — megvan már a *Csókokban*, mi eredetükről mondott megállapításunkat csak erősíti. Az *eltévedt lélek*, *Lillám szácskája*, *A hajókázó Amor* s ehhez hasonló barok játékok Guarinit vallják mesterüknek. Altalában Csokonai boldog szerelmének témái erre az ízlésre vezetendők vissza.

Ha most már a formát nézzük: az olasz pásztordrámából valók az olyan féle pásztorfelelgetések, milyenek Daphnis és Chloe vagy Melites Rozáliához és Rozália Meliteshez. De a kedvesét leső Amint's az érkező Laura páros éneke már Metastasióra vall zeneiségével, a *Lilla-dalok* között pedig *Az alku*, a *Búcsúvétel*, sőt a népies ízű *Habozás* vége is, mintha csak egy Metastasio-operából volna kimetszve. Egyáltalában a zenei formát főleg tőle tanulta Csokonai. E tekintetben a magyar költészetben csak Verseghy előzte meg, a kivel Kölcey össze is hasonlítja, de az még a kíséző zenét is szerette mellékelni verseihez. Csokonai már a Diétai Magyar Múzsában ígérte ezt, de az öröm, hogy kották alatt lássa három szerzeményét, élete végéig váratott magára. Verseghy és Csokonai a dicső czézári poeta koszorújáért versenyeznek. De az első tiszta formájú szonettet is Csokonai, nem pedig Kazinczy írta: *Az esztendő négy szakasza*, bár egy jambussal megkurtítja a sorokat, a terczinákban a leggyakoribb olasz rimelhelyezést követi, s zenéje és rímei is olaszosan tiszták.

Csokonainak megvan a maga kis mythológiája — Vénusz, Gráciák, Amorettek — s megvannak a maga állandó díszítései, melyekkel teleszórja minden költeményét.¹ Hogy honnan valók ezek, most már nem nehéz eltalálni. A XVI. század második felében a hellén formák classicitása fölbomlik a költészetben és művészetben egyaránt. A barok ugyan még a nagyszerű, heroikus formákat keresi, de a *Gerusalemme liberata* alatt ott van már Tasso madrigál-tömege, a nagy vásznanon pedig ott lebegnek az amorettek, gráciák, a tánczó és csókolózó angyalok, s ezek a rokokó ízlés fő díszítő-motívumai lesznek, a kis rózsafüzérecskékkal együtt, amilyenek a XVIII. század épületeit díszítik. Ezeket a díszleteket és ezt az amorettes-gráciás mythológiát találta meg Csokonai az olasz pásztorköltőknél, valamint az Eschenburg-gyűjtemény Anakreon-utánozóinál. S ez lett az ő világa is. A patakocska, az árnyas liget, a rózsákon, jáczintokon, jázminokon játszadozó

¹ Hasonló díszítő elemeket még csak Daykánál és Verseghynél találunk, a kik szintén ismerték az olaszokat!

amorettek és gráciák, a röpködő zefirek — ez az olasz pásztor-költők s a gessneri idill birodalma. Tasso kisebb költeményei tele vannak nárcziszszal, jázminnal. A virágokon csapatostól röpködnek a «pargoletti amori».¹ Az olasz anakreontikonoknak egyik főtémája a rózsa, a XVII. századi olasz költészet — különösen Guarini — tele van csókokkal; a pillangó, galamb Gessner és Metastasio állandó díszítő eleme; folytonosan találkozunk ilyen szólamokkal:

E le tenere fronde,
Tra cui vaghe concerti
Fan gli augelletti al mormorar dei venti...

(Tasso id. k. II. 365.)

Metastasio *Angelica*-ja pedig nem talál szebb ajándékot kedvese számára, mint egy ágat azokból a jázminokból, melyekről Csokonai így ír *A boldogság* cz. anakreontikonja jegyzésében: «Csodálkozom rajta, Debreczen jóérzésű fejér személyei... hogy a jázmin, ezt a legszelidebb, leggyönyörűbb és legillatosabb virágos csemetét kertjeitekbe bé nem hozták...»

De adjuk át a szót Dombynak, a *Csók* első kiadójának, a ki e művecskében «szisztemába szedve» látja «azt az ideálpóétai világot, melyet Csokonai teremtett és lakott mindenkor», mert «ez az annya hasában csak félig formálódhatott magzat talán mindenek között legjobban ütött volna annyára, ha szerentsésen megszülethetett volna».

Ő «egy dinamikus új világot teremtett az aesthesis törvényei szerint a maga képére és hasonlatosságára, mely egészen más formájú volt mint a valódi, vidám mint az örökös tavasz, mosolygó mint a gráciák... bájoló mint a tündérek tartománya... Ezt az új világot, hogy igazán póétai legyen, az ő küntler-talentoma hozzá illő eszközökkel rakta be, melyek vagy vadonatújak voltak, vagy ezen reális világ szépiből kiszemeltek s az újra átültetődtek. Virág, galamb, tavasz, Gráciák, Lilla, csók, szelid nyáj, zöld barlang, csergeteg, szép képzetelek, megelégedés, erkölts, szerelem, barátság, tréfa, kedves érzés, ezen ártatlan és kedves dolgokból áll az ő világa. Ezekbe mind életnek leheletét lehellett ő, és mikor ezen világban valami csonkaság esett, egy virág elszárad, a nap elbúvik, a galamb elrepül, Lilla komort vagy gyanúst pillant stb., ezeknek ővele együtt mind sírni kell, s mikor ő örül, mindennek örülni, egy szóval az ő egész világának minden ő állapotaiban részt venni.»²

¹ P. o. id. kiad. II. 23. canzone.

² Domby M. id. m. 74. és 22—23. l.

S Csokonai hogy beszél önmagáról?

Víg énekecskéket, a mint van szokásom,
 Danoltatott vélem csöndes andalgásom,
 Melyet egy kis zefír keringvén lejtősen
 A habokról vissza-sűvöltte kettősen.

(*Dugonics oszlopa.*)

vagy:

Nékem zöld olajág s rózsalevél fedí
 Békés homlokomat, s páphusi lantomon
 A myrthus-ligetek lanyha zefirjei
 Félszunnyadva enyelegnek...

(*Virág Benedek úrhoz.*)

A *Csókók*ban az «öldöklő és gyujtogatató harczosok lator-ságai»-val szemben a «természet kincsei»-t éneklí. Később is legkedvesebb czímere egy hervadt rózsaszál. Az «ártatlan mulatság berkében Jácint-koszorúkat fűz a Tempében». (*A nemes Magyar-ságnak felülésére.*)

Nékem inkább oly bokréta
 Árnyékozza képemet,
 Melyet nyer a víg poéta
 Mulatván a szép nemzet.

(*Az én poézisom természete.*)

Dombynak igaza van: Csokonai külön világot alkotott magának. A *Csókók* anyaga és Eschenburg megmutatják azonban hozzá az utat, mely az olaszok barok és Metastasio, Berquin, Gessner rokokó pásztorligetein vezet, az anakreontikusok rózsái és jázminai közt kanyarog.¹

Csokonai nem volt szenvedélyes természet; debreczeni viselt dolgai költötték köréje ezt a legendát. A Lilla-ciklus nem szenvedélyes dalok gyűjteménye — mint már Kölcsey megjegyezte. A dalt Eschenburg nyomán nem is úgy fogta föl, mint a költői szenvedélyek kifejezését, hanem mint kedves érzésekkel való játékot, melyben a hangsúly nem annyira a tartalmon, hanem inkább a kifejezés és forma báján nyugszik. Helytelen volna tehát az ő más lelki tartalomból fakadt költészetét Petőfi lírájához szokott szemmel bírálni.

Természetéhez pompásan illett a XVI—XVIII. század olasz poézise. Belőle, közkeletű motivumaival, játékaival, díszítéseivel alkotta meg világát. A formát, a szellemet teljesen magába szívta; saját szemléletei és érzései is teljesen beleillettek. De a költő tetszés szerinti elemekkel építi fel a maga költői birodalmát: csak az a kérdés, hogyan tudja kifejezni?

Csokonai pedig a kifejezés mestere.

KASTNER JENŐ.

¹ Oláh Gábor — *Csokonai és a rococo*. Bpesti Szl. 171. köt. (1917.) — Versailles-ból vezetí le, Boucherhöz, Watteauhoz hasonlítja Csokonai rokokóízlését. Mindez igaz. Mi gyökereit kerestük.

PETŐFI KÖLTÉSZEKÉNEK EGYIK FORMAI SAJÁTSÁGA ÉS A MODERN LÍRA.

Petőfit kiegyezés utáni lírai költészetünk az új irányoknak ösztönszerű űs-keresésével mesterének, előzőjének tartotta. Aranynak és iskolájának nyugodtabb, mérlegelőbb és kevésbbé rhapsodikus költészetét hidegnek, leszűrtnek és — persze alaptalanul — kiokoskodottnak érezte Petőfi viharzóbb érzéseivel és temperamentumának lázongóbb ritmusával szemben. Ez ellentétbe állításban volt valami igazság, általában azonban Petőfit kissé erőszakoltan húzta közelebb az új irányokhoz, és nem látta, vagy nem akarta benne meglátni, a mi költészetében a modernebb lírai fordulattal merően ellentétes sajátosság. Az új irányt megbűvölte Petőfi egyénisége, és a szabadság s a hányatott élet lantosának izgalmasságát bele akarta látni költészetébe is. Nagy ideálja lírájának formai megalkotását is lazábbnak, s a kompozíció kereteit szétfeszítőbb izgalumnak érezte, mint a minő valójában volt. Pedig Petőfi lírája az új lírától sokban különbözik. E több megkülönböztető sajátosság közül itt csak egyikről akarok szólni.¹

Kiegyezés utáni újabb költészetünknek egyik megkülönböztető vonása a régivel szemben: képekben, hasonlatokban való dúsálása, valami izgatott és ugráló képzelet, mely lepkeként képről-képre röppen, egyiknél sem időzik egy futó pillanatnál tovább, s ez természetesen gyakran vezeti homályra vagy képzavarra.

Mi másképp van ez Petőfi költészetében!

Petőfi képei, hasonlatai, nem számítva egypár ritka esetet, pontosan látottak, erősen körülrajzoltak, s a *tertium comparationis* mindig világosan szembeötlő. Képzeletének e plasticitásán kívül azonban épen képei és hasonlatai szövésének van egy külön módja. Petőfi rendesen nem ugrik nyomban át egyik hasonlatról a másikra, hanem ha teheti, megtartja a már felvetett képet, a mennyire csak lehet, kiaknázza párhuzam-lehetőségeit, a mennyire csak teheti, rajzának fővonalát ágaztatja el, szóval szoros értelmi associációban marad az ere-

¹ E formai kérdést már érintettem. *A magyar líra a kiegyezés után* cz. cikkem II. részében. (Magyar Múzsá, 1920. 11—12. sz.). A mit ott csak futólag tudtam vázolni, hadd álljon itt kissé alaposabban megvilágítva. E tárgy természetéből folyik, hogy kénytelen vagyok illusztráló példákra hivatkozván kissé sokat idézni.

deti kiindulással. Gyakran egy-egy költeménye nem is egyéb, mint *egyetlen* metaforának vagy hasonlatnak, szóval *egy* képcentrumnak szétsugárzása. Íme egy-két példa:

Szívem, te árva rabmadár!
Kit szűk, szoros kalita zár,
Légy csendesebben oda benn.
Ne hánykolódjál oly igen:
Úgy meg találod sérteni
Magad, hogy vér fog ömleni...

Vagy üsd meg magadat tehát,
Jöjjön halálos seb reád:
Véreddel majd megírhatom
Szerelmem és hattyúdalom.

(*Szívem, te árva rabmadár.*)

Világos, hogy itt a költő szívének rabmadárhoz való hasonlítása vitte a rabságnak többi (kalitka, vergődés, vér stb.) képzeteire.

Vagy egy másik helyen:

Láttad-e, angyalom a Dunát
S a szigetet közepén?
Ide szívembe képedet
Akként foglalom én.

A szigetről zöld falomb
Mártja vízbe magát;
Ha te szívembe így a remény
Zöldjét mártanád.

(*Etelkéhez.*)

Egészen kétségtelen, hogy modern költő a hasonlatot az első versszakban befejezte volna, s a Duna-sziget képzetek után új hasonlatra ugrik át. Petőfi megmarad az élénk vetett képnél, csak részletesebben dolgozza ki, s a sziget-víz képcsoportból új párhuzam-lehetőségeket emel ki.

Ismét máshol a népdalainkból annyira ismert megnyitó képek parallelismusából kiindulva bontja ki az egész kép immanens gazdagságát. Vonója nem ugrik át más hűrra, hanem ugyanarról csal ki mentül változatosabb melódiát. Pl.: *A letarlott...*

A letarlott, megsárgult vidéken
Szomorúan ül az őszi köd:
Múlt időmnek szomorú emléke
Őszi ködként ült szívem fölött.

Feljön a nap fényes arczatja
És eloszlik a szomorú köd:
Fényes arczod megláttam, leányka,
S világosság lett szívem fölött.

Óh de, leányka, úgy ne tégy mint a nap,
Mely azért veré el a ködöt,
Csak azért, hogy tisztán lássék, milyen
Hervadás van a világ fölött.

Sok más költeményében meg, a melyek egészen kétségtelenül nem úgy indulnak, hogy egyetlen képek kibontásává válnak, és hosszabbak is ahhoz, hogy egyazon párhuzam vonuljon át rajtuk, még ilyen helyeken is tovább időz egy-egy metaforánál, mint modern költő tenné, vagy egy kevésbé világos fantáziájú íróművész tudná. Milyen pontosan keresztül vitt párhuzam például az *Ivás közben* cz. versében a Thermopylé — Leonidás — Xerxes képcsoport. Más költőnek elég lett volna a szoros — Thermopylé hasonlat is. Petőfinek e pár-

huzam ösztönzést ad, hogy asszociációiból kicsavarjon minden hasonlatlehetőséget. Vagy az *Erdélyben* cz. ódájának e képe után:

Ez tette lelkem pusztává, a bánat
Pusztájává,...

modern költő már bizonyosan kifulladt volna, de Petőfinek a *puszta* fogalma új ötletet ad, s folytatja:

hol egy tigris lakik:
A vérszemű, a lángszemű harag.

Megkapván a *tigris* hasonlatot, ki kell aknáznia ezt is:

Oh e vad állat hányszor verte el
Magányos éjim csendét, a midőn
Besüvöltötte puszta lelkemet!

Az is megesik, hogy a költemény elején megcsillantott hasonlat a további sorok folyamán elbúvik, mint a földalatti folyó, de Petőfi egy-két versszakkal odább újra fényre bukkanja, s csak akkor csillogtatja meg képzelete napjának egész színpompájában. Ilyen a *Cypruslombok* ciklusból *Ó, a kedves drága kis leány...*, melynek kezdő versszakában megjelenik a repkény hasonlat:

Ó, a kedves drága kis leány,	Mint a repkény a fákat, a remény
Ó s az élet lakták szívemet;	Átszövé a tündérteremet.

E hasonlat azután a következő két versszakban nem szerepel, hogy a negyedikben és ötödikben visszatérjen s új kép-elágazási lehetőségeknek adjon életet:

Igy lett szívem csendes és üres,	S mert a földön ápolója nincs
Egy elpusztult ház, bús, laktalan;	Feltörekszik, fel az ég felé...
Rajt, az árva repkény, a remény,	Oh csak a rontó kételkedés
Leng sóhajtásim fuvalmiban:	Sarját mindig el ne metszené!

Epikájában is többször előfordul az ilyen képkiaknázás vagy hasonlatelágaztatás. A *helység kalapácsában* itt-ott épen a túlságosan kiczirkalmazott metaforával ér el komikus hatást. A lágyszívű kántor így vall szerelmet «az érzés egy-szerű nyelven» a szemérmetes Erzsóknak:

Keblem kápolnájában	Oh szemérmetes Erzsók!
A hűséges szerelemnek	S ha meg nem koppantod
A öröklétnél	A viszón-szerelem koppantójával:
Fél röffel hosszabb gyertyája lobog	El fog aludni,
Szent lobogással.	És vele el fog aludni
S éretted lobog az,	Életem is!

Hasonló módon hasonló hatást ér el a két szerető szívnek tiszta buzája közé való konkolyhintésnek is komikus-pedáns módon keresztülvitt párhuzama. De Petőfi képzeletének ugyane gyökeréből sarjad elő a *Salgó* e pompás képe is:

Örök rejtélyű érzés, szerelem!
Te nagy folyó, mely egyszer szemetet,
Máskor virágot hordasz vizeden,
S mind egy helyről: az emberek szívéből.
Oh szerelem, te végtelen óceán,
Melynek határát még nem látta senki!
Ott állsz te, óriások óriása,
Mesés nagyságban! Hogyha nyugoszol,
Meglátja széles tükrödben magát a
Határtalan menny minden csillaga;
S ha háborogsz, fölszíneden csatáznak
Az alvilágnak minden szörnyei.

E hasonlatcsoportba tartozik a *Bolond Istókból* az élet-fájának (boldogságmadár, kinszenvedések mint akasztott emberek stb.) képe (175—76. vsz.), ide *Szécsi Máriából* az éjjél megjelenítése (holdkorona, csillagrendjelek, felhőpalást stb. 46—47. vsz.), és ide *Az apostolnak* gyönyörű, szinte már példázattá terülő párhuzama a napsugárról, a nagy emberek lelkéről s a szőlőszemről és a világról:

A szőlőszem kicsiny gyümölcs;
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy
megérjék.
A föld is egy gyümölcs, egy nagy
gyümölcs;
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell: hány nyár kell e nagy gyümölcs-
nek,
A míg megéri? Ez belékerül
Évezredek vagy tán évmiljomokba;
De bizonyára meg fog érni egykor,
És azután az emberek belőle
Világ végéig lakomázni fognak.
A szőlő a napsugarakat érik;
Míg édes lett, hány napsugár
Lehelte rája élte melegét,

Hány százezer, hány miljom nap-
sugár?...
A földet is sugárok érelik, de
Ezek nem nap sugárai, hanem
Az embereknek lelkei.
Minden nagy lélek egy ilyen sugár, de
Csak a nagy lélek, s ez ritkán terem;
Hogyan kívánhatnók tehát, hogy
A föld hamar megérjék?...
Érzem, hogy én is egy sugár vagyok,
A mely segíti a földet megérni.
Csak egy nap tart a sugár élete:
Tudom, hogy a midőn megérkezik
A nagy szüret,
Akkorra én már rég lementem...
(XI.)

Természetes, hogy ugyanazon képcentrumnak teljes kiaknázása gyakran érinti szinte az allegóriának határait, s nagy szépségei mellett néha kissé hidegnek és kiokoskodott-nak hat. Ilyenfélék: *Hol vagy te, régi kedvem?*, *Ki a szabadba!*, *Képzetem, Forrás és folyam, Mint felhők a nyári égen...*, *Csendes tenger rónaságán...*

Az is megесik, hogy egy-egy képnek keresztülvitele olyan végtelenesen következetes, hogy pedantériát eredményez. Ilyenek:

Száraz kút a gégém csapja,
Süti a szomjúság napja;

Még meggyúl,
Ha rá boresó nem hull.
(Szomjas ember tündőése.)

Még pedánsabb *Az én torkom álló malom...* E két költeményben azonban helyén van az aprólékoskodás, mert a komikus hatást talán még fokozza is. Kellemetlenebb már a *Felhők* ciklusnak *Melyik a legvirágabb temető?* és a *Mosolyogjatok rám*

cz. darabjaiban, és szinte karrikaturája ennek a modernak *Mi vagy, keblem*... kezdetű költeménye.

Petőfi e sajátosságának nem pusztán a költői képzelet világossága terén van jelentősége. Nyilvánvaló, hogy van benne valami szerkezeti érték is, van valami egységbeszorító, a szét-hullástól megóvó szerkezeti hatása is. Ha a költő egyazon hasonlatnál, képnél tapad meg, s pusztán annak az egy kép-virágnak szirmait bontogatja, biztosabb és egységesebb keretet ad költeményének, mintha associatióinak hullámain ötlet-szerűen ragadtatja magát tova. Persze a lírában szorosan és biztosan komponáló Petőfinek nincs erre az eszközre mindig szüksége, elérheti ezt másképp is, de hogy mégis ilyen gyakran él vele, azt képzeletének különös világosságán kívül alighanem szerkezeti ösztöne is sugallotta.¹

Ezzel szemben a modern líra szökellőbb és lazább. Képei nem mindig világosak, és állandóan csapongók. A költői hatást gyakran nem is képeinek világosságával vagy értelmi associatiójával éri el, hanem pusztán a hangulati hasonlóságok révén hozzájuk tapadt homályosabb érzelem-ébresztésekkel. Álom, láz, tavaszi ébredés, őszi hervadás, felhő, vihar, villám, napfény, rózsza, liliom, harmat, füst, pára, buborék: csupa olyan szavak, amelyeknek pusztá említése már bizonyos érzelmi párhuzamot kelt lelkünkben életre, mint Csipkerózsikát a mesebeli királyfi csókja. Csakhogy a modern líra királyfija nagyon csél-csap legény, nem időzik a felébresztett kisasszony-nál, hanem tovább lovagol új csókok, új szépségek felé.

Hogy az újabb líra éppen ezekre az inkább hangulati kapcsolatokra alapított sajátosságainál fogva érzelmibb líra a Petőfinél, a kinek képei éppen úgy gyökereznek a lélek tervező és értelmibb talajából, mint az érzelmiből — az kétségtelen. De másfelől az is kétségtelen, hogy az új líra lazább kötésű,

¹ Álljanak itt Petőfinek e sajátosságát mutató költeményei időrendben csoportosítva: 1842: *Disznótörőben*; 1843: *Érik a gabona...*, *Síkos a hó, szalad a szán...*; 1844: *Tél végén, A dal, Szomjas ember tünődése, Mi folyott a mezőn?, Az én torkom álló malom...*, *Szerelmem vándorai, Verseim, Szerelmem zúgó tenger, Szívem, te árva rabmadár, Esik, esik, esik...*, *Etelkéhez*; 1845: *Természet! még te is gúnyolódol?* (3. és 4. vsz.), *Hol vagy te, régi kedvem?, Ó, a kedves drága kis leány, Hír, Költő lenni, vagy nem lenni, Ki a szabadba!, P...y Vilma kisasszonyhoz* (2. és 3. vsz.), *Képzelem, A hűtelen barátokhoz, Bám és örömem, A. B. emlékkönyvébe, Forrás és folyam, Hol van oly nagy pusztaság...*, *Félre mostan...*, *Nő szerelmem...*, *A letarlott...*, *Messze estem...*; 1846: *Melyik a legvigabb temető?*, *Mosolygatók rám...*, *Mint felhők a nyári égen...*, *Szerelmes vagyok én...*, *Szerelmemnek rózsákkal...*, *Mi vagy, keblem...*, *Erdélyben* (14—19. sor); 1847: *Szép napkeletnek...*, *Csendes tenger rónaságán...*; 1848: *A téli esték* (1. vsz. utolsó sorából a 2. vsz. 6. soráig), *Itt benn vagyok a férfikor nyarában...* (az első három vsz.), *A bokor a viharhoz, Veszített csaták, csúfos futások!* (az utolsó kilencz sor). — Amint látható Petőfi e formai sajáttsága az 1847. évtől kezdve meglepően csökken.

hamarább hull szerte, könnyen válik bombasztikussá, a mikor metafora-Ossára hasonlat-Peliont dobál.

Nézzük meg csak ellenpéldául Petőfire újabb líránk egyikét jeles termékét. Találomra egy költemény Reviczkytől:

Keserűt nyeltem, ah, gyakorta;
De jött rá mindig édes íz.
Nem minden könnyem hullthomokra...
Szerettem is, szerettek is.

Innen van az, hogy dalaimban
Narfény űz síró felleget,
S pajkos szellő eriyelgve illan
A méla szív-romok felett.

Ha beborult az ég felettem
S a föld sivár lett és hideg:
Ragyogó lányszemekre leltem,
Kebelve, mely forrón piheg.

Jó sorsom a fényt és az árnyat
Bölcsen felosztá, rendezé.
Nem ölt meg bennem semmi vágyat,
Örömem untá nem tevé.

Ha kell szenvedni: készen állok.
A fájdalom még sírni hajt;
És látva ezt a szép világot,
Még felkiáltok: Édes élni rajt.

(Életharmónia.)

Ha az olvasó megfigyeli, hogy e szavak mélyén lappangó képek mint kergetik, váltogatják egymást, Petőfi stílusával élesen ellentétes képalkotó hajlamot fog maga előtt látni.

Vagy nézzük Endrődinek *Hajótörés után* cz. költeményét. Már maga a cím a főtémára utal — a hajótörés, vihar stb. képcentrumra — de ez az egyes strófák folyamán csak felfelbukkan, sehogysem tud azonban uralkodóvá emelkedni, csak közbekigyózik egyéb képek és vele nem párhuzamos realitások tömegébe:

Óh, ifjúságom aranyálma,
Virágos rózsás kikelet!
— Köröttem metsző szél süvöltöz
És hullanak a levelek.

Te jössz a süllyedő hajóhoz,
Megtört szívemhez, jó anyám;
Szereteted nagyobb s erősebb
Mint a vihar, az óceán.

Ábránd, boldog valóra válva,
Fentartó, védő szerelem!
— Bolyongok némán, emlékezve,
És könnybe lábad a szemem.

Múló álmoknál, képzelgésnél
Állandóbb, bensőbb igazabb;
Minden folt nélkül ilyen volna
Az égi fényforrás: a nap.

Családi tűzhely hű nyugalma!
Otthon, feleség, gyermekek!
— Lelkem mint tévelygő madár száll
Romok és sírhalmok felett.

Te jössz, te jössz bús otthonomba,
Hogy ne maradjon ez magány,
És elhúnyt csillagom világát
Kipótold, lelkem jó anyám.

Óh, bús szobám halotti csöndje!
Magányos, árva életem!
— Ki tör át szíve sugarával
Szomorú sötétségeden?

Aludjál csöndesen, nyugodtan
Letűnt, kilobbant csillagom!
— Ragyogj rám áldó sugaraddal
Jóságos, tündöklő napom!

De a képeknek, hasonlatoknak ez egymást váltó izgatott vágatása nemcsak ösztönszerű, hanem tudatos is a modern költészetben. Épen magának Endrődinek van egy allegóriája (*Tő és patak*), mely bátran programja lehetne újabb költészetünknek. A költő előtt e vers értelmében két példa áll: a

tóé vagy a pataké. A sima, nyugodt tó tükrén minden kép, mely beleverődik, szépen és híven rajzolódik le, de nyugodtsága miatt belepi a békanyál, elposhad — a zord bérczek között szökelve rohanó patak fenségesen az óceánba hal és futtában *«egyellen képet sem vert vissza híven*, de megragadó képsor volt maga».

Az új költészet a bércei patakot veszi mintakép gyanánt. Természetes, hogy ügyetlenebb és esetlenebb költők gyakorlában ez a mód gyakran vezet képzavarra s gyakran idéz fel akaratlanul is komikus hatást. E veszedelmet érzik is a kortársak, és nagyon ügyes Ágai Adolfnak egy szatirikus megjegyzése, amikor egyik tárczalevelében (*Richter hangversenyében*)¹ így jellemzi a modern líra e sajátosságát: «Kezdenek beszállinkózni a hallgatók. Az üvegajtók mögött félénk cincogás neszel. A zenekar paripáit, a hegedűket, most fejtik ki a burokból; *verseny* előtt ez úgy szokás. A jelesebb hangszerek tokban laknak, melyből aggódó gyöngédséggel mint alvó gyermeket bölcsőjéből a dada, emeli ki a zenész. (A hegedűt egy szuszra két dologhoz hasonlítani, ezt az újabb hazai lírából tanultam. Azért tehát a hegedű paripa is, csecsemő is lehet.)»²

Petőfi költői sajátosságai és a kiegészzés utáni költészet közötti különbségek felsorolását még szaporítani lehetne. Vannak a kép- és hasonlaltalkotáson kívül még egyéb lényeges vonások is, melyekben ez irányok erősen eltérő formatörékvéseket mutatnak. E tanulmány csak egyetlen-egyre akarta felhívni a figyelmet. Ebből is körülbelül világossá válik, hogy a mikor újabb költészetünk Aranyval szemben Petőfi folytatójának játszotta ki magát, a valóságnak némiképp önkényes korrigálásával tette. Ma, a mikor Petőfi költészetétől már elég távoli történeti perspektíva választ el, s a mikor újabb líránk is helyet ad a legújabb irányok formai sajátosságainak, ezt sokkal világosabban állapíthatjuk meg, mint a múlt század utolsó három évtizedének önmagukkal és Arany János költői iskolájával szemben elfoglalt lírikusai tették.

GALAMB SÁNDOR.

¹ *Porzó tárczalevelei*. Budapest, 1877. (II. kötet 279. l.)

² Petőfiben két képnek, hasonlatnak egymásba tolodása nagyon ritka. Ilyenféle: *Szerelmem zugó tenger*, melynek első versszakában:

Szerelmem zugó tenger;

De most zugása nem ver

Óriási hánykodás közt földet és eget:

Elszenderült, miképen

A gyermek bölcséjében,

Ha hosszan jajgatott és hosszan

könnyezett...

Látnivaló, hogy a tenger-metaforába mintegy betolódik a csecsemő-hasonlat; a második versszakban azután visszatér a képcentrumhoz, a tengerhez. Hasonló zavar van a *Természet! még te is gunyolódol* cz. költeményében, a hol a vihar a sashoz, a sas pedig a vadászhoz van hasonlítva.

A XVI. ÉS XVII. SZÁZADI IRODALMUNK NÉMET EREDETÜ MŰVEL.

(Első közlemény.)

A XVI. és XVII. századi magyar irodalom története a megoldatlan philologiai feladatok hosszú sora előtt áll. Legrégibb nyomtatott irodalmunk még nem ment át oly tüzetes philologiai vizsgálaton, mint a milyennel Szilády Áron, Horváth Cyrill és Katona Lajos a kodexirodalom szövevényes összetételét szétfejtették. Ez az irodalom anyagában már olyan gazdag és szerteágazó, hogy csak egyik, aránylag kicsiny töredékével kerülhetett be a magyar irodalomtörténetbe: nagyobb része künnrekeedt belőle. Régi irodalmunk legtöbb emléke inkább a nyelvészet, bibliographia, könyvészet szempontjából vagy a szerzők miatt történeti és életrajzi szempontból keltett tudományos érdeklődést, de régi irodalmunk teljes állománya irodalmi anyagának és formáinak egész gazdagságával eddig még nem részesülhetett rendszeres philologiai földolgozásban. Különösen régi nyomtatott irodalmunk többségét kitevő vallásos művek, melyeknek pusztá czímjegyzéke is betölti Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* nagy részét, csak kivételesen juthattak be a magyar irodalomtörténetbe. Irodalomtörténetünket természetesen jobban érdekelte egy vándortárgyú széphistoria, mint pl. egy egykorú imakönyv — ha annak gondolati tartalma még annyira vonzotta is a XVI. századi olvasót, talán bensőleg jobban is lekötötte, s ha az talán nagyobb jelentőséget is tulajdonított neki, mint a profán verselésnek vagy mesemondásnak. Egész XVI. és XVII. századi irodalmunk nagy többségében vallásos tartalmú: írókban és olvasókban túlteng a vallásos érdeklődés, és az egykorú könyvtárakban is leginkább vallásos olvasmányokat találunk. Hogy korabeli főúri könyvtáraink összetételében mily nagy része van a vallásos irodalomnak, annak jellemző példáját találjuk gróf Bethlen Kata könyvtárában, melynek régi katalógusa ezt a címet viseli: «Magyar Bibliotheka avagy mindenféle, kiváltképen pedig theologiára tartozó magyar könyveknek listájok».¹ Az egész műveltség, a melyből ez az irodalom fakad, a vallás értékein épül föl, ezért nem kerülhető ki ez a régi vallásos irodalom, mikor a XVI—XVII. század embereinek lelki tartalmát akarjuk a nyomtatott betűn át

¹ Erdélyi Múzeum. 1912, 164. l.

megismerni. Az irodalomtörténet sem térhet ki feladata elől, hogy a magyar XVI. és XVII. századi vallásos irodalmat származása és összetétele szempontjából époly beható philológiai vizsgálat alá vegye, mint a hogy ezt a középkori kodexirodalommal tette.

Valamint a középkor irodalma, úgy a XVI. és XVII. századnak zárt, a későbbiekől erősen eltérő műveltsége és irodalmi termelése külön tanulmányt kíván. Ennek a kornak német és francia irodalomtörténete és philológiája szinte külön tudományszakká fejlődött (vö. pl. *Revue du seizième siècle*) és a mienkénél gazdagabb német, francia vagy angol irodalomtörténet bőségesebben szokott a XVI. század irodalmi termeléséből meríteni, többet ölel föl belőle, mint a magyar irodalomtörténet. Egy példával talán legjobban rávilágíthatunk arra a tartózkodásra, mely egyes XVI—XVII. századi művekkel szemben nálunk megfigyelhető. Az angol irodalom minden XVI. századi története szól az angol *Grobianus*ról; több nagyobb tanulmány is foglalkozik vele s újabb kiadásban is megjelent.¹ Ez az angol *Grobianus* Dedekind latin művének fordítása. Dedekind művét az angol átdolgozással csaknem egyidőben Tsáktornyai Mátyás magyar versekbe ültette át, de e világirodalmi munka XVI. századi magyar származékát irodalomtörténeti tanulmányaink alig hogy egy-kétszer megemlítették, irodalomtörténeteink hallgatnak róla. Épúgy ki van rekesztve irodalomtörténetünkől Erasmus *Colloquia*jának vagy *Miles christianus*ának régi magyar fordítása, pedig e munkák a kor egyetemes szellemi életének legjellegzetesebb irodalmi termékeit szólaltatták meg magyar nyelven.

Hogy irodalomtörténetünk a XVI. és XVII. században írt magyar könyvek nagy részét eddig nem vonta vizsgálódásai körébe, annak egyik oka, hogy ez a régi irodalom eredetiséget és egyéni írásművészetet tekintve csakugyan keveset nyújt és — a nagy kivételeket: Balassit, Pázmányt, Zrinyit, Gyöngyösit nem tekintve — az újabb magyar költészet szempontjából alig jöhet szóba. XVI. és XVII. századi íróink nagy többsége kétségtelenül nem bírja el a mai esztétikai mérlegelést. E kornak irodalma a maga egész gazdagságával és sokrétűségével csak akkor nyílik meg az irodalomtörténeti érdeklődés előtt, ha nem csupán az újabb magyar költészet fejlődése első csiráit keressük bennük, hanem meglátjuk bennük két századnak válságokban, új eszmékben, mélyreható lelki átalakulásokban oly gazdag egyetemes szellemi életének legkifejezőbb bizonyosságait. Hiszen művészi önállóságot nem is szabad keresni e hitbuzgó kor íróinak nagy részénél, mert az egyéni írásművészet később kialakult fogalma még idegen előttük, sőt az egyéni szellemi

¹ L. alább.

tulajdont sem becsülték a mai mértékkel, hanem a traditio és auctoritas elvének még abban a középkori értelemben szolgáltak, mely szerint stereotyp rimmel rimelni, hagyományos tárgyat tárgyalni az írói alkotás értékét emelte, az eredetiség pedig leszállította. A szellemi tulajdonnak a maitól eltérő értékelésére jellemző példák azok a munkák, melyek fordításoknak tüntetik föl magukat vagy hivalkodva foglalnak czimükbe egy tekintélyes nevet még akkor is, ha szerzőjüknek eredetibb és önállóbb alkotásai. A külföldi irodalomban sok ilyenmű, megtevesztő könyvczimmal találkozunk. A *Gehörnter Siegfried*-ről szóló eredeti német népkönyv «aus dem Französischen» czégérrel jelent meg. Hasonló tüneteket a XVI. századi magyar irodalomban is látunk. Az *Arithmetica*, az az *A Számvetesnec Tudomania, mell' a' Tudos Gemma Frisiusnac számvetesebeol Magyar nyelure fordítatott*; Debreczen 1577 cz. munkáról Szily Kálmán kimutatta, hogy az nem Frisiusból való fordítás: czímében a Frisius-név csupán czégér, mert «akkoron ez volt a reklámcsinálás legsikeresebb módja».¹ Az ilyen fictiv fordítások arra mutatnak, hogy az írói eredetiség és az egyéni szellemi tulajdon mai fogalmáról mitsem tudnak még régi irodalmunk munkásai: nem ebben keresték ők munkájuk értékét.

A írónak és irodalomnak ilyen, a mai gondolkodásunktól merőben különböző középkori elveken nyugvó fölfogása magyarázza meg a XVI—XVII. századi irodalmunk látszólagos önállótlanágát is. Régi könyveink többnyire fordítások. Néha jelzik, hogy idegen nyelvből, idegen szerzőtől vannak átültetve, máskor hallgatnak róla: ha címlapjukon figyelmeztetnek az eredeti munkára, melyből származnak, azt nem azért teszik, mintha a fordító el akarná választani a maga szerény munkáját az eredeti írójának szellemi tulajdonától, hanem azért, hogy az idegen névvel és az idegen czégérrel a könyv kelendőségét növeljék. Mivel régi irodalmunk eredetileg nem ismeri az egyéni szellemi tulajdont és az írói eredetiséget: nem ismeri a plagium fogalmát sem. Az irodalomtörténetíró öntudatlanul a mi mai fogalmainkat viszi bele a XVI. századba és e kor történetíróinak naiv anachronismusába esik, ha plagiumot keres ebben a korban.²

A szellemi értéket e kor emberei még nem kötik a teremttő egyéniséghez, hanem mindenki közös tulajdonának tekintik, mint a hogyan a vallásnak képeit és tanításait is mindenki

¹ Szily Kálmán: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*, 1898, 167. l.

² Pl. Pintér Jenő nyílt kérdésnek tekintí, hogy Komjátínál «vajjon nem szemérmetlen plagiátorral van-e dolgunk, a ki egész terjedelmében vakmerően elorozta és egy hazudozó előszó kíséretében a sajátja gyanánt adta valamelyik buzgó elődének fáradságos munkáját». (*A magyar irod. tört.* II. k. 11. l.).

egyformán magáénak vallotta. Az eredetiséget, leleményt, kitálalást nem ismerik még e kor naiv írói: ők nem a maguk egyéniségét akarják kifejezni, hanem magyar szavakba öntik, a mit mindenki magáénak tud, a mi mindenkit egyformán eltölt, azért mondanivalójukat is egymás ajkáról veszik. Mindenki merít a szellemi közkinccsekből, azért plágiummal még sem vádolnak senkit. Az írás nem egyéni kifejezés, hanem közös épületes munka, mint e kornak nagy műalkotásai, templom-építkezései is névtelenek közös alkotásai. A XVI. század irodalmi munkáin is a közös, mindenütt föltalálható sajátságok sokkal szembetűnőbbek az egyéni különösségeknél: mondhatnók, e korban inkább találunk zárt, egységes irodalmat, mint írói egyéniségeket. Az író neve a könyv címlapján még nem jelenti azt a szoros együvé tartozást az író és munka között, mint későbbi időben. Az alábbiakban több példát találunk arra, hogy egy könyv szinte változatlan szöveggel különböző szerzők nevével jelenik meg. Pl. Michael Bock vigasztaló könyve magyarul először *Balassi Bálint*, másodsor *Bornemissza Péter*, harmadszor *Sibolti Demeter*, negyedszer *Szalárdi Miklós* nevével került forgalomba: a szerző neve a címlapon nyilván nem szolgált ebben a korban az írói felelősség és tulajdonnak oly értelmű meghatározására, mint későbbi időben. Ebben a korban az írói munka elsősorban annak tulajdona, érdeme és felelőssége volt, a ki azt megrendelte s a kiadás költségeit viselte. «Valaki nevén a könyvet kibocsátani» szólás nem az író nevére, hanem az ajánlásba foglalt névre vonatkozott. Az írói munkának ezt a mai fölfogástól igen különböző megbecsülését szemmel kell tartanunk, ha azt ma értékeljük az irodalomtörténetben. Egységes mértéket ép a XVI. és XVII. század magyar íróira nem lehet alkalmazni, mert nálunk az írói munkának itt jelzett, lényegében középkori fölfogása ép ennek a két századnak szellemi válságaiban alakult át mai fölfogásunkká; az egyes írók az átalakulás különböző mozzanataiban állanak és a különböző fölfogások között ingadoznak. Az írói tudatosságnak e fokozatos kialakulása irodalomtörténetünknek még földerítetlen kérdése. 1640-ben egyik fordítónk már azt írja kiadó maecenásának: «méltó kérdés lehet, Nagyságos Uram, hasznosb-e új könyveket írni magyarul vagy fordítani más nyelvekből? Mert valaki tudománya és neve terjesztésére tágasb és szélesb mezőnek az új könyvek szerzését vallja: vallyon ki talál jobbat azoknál, a' miket ennyi sok Szentek és Bölchek megírtak? a' vagy mi újat mondhat, a' mi régen meg nínchen mondva? a' vagy michoda sokszor egyéb az új könyv, más rendbe vétetett és más-képpen ki-mondatott ugyanazon dolognál?»¹ Nálunk csak a XVIII. században Kármán

¹ Tasi Gáspár: *Öt rövid praedikátzió*. Pozsony, 1640. Előszó.

József formulázta meg az eredeti és a fordított munka között a benső értékkülönbséget.¹

Az írói becsvágyat elhallgattatta a XVI. és XVII. században a vallásos meggyőződés is. Az írói sikerben a vallásos önmegtartózkodás csupán hívságos, igaz keresztényhez méltatlan profán törekvést láthatott. «Gelehrte suchen — mondja bosszúsan Luther colloquiumában — einen ewigen Namen mit Bücherschreiben, wie wir denn jetzt bei unserer Zeit auch sehen. Aber auf die ewige, unvergängliche Ehre und Ewigkeit Gottes siehet man nicht. Ah, wir sind arme Leute» (*Tischreden*). A tudományos vagy művészi értéknél sokkal fényesebben ragyogott régi íróink lelki szeme előtt a vallásos érték. Régi könyveink előszavában azért mindig visszatér a vallásos önmegtartózkodásnak és alázatnak gondolata: «nem az en tulaidon dichiretömet es hasznomat, hanem a hiveknek vdvössegös előmeneteket keresöm»,² vagy: «de nem az végre [adja ki a fordító] a könyvet, hogy ezzel dicséretet vadaßak magamnak, hanem hogy az Istennek Anyaszentegyházának boldgáljak vele.»³ Egy másik kijelentés: «ez együgyü 's éretlen munkátskát nem valami hijában-való 's sokakat meg-csaló világi hirnév vadászásának okáért terjesztettem vizsgáló szemek és ítélő elmék eleibe, hanem az én Istenben és az ő népében való igaz buzgóságomból.»⁴ Magyarai István az ország romlásairól írt könyve előszavában azt mondja: «Senki bosszussagara nem irtam sem gyalazattyára, sem magam mutogatásomból, hanem bizonságom az Isten, hogy legfő oka az Istennek tisztessége es az Anyaszentegyháznak haszna: Az vtan osztan [— új mozzanat még ebben a korban —] az mi edes hazánkhoz es nemzetsegemhez való szeretetem.»⁵ Arra is van példa, hogy az író elhallgatja nevét, nehogy profán hiúság tapadjon hozzá: «Hogy pedig nevemet ide nem teszem — mondja egyik fordítónk — kegyes olvasó, azt félelemre ne magyarázzad, mert bizony, boldog volnék, ha szenvednék az igazságért, hanem azért cselekedtem, hogy nem kívánok világi dicséretet, meg elégedvén azzal, ha ez kis munkám olvasása valamelly tántorgó lelki ismeretet mély álmából fölserkent.»⁶ Ez az asketikus fölfogás is a XVI–XVII.

¹ A külföldi irodalomra nézve vö. *Edward Youngs Gedanken über die Originalwerke in einem Schreiben an Samuel Richardson*, übersetzt von H. E. v. Teubern, hg. von Kurt Jahn (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, 60). Bonn.

² Szalaszei György: *Hetetszaka Mindennapra meghirattatott imadságok*. Sicz 1593.

³ *Evangeliumok és Epistolák Tilenus német írásából*. Bártfa, 1616, ajánlás.

⁴ Selyei Balog István: *Temető kert*. Váradon, 1654.

⁵ Az országokban való sok romlásoknak okairól. Új kiadás (RMK) 27., 1911., 52. l.

⁶ *Catholicus válasz* . . . Meisner Boldisár által H. n. 1690. (Előszó).

század, különösen a XVIII. század folyamán alakult át gyökeresen, de még a XVIII. század közepén is azt vallja egy német épületes könyv magyar fordítója, hogy «nem a nyelveket akarja ékesen szólásra köszörülni, sem a' füleket tsiklandoztatni: hanem a' szívet gyulasztani és az elme eleibe vastag falatokat szegdelni, mert nem is illik, hogy ott a' beszédnek tsinosságáról felettébb törődjünk, a' hol a' mennyországot keressük.»¹

Nem nézhetjük tehát pusztán az eredetiség és írásművészet szempontjából ezt a régi irodalmunkat, hanem foglalkoznunk kell gondolati tartalmával is, mert a magyar szellemi életnek kétszázados fejlődése van benne letéve. De régi irodalmunk egész szellemi tartalma csak akkor fog megnyílni a magyar történelem számára, ha annak legalább nyers philologiai rendszerezése és földolgozása megtörtént. Régi nyomtatott szövegeinkben a szavak súlyát és szellemtörténeti értékét mindaddig nem mérlegelhetjük, ameddig a származás, összetétel, eredetiség és fordítás legelemibb kérdései tisztázva nincsenek. Ismernünk kell a magyar szellemi élet írott emlékeinek mintegy az etymologiai szótárát, hogy gondolati tartalmuknak értelmezését megkísérelhessük.

Az alábbiakban régi irodalmunk egyik, a német irodalomtörténet körébe kapcsolódó részének philologiai rendszerezéséhez igyekszem hozzájárulni. Tovább akarom fűzni régi irodalomtörténetünk azon szárait, melyek össze vannak bogozva a korabeli német irodalommal. Régi irodalmunk francia, olasz, angol, különösen pedig a holland származású könyveinek nagy csoportjával szemben még teljes bizonytalanságban vagyunk: eredetüket, vándorútjukat nem ismerjük. A német származású művek már eddig is gyakrabban szerepeltek philologiai irodalmunkban, egyik részüknek, a világi tárgyú széphistóriáknak származása már többnyire tisztázva is van, míg a vallásos irányú munkák eredetéről csak kivételesen tudhatunk meg valamit. Kezdetleges kísérletem — sok régi és ritka könyv ma nehezen hozzáférhető — végleges megoldás helyett inkább csak rávilágít irodalomtörténetünk néhány szembetűnő hézagára — ezeket előbb-utóbb be kell tölteni, hogy régi irodalmunkban két század szellemi válságainak és diadalainak folyamatát fölismerhessük.

I. Imádságos könyvek.

Régi irodalmunk legolvasottabb és legkelendőbb termékei az imádságos könyvek csoportjába tartoznak. Ezek az épületes olvasmányok voltak e kor legkedveltebb népkönyvei: a magyar

¹ Arndt Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei. Jéna, 1741, 25. l.

irodalom első olvasóközönségének szellemi szükségleteit mindenekelőtt ezek a vallásos elmélkedéseket tartalmazó olvasmányok elégítették ki. Szellemtörténeti tanulságuk abban rejlik, hogy ezekben a könyvekben nyilvánul az irodalmi olvasmánya képes közönség legfontosabb, legégetőbb szellemi ügye. E vallásos elmélkedések mind egy középpont felé vonzódnak: a bűnök bocsánatáról szólnak, tanácsot, serkentést, vigasztalást szolgáltatnak és feleletet keresnek arra az egy kérdésre, mely a nagy vallásos átalakulások idején a maguk lelke üdvösségeért aggódó embereket mindenek fölött lekötötte: hogyan igazulhat meg Isten előtt a földi életében bűnös ember? A profán hívők számára írva, e népies olvasmányok kortörténeti bizonyosságok értékével bírnak: bennük fejeződik ki a legteljesebben a XVI. és XVII. század embereinek vallásos lelki tartalma. Sehol másutt nem szólal meg oly megkapó közvetlenséggel a kor erős embereinek mély vallásossága, mint az *imádságban*. A vallásosság ebben a korban, mikor még oly szilárdan tudtak hinni és bízni és oly közel érezte magát az az ember a mindenség mennyei ősokához, a legerősebb életformáló hatalom, és ez a vallásosság sehol másutt nem kristályosodik oly egyszerűen emelkedett beszéddé, mint a mikor a XVI. századi emberek önmagukba merülnek és a láthatatlan világhoz szólnak. Az imádságokban és a vallásos énekekben élénk társul a XVI. és XVII. századi vallásosságnak egész érzelmi tartalma; de ez a szellemi tartalom bennük egyúttal a legindividuaisabban és a legszemélyesebben fejeződik ki, azért a kor legigazibb *lírai* megszólalásai. Irodalomtörténetünk csupán a verses egyházi énekeknek juttatott helyet a magyar líra történetében, pedig ezekben a prózai imádságokban gyakran emelkedettebb és ritmikusabb a nyelv, cziczomátlanabb, dísztelenebb, de igazabb és melegebb a kifejezés, mint a formával ügyeskedő verses-rimes vallásos énekekben.

Az imádságokban kifejeződő vallásos áhitat nem mindenben vág össze a különböző felekezetek tudományos theológiájával és vallástételeivel. Miként a filozófia valamely kor világnézetéből fakad, annak logikai-fogalmi rendeződése és kifejezése: épúgy a dogmatika-theologia is a kor vallásos áhitatából meríti tartalmát és azt a dogmák fogalmi jelbeszédévé emeli. Azért igen töredékes és egyoldalú volna a XVI. és XVII. századi vallásosságról formált képünk, ha azt pusztán a korabeli theológiából ismernők meg, mint a hogy hiányos képünk volna a középkor világfölfogásáról is, ha azt pusztán Aquinói Szent Tamás filozófiáján át akarnók meglátni. Ha a népies-vallásos irodalom és az épületes imádságos könyveken át ismerjük meg e kor lelki tartalmát, azt tapasztaljuk, hogy azok a nagy ellentétek, melyek az egyháznak és a különféle protestáns felekezeteknek dogmatikus kifejeződéseit egymástól mereven elkülö-

nítik, elmosódnak a laikus hívők tudatában. A templomok különbözök, de az emberek, a kik bennök megfordulnak, gyakran ugyanazok. A XVII. század legkedveltebb protestáns imádságos könyveinek anyaga nagyobb részben katolikus írók, sőt egy részben a reformáció ellen küzdő jezsuiták munkáiból vannak összeállítva.¹ Azt a nagy szakadékot, mely a régi egyházat e korban az új protestáns felelekezetektől leválasztja, szinte áthidalja e laikus épületes irodalom. A régi vallásosság százados ereje nem szűnt meg egy csapásra, mikor neveltjei protestánsokká lettek; a középkori áhitat nem veszett ki az emberek tudattartalmából a XVI. századi protestánsok körében sem, hanem elemei gyakran új burokból tovább élnek a profán hívők tömegeiben. Erre az eredményre jutunk, ha ennek az épületes irodalomnak vallásos tartalmát szétfejtjük, és ezt az eredményt megerősíti a XVI. századi protestáns, népies és épületes irodalom *formáinak* vizsgálata is. Pusztán irodalomtörténeti szempontból is, a középkori vallásos irodalom főbb típusainak folytatódásait látjuk a XVI. és XVII. századi protestáns irodalomban. Amint Luther zsoltáros énekei, az új vallásosság e leghivebb költői kifejezései, az egyház középkori himnuszait őrizték meg több-kevesebb módosítással az új vallásosság számára, úgy az egész protestáns épületes irodalom is, mely a német irodalomból e korban hozzánk került, egyenes továbbhajtása az előbbi század irodalmi hagyományainak.

A középkori irodalom hagyományaiból nőtt ki e kor épületes olvasmányainak két legelterjedtebb, legtermékenyebb változata, melyek közül az egyiket az *ars moriendi*, a másikat a *hortulus animae* névvel jelölhetjük.

Az *ars moriendi*-ről való elmélkedés volt a középkori áhitatnak és épületes irodalomnak hagyományos formája. A középkori vallásosságból fakadt ily természetű műveket, mint pl. Gerson: *De arte moriendi*, Jacobus de Clusa: *De arte bene moriendi* c. tractatusát a kezdő könyvnyomdászat fölkarolta és a XVI. században is újból és újból sokszorosította, jelölül annak, hogy ezek az elmélkedések a protestantizmus korában sem vesztették el vonzó erejüket. Codexirodalmunk egyes részletei, a *Példák könyvében* olvasható párbeszéd az Élet és Halál között vagy az *Elmegyek meghalni* kezdetű haláltáncz versezet a középkori irodalomnak ebbe az *ars moriendinek* vagy *cordialinak* nevezett körébe tartoznak. A halál volt mindenkor az emberi gondolkodásnak legerősebb hajtóereje. Az ókori gondolkodásból a későbbi épületes könyvek mindig azt a platonikus mozzanatot emelik ki, hogy a filozofia nem egyéb, mint a halálról való gondolkodás, «mellyet látot Sokrates is,

¹ Paul Althaus: *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert*. 1914.

ki nem annyira nyelvével, mint életével vala Philosophus: mert azt mongia, hogy az lélek akkor mégyen boldogul ki a testből, ha elsőben az Philosophia által az halál felől szorgalmasan gondolkodot.»¹ A pogány *euthanasia*t mégis bizalmatlansággal fogadják a keresztény metafizika-theologia képleteiben gondolkodó íróink: «ezt a meghalásnak szent mesterségét a pogányok ez előtt tellyességgel nem tudták, de még ma is elrejtve vagyon az, mind azoktól, valakik a mi Urunk Jesus Christust Idvezítőjüknek esmérni nem akarják.»² Nem nyugodhattak meg az ókori gondolkodás engesztelő halálképzeteiben, a fáklyát lefelé fordító vidámarczú gyermekfigurákban — nullique ea tristis imago — mert bennök nem volt a halál, keresztény értelemben, a bűn és bűnhődés nyomasztó érzésével összekapcsolva. A reformáció korában a halál nem a megváltó angyalnak, hanem a félelmetes csontváznak képét jelentette. «Mich nimmt oft Wunder — mondja Luther asztali beszélgetéseiben — was die Heiden bewogen, daß sie so schöne Dinge vom Tode geschrieben haben, weil er so grausam, gräßlich und häßlich ist... Denn die armen Leute (t. i. a pogányok) haben von ewigen Leben weniger denn nichts gewußt; wir wissens aber, noch fürchten wir uns und erschrecken so hart, wenn man uns vom Tode saget. Denn je größer Sünde, je grausamer der Tod ist.» A vallásosságból fakadó büntudat rajzolta a XVI. századi emberek halálképeibe az ijesztő vonásokat.

A XVI. századi protestáns épületes olvasmányokban megfigyelhetjük, hogyan élt tovább szinte középkori erővel, a protestantizmuson belül a középkori egyház asketikus, a földtől elvonatkozó és a mennyekbe vágyó életfölfogása. A XVI. század protestánsai lelkében is a földi élet egyetlen célja: a boldog halál. Az «e világi élet» csupán készülődés a túlvilági örök életre vagy pusztá szenvedés és bűn, melyből a halál jelenti az átmenetet a végtelen mennyei boldogsághoz. «A pogan bölchee eft mondottác: Job volna, hogy az ember ingyen se születné: avagy ha születetté, hogy legottan meghalna. E mondásra adot okot e világi nagy soc nyaualyá, mellybe forognac finetlen az emberek.»³ Az egész XVI. századi épületes irodalom polyphon zenéje összeolvad abban az egy erőteljes hangban: «Et mortuus est: Et mortuus est: Es meg hala: Es meg hala.»⁴

A XVI. századi életfölfogásnak ez az asketikus alaphangja magyarázza meg az *ars moriendi*-könyvek nagy kelen-

¹ Salánki György: Erasmus *Az keresztényen vitésséget tanító Kezben Viseleo Könyvecske*, 1627. 30. l.

² Pápai Páriz Ferencz: *Pax Sepulcri*.

³ Heltai: *Vigasztaló könyvecske* 1553, A z a. l.

⁴ U. o. C 5 a. l.

dőségét és szellemtörténeti jelentőségét is. A halálról szóló épületes elmélkedéseknek e korban más értelmök volt, mint a milyet ma tulajdonítunk az imádságos könyveknek. Mert a XVI. század profán embereinek fölfogásában a földi élet csupán a halálra való készülődés ideje, azért az *ars moriendi* könyvek e kor profán életbölcességének legteljesebb foglalatát tartalmazzák. «Mert ennél drágább tudomány nincsen — mondja Heltai Gáspár — mint hogy ember boldogon tanuljon meghalni.»¹ Ezek az imádságos könyvek a kor életbölcességét foglalták össze és az élet berendezésének és irányításának módjáról szóltak, azért czimükbe a halálra való készülés mellé odalopódzik: «miképen kellessék keresztien embernek *keresztieni módra elni* es ez világból bódogúl kiimulni.» Az *ars moriendi* ebben a korban egyúttal *ars vivendi* is volt. Az élet tökéletes formáját ábrázolták, azért a XVI. században a legelterjedtebb népkönyvekké lettek. A biblia pauperum-ot a kornak csaknem minden neves írója gyarapította egy-egy könyvvel. Luther, Erasmus leírták elmélkedéseiket a halálra készülő életnek formájáról, a XVI. századi katholicizmus és protestantizmus temérdek *ars moriendi*t termelt a profán hívők lelki szükségleteinek kielégítésére.² A XVII. században még nagy keletje van e könyveknek. Nálunk csak a fölvilágosodás profán gondolatvilágában virágzott el régi irodalmunknak ez a legtermékenyebb műfaja.³

A középkori épületes irodalomnak másik tipikus formáját a *hortulus animaen*ek nevezett vigasztaló könyvekben ismerhetjük föl. Ezeket az épületes olvasmányokat is szinte változatlan tartalommal a középkortól örökölte a XVI. századi irodalom: Luther hiába hadakozott ellenök, a német irodalomban igen gyakoriak, a legrégibb németnyelvű nyomtatványok sorában már találkozunk velök: a régi magyar irodalomban aránylag ritkábban fordulnak elő. Az *ars moriendi*k sötét rigorismusa mellé ezekben az olvasmányokban a korabeli vallásosságnak engesztelő, reményt keltő és vigasztaló mozzanatai vannak

¹ U. o. C 8 b. l.

² Néhány példa: Staupitz: *Ein büchlein von der nachfolgung des willigen sterbens Christi*, 1515; Weller: *Tröstung des sterbenden Menschen*, 1520; Joh. Odenbach: *Ein Trostbüchlein für die sterbenden*, 1535; Casp. Guethel: *Ein nützliche vnd gegründte lere vnd vnderricht, wie christlich vnd selig zu sterben*, 1530; *Einfältiger Bericht, wie man sich in sterben nöthen halten soll*, 1532; Hans Zwicklen: *Christlicher ganz trostlicher vnderricht, wie man sich zu ainem sälligen sterben bereiten solle*, 1545; Joh. Brentinus: *Wie man sich christlich zu dem sterben bereiten soll*, 1549; Walasser: *Kunst zu sterben*, 1572; Bellarmin: *De arte bene moriendi*, 1626 stb.

³ Utolsó XVIII. századi termékei: *Boldog halálnak hajócskája*, 1738; *Ars beata moriendi az az a boldogul való meghalás mestersége*, 1753; *A halálról való mindennapi emlékezés*, 1771; Bessenyei György: *A mi urunk Jézus Krisztusnak a halálról való gondolatok*, 1777 stb.

szavakba foglalva: a *consolatio*k irodalma ez a XVI. században. A vallásosságnak komorabb és merevebb paulinusi típusa, mely a halálról szóló elmélkedésekben megszólal, a *consolatio*kban kiegészül az áhitatnak azzal a gyengédebb és nőiesebb változatával, mely János apostol egyéniségéből kisugárzik. *Füves kertecskének* hívják ezeket a gyógyító olvasmányokat, «mert mint az kis oruos kertecskebe, az betegnek, draga es haßnos Füueket Bedegetnec, és ößve törnec az oruosoc, nagy nehez faydalmu betegsegeknek meg gyogyitasara, Es mint az szept Leanzoc, szept es io illatozu viragokbol ekés koborokat kötöz-nec, az ö külsö ekessegekre: Igy ez kis könyvecskeből is, mind ekesseget, mind szepseget vehetz lelkedbe.»¹ Az épületes olvasmányok ez a típusa is sokáig tartotta magát a magyar irodalomban és még a XVIII. században egy-két melegsavú könyvvel gyarapodott.²

A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű imádságos könyvei a következők:

1. Johannes Spangenberg.

a) HELTAI GÁSPÁR: *Vigasztalo könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással, miképen kelyen az embernek készülni keresztyéni es bodog e Világbol valo kimulásához.* Kolozsvár, 1553. (Borbély István, *Heltai Gáspár*, 1907. 21 l.; a szöveg és forrás kérdésével nem foglalkozik.)

A könyv minden valószínűség szerint Heltai egyik régebbi német nyomtatványának magyar fordítása. E nyomtatványnak azonban csak címe ismeretes, példány nem maradt belőle. Címe: *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben. Gesammelt und zusammengesetzt aus christlicher Prediger Schriften. Durch Casparem Helth, Pfarherrn zu Klausenburg 1551.* Heltainak ez a német munkája egy elterjedt németországi imádságos könyvnek többé-kevésbé módosított kiadása. Először Szilády Áron vette észre (RMKT. VI. 331 l.), hogy «jórészen Heltai forrása lehetett» a következő című német imakönyv: Spangenberg: *Ein neu Trostbüchlein für die kranken Und vom Christlichen Ritter*, Wittenberg, 1549. Az ilyen című könyv, amelyet Szilády idéz, Heltai keresett forrásának már egy késői, erősen eltérő, a szerző fiától származó, átdolgozott kiadása és nem lehetett Heltai közvetlen forrása. A közvetlen forrásra rátalálunk, ha a keresett könyvnek régebbi, Johann Spangenberg-től származó kiadásait vizsgáljuk. A legrégebbi kiadás, melyet ismerek, címében is csaknem szószerint megegyezik Heltai vigasztaló könyvével: *Ein new Trost büchlin, Mit einer Christlichen vnterrichtung, Wie sich ein Mensch bereiten sol, zu einem seligen sterben, jnn Fragstücke verfasset, Durch Joannem Spangenberg Prediger zu Nordhausen* — Wittenberg 1543 (Berlini kir. kvt.). Az írói tulajdon XVI. századi fölfogására jellemző fényt derít, hogy Heltai csekély változtatásokkal, csak-

¹ Bornemissza Péter: *Vigasztalo Koenyvecske.* 1577. Előszó.

² Pl. Zsigrai Erzsébet: *Íó illatú rózsás kert*, németből ford., 1703.

nem változatlan címmel a maga nevéen adja ki Spangenberg könyvét „gesammelt und zusammengesetzt aus christlicher Prediger Schriften” jelzéssel. A könyv magyar fordításában is első személyben szól, mikor az eredeti szerző önmagáról beszél: «E drágalátos dolgokról bővebben irtam e kis könyvetskében» (A 2a l.); «a mennyiben tölem lehet, az Ur Istennee is kedueből, rövideden öszve hozom egy kis formába mind eszt a drágalátos tudományt» (C 8 b l.), pedig Heltai magyar vígasztaló könyvecskéjében a nélkül, hogy régibb német kiadását ismernők, a wittenbergi imakönyv fordítását ismerhetjük föl. Johann Spangenberg, kinek hangja Heltain keresztül régi irodalmunkban megszólal, Luther kortársa, Luther könyvezetéhez tartozó prédikátor. Munkái a meginduló protestáns irodalom elterjedt, népszerű termékeihez tartoznak. (Jegyzékük Allg. Deutsche Biographie 35 k. 43—46. l. Herzog: *Realencyklopädie für prot. Theologie* 14. k. 467. l.; id. művéről Althaus id. m. 39. l.) Vígasztaló könyve compilatio, melyet különféle régibb épületes munkából szerkesztett össze. Hiszen maga is jelzi előszavában: «Es haben aber diese zeit daher, viel tapfter gelerte Menner vom sterben geschrieben, welcher Bücher, dieweil sie ein jederman nicht bekomen mag, habe ich etliche vbersehen, vnd diese kurtze vnterrichtung draus genomen.» Könyve összeállításánál fölhasználta Luther: *Sermon von Bereitung zum Sterben*, 1519, Georg Spalatin: *Ettliche Christliche gebett vnd vnterweyssung ... Kurtzer auszug auss d. Martini Luther buchle*. Erfurt 1522, Kaspar Krantz: *Wie man den krancken vnd sterbenden menschen, ermanen, trösten vnd Gott befelhen soll, Das er von diser welt sälliglich abscheyde*. Strassburg, 1542. cz. művét és még néhány más épületes könyvet. Heltai vígasztaló könyvében tehát a kezdődő protestáns épületes irodalomnak egy tarka szövedékét ismerhetjük föl, s ezt Spangenberg szötte össze abba a tetszetős formába, melyben azt Heltai átvette. Spangenberg vígasztaló könyve a magyar irodalomtörténet szempontjából már azért is figyelemreméltó, mert benne megtaláljuk Heltai haláltáncz-költeményének és néhány kisebb versének teljes forrását. Heltai költeményei, miként a vígasztaló könyv többi szövege, fordítások, azért téves az az irodalomtörténeti beállítás, hogy Heltai «kedvvel művelte a halál költészetét» (Pintér id. m. II. 41 l.), hiszen ő csupán Spangenberg prózaszövegével együtt lefordította azt a pár verses betétet, melyet a német könyvben talált. A *Nem gondol a halál senkivel* kezdetű haláltáncz-költeménynek megfelelő német szöveget a késői kiadásból közölte Szilády (RMKT. VI. 331—32 l.); a régibb szövegből újra kiadta, Spangenberg könyvének beható ismertetése kapcsán, Hermann Beck: *Die Erbauungsliteratur der evang. Kirche Deutschlands*, I. k. 1883, 98—101 l. A *Három dolog kényoz engemet* kezdetű «pogány mondás» és ennek Luther kívánsága szerint módosított párja: *Víg vagyoc es nem szomorkodom* cz. vers világirodalmi elterjedéséről vö. Szilády id. h., Reinhold Köhler: *Kleinere Schriften*, 1900, 426—452 l. «*Mich wundert, dass ich fröhlich bin*». Heltai vígasztaló könyvének újabb kiadása Sicz 1598-ban jelent meg Manlius nyomdász előszavával. E kiadásról Szilády azt mondja, hogy «az aligha Heltai második kiadása, hanem külön fordítás», mert a *Víg vagyok ...* Luther féle sorok már nem fordulnak benne elő. Szilády gyanítása nyilván tévedésen alapszik, mert a nélkülözött vers ott van az

új kiadásban is a maga helyén, különben az egész új kiadás szószerint egyezik a régivel.

b) SIBOLTI DEMETER: *Vigasztaló könyvetske* (Galgóc, 1584).

Ez a mű a harmadik részében, «miképen tartsa magát az ember az halálnac oráiban», újból közli Heltainak Spangenberg-fordítását a haláltáncz verssel együtt. L. 2. c) alatt.

2. Michael Bock.

a) BALASSA BÁLINT: *Betegh Lelkeknek való füves kertecyke ... Mellyet Giarmathy Balassy Balint fordított Németből Magiarrá az ő szerelmes szüleynek haborússagokban való vigasztalására. Bock Mihály által szerzettet Nemeteöl. Krakkó 1572.*

E fordítás Balassa néven jelent meg, ezért életrajzi vonatkozása miatt már ismételten szóba került. A német eredeti szerzője, kit Balassi is megemlít könyvének címében, Michael Bock — Jöcher szerint — «ein Magister Philosophiae und Prediger zu Hagenau, woselbst er 1580 die Formulam Concordiä unterschrieb und 1590 ein *Würtz-Gärtlein vor die Krancken Seelen* edirte» (Allg. Gelehrten-Lexikon I., 1153. l.). Az 1590. évszám téves, mert Balassa fordítása már 1572-ben megjelent. Erdélyi Pál (*Balassa Bálint*, 1899. 51. l.) Jöcher alapján, de a nyilván téves keltezésre való tekintettel, évszám nélkül említi a forrást: «Bock Mihály német munkáját (*Würtz-Gärtlein vor die Krancken Seelen*) magyarra fordította s Krakkóban 1572-ben ki is adta». Czöbel Ernő és a többiek, kik e mű magyar fordításaival foglalkoztak, szintén nem határozták meg a német munkát (EPhK, 1910., 607. l.). A német munka, mely Balassa névével fordításban megjelent, egyik ritka és kevésbé elterjedt XVI. századi német hortulus animae; címe *Würtz-Gärtlein Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden Durch welche die Seelen in allen ihren Kranckheiten vnd gebrechen erquickt vnd gelabt werden mögen. Sampt einem Tröstlichen vnterricht Wie sich ein Mensch in der Zeit der verfolgung oder Marter Trösten soll. Durch Michaelen Bock. 1562.* (Kis 8-r. drezdai kir. kvt.). Az előszóban elmondja a szerző, hogy a bünbocsátó jóságos Isten különféle gyógyszereket teremtett a beteg testnek, az égre kitűzte a gyógyító napot — de a beteg lelkek számára, a bünök ellen is orvosságot adott, még pedig: «krefftige vnd anmütige ärzteneyen, als nemlich die heilige Schrift, das alte vnd neue Testament als einen schönen lieblichen Lustgarten der Seele. In welchem viel wolriechende, wolschmeckende, heilsame Kreuter, Blumen vnnnd Früchte das ist viel liebliche heilsame Trostsprüche vnnnd Historien zu finden davon die Seelen in allen Kranckheiten vnnnd Nöten recht wol gelabt vnnnd erquickt werden können». Ennek a bibliára mutató előszónak megfelel az az erős bibliai szellem, mely ezt az épületes munkát áthatja. Ez jellemző vonása egyszersmind az első, közvetlenül Luthertől inspirált protestáns irodalomnak. Luther u. i. azt vallotta — és *Betbüchlein* 1522 könyvében ezt a nézetét teljesen ki is fejtette — hogy a lutheránus hívők első és legfőbb imakönyve a biblia legyen. Erasmus is a bibliai idézetekből szót *Ejaculationes*-ét azzal ajánlotta olvasóinak: «quod in ipsis verbis a spiritu sancto proditis lateat arcana quaedam energia

spiritus.» Luther ezért csak utasításokat adott az imádságra, de imaszövegeket nem írt, mert nem akarta, hogy formulák pusztá elmondása által tartalmatlanná válják az Istennel való beszéd, mely csak szívből fakadó, rögtönzött szó lehet. Egyetlen imaszövegül a *Miatyánkot* fogadta el és a bibliában látta minden keresztény legjobb vigasztaló könyvét. Innen a biblikus tartalom, mely az első protestáns vigasztaló könyvekben található. A hagenai predikátor imakönyve tehát izzig-vérig protestáns munka. Luther hitének azt a tartalmát ragadja meg, mely Luther *Freiheit eines Christenmenschen* cz. iratában mint «fröhliche botschaft» szólal meg — *in dulci jubilo, singet und seid froh* — ez a hang már Heltainak *Víg vagyok nem szomorkodom* versében is megcsendül. Az Istenbe vetett teljes bizalom jegyében van ez az imakönyv írva: a hagenai prédikátor imádságaiból az az irgalmas, szerető, Krisztusért mindent megbocsátó Isten bontakozik ki előttünk, ki semmit nem kér tőlünk és mindent megad, kire teljesen rábízhatjuk minden bánatunkat; ezeket a fohászokat fordította Balassa «az ő szerelmes szwleynek haborwsagokban valo vigasztalására». Czóbel id. h. kétségbe vonta, hogy Balassa Bálint e fordítás szerzője. «Mellyet Giarmathy Balassý Balint fordított Nemetből Magyarra», olvassuk a könyv címlapján: ez eddigelé még mindig a leghitelesebb adat, melyet a fordítás eredetéről tudunk. Ez nem zárja ki azt — mint Czóbel véli — hogy Bornemissza Péter «együtt fordította Bock könyvét Balassával, lehet, hogy csak javította, átdolgozta Balassa munkáját» (id. h. 609. l.).

b) BORNEMISSZA PÉTER: *Vigastalo Koenyveczke, negy részbe*, Sempte, 1577.

E könyv mint Bornemissza *Négy Könyvetske az keresztényi tudományról* cz. művének negyedik része jelent. Czóbel Ernő ismerte föl benne Balassi fordításának újabb, bővebb kiadását (EPhK. 1910, 607. l.). Az ajánlásban olvasható «Im azért en-is, előb egy kis könyuetsket küldtem az it megkeseredet sziveteknek vigasztalására. Kit ez előt Füues Kerteczkenek is hiyttac.» A szöveg szószerint egyezik Balassa fordításával, de teljesebb, az előbbi fordításnak egy hiányzó fejezetét is pótolja.

c) SIBOLTI DEMETER: *Vigasztaló Könyvetske*, Galgóc, 1584.

A könyv címlapja hiányzik, Szabó Károly állapította meg szerzőjét és nevezte el ezzel a címmel (RMKT., 106. l.). Czóbel Ernő ismerte föl benne Bock művének fordítását (EPhK. 1910, 608. l.). A könyvnyomtató Manskovit Bálint azt mondja e könyvről, hogy benne «egy néhány ieles vigasztalo tanusagokat a' sz. Irasnak az Sibolti Demeter uram özve szedte»; a munka ajánlásában pedig azt mondja: «Ez kis könyvetske is, melly az Szent Irásnac draga Vigasztalásával rakva, nagy könnyebsegre es vigastalásra lesz minden megkeseredett olvasoknac kinec minden Czikele à szent Irasbeli bizonsaggal megerősitetett» (26. l.). Nem külön fordítás, hanem a Balassa—Bornemissza-féle szövegnek újabb kiadása.

d) SZALÁRDI MIKLÓS: *Az Istennek Kereszt-viselő hiveit az bekeseggel valo türesre indito kevés számu vigasztalo szok*. Fejérvár, 1643.

Czóbel Ernő id. h. mutatta ki, hogy e könyv Bock művéből való fordításnak újabb lenyomata. Szalárdi Miklós csupán sajtó alá rendezte a

könyvet és maga is jelzi az előszóban, hogy a munka nem tőle való. Nemzetes Csejti Istvánné «kért vala arra igen szorgalmatosan, hogy ez nála írásban lévő könyvetkét, fáradságot nem szánván, költségével ki nyomattatnám» (a 4. l.). Szalárdi úgy látszik nem vette észre, mit ma könnyen megállapíthatunk, hogy ez az «írásban lévő könyvecske» Sibolti fennebb említett munkájának és a vele egyidőben megjelent *Lelki hartz* (Galgóc, 1584) cz. könyvének egy kevésbé módosított változata volt. Tehát ez az aránylag alig ismert, kevésbé elterjedt német vigasztaló könyv a XVI. századi magyar irodalomban négy fordító, ill. szerző neve alatt látott napvilágot: ez egyik jellemző tünete az irodalmi hagyományaink fokozatos kialakulásának.

3. —

FONS VITAE: *Az életnek kutfeje. Meliből folinak nag' böuseggel bizonyos igiretök a meg keserítöt szomorú szűveknek vigasztalására.* Debreczen, 1589.

A könyv forrása az előttem ismert legrégibb kiadásban a következő címet viseli: *Fons Vitae Ex quo Scaturiunt Suauissimae consolationes, afflictis mentibus in primis necessaria Joan. 3. Si Quis sitit, veniat ad me & bibat*, 1533. (Berlini kir. kvt.). Ugyanennek a könyvnek elterjedt német kiadása is van: *Brunnes des Lebens Und Quelle rechtes wahrhaftigen Trostes, für die angefochtenen betrübtten hertzen. Johann. am VII. Wen da dürstet der komme zu mir und trincke. Nüremberg, durch Gabriel Heyn*, 1555. (Berlini kir. kvt.). Újabb kiadások «Norimbergae J. Montanus et Utr. Neuber 1558; Magdeburgi 1580.» Az eredetire rámutattam EPhK. 1919, 94—95. l. A *Fons Vitae* akadémiai könyvtári példánya nem véletlenül van összekötve Balassa *Betegh lelkeknek való füves kertecskéjével*: ez a két könyv tartalmilag is összefügg egymással. A *Fons Vitae* tipikus képviselője a reformáció első idejéből való imádságos könyveknek: minden ízében biblikus, csupán a bibliából kiszedegetett idézeteket tartalmaz. Nem ima-encyklopaedia vagy formulare, hanem — Luther szellemében — csupán bibliai mondásokat ad az imára való készség fölkeltésére. A teljes hit által való üdvözülésnek ígéje ebben a könyvben is az életnek, boldogságnak és megnyugvásnak forrása: «megtalalod az Isten igeretinek igaz Kutfeiet, Es dragalatos Kincset: Meliből bizonyos Vigaftalásokat vehetsz, Mikor az meg haborodot szomiuhozo Lelekel olvasod eszt. Annae okaért, Attyamfia Keresztien ember, Ved io neuen e munkat, kit ebben Miveltünc, a te Lelked üdvösségenec megismeretire». (Előszó.) E könyvek a protestáns hit első föllobbanásában mutatják a lelkeket, azért szellemi életünknek értékes, kortörténeti dokumentumai.

4. Johann Habermann (Avenarius).

a) SZALASZEGI GYÖRGY: *Hetetszaka Mindennapra meghirattatot imádságok, kik öszvő szerzetlettenek, Auenarius Janos Doctor által.* Sicz, 1593 (Czímlapon sajtóhiba MDCXIII.)

E könyv az egyik legelterjedtebb protestáns imakönyvnek magyar származéka. Forrását a címben és pontosabban az előszóban jelzi: «Ez imadságos könyuechket, az iambor Istēfelő, es szent irasbeli Auenarius Janos Doctor, az Vitebergai achademiabā, az Sido nielunek tudomannianak

taneitoia, irta és aiälotta, à Saxoniai Augustus herczegnek» (A 2 b l.). Ez az «Auenarius Janos Doktor» Johannes Habermann (életrajza Allg. DB. I. 699 l. és Herzog-Hauck: *Reallex. der prot. Theol.* VII, 257. l.), ki egyideig a wittenbergi egyetemen a héber nyelvet tanította. Ő is, mint az előbb említett Johann Spangenberg, a protestáns prédikátorok első nemzedékének egyik kimagasló tagja; átéltve a reformáczió küzdelmeit és a protestantizmus kialakulását, férfikorában lett Luther és Melancthon híve. Imakönyve, melyből az idézett magyar fordítás származik, tette nevét a protestáns világban ismertté. Először németül Wittenbergben jelent meg 1567-ben: *Christliche Gebet: für allerley Not und Stende der gantzen Christenheit außgeteilet auf alle Tage in den Wochen zu sprechen.* A könyvnek világirodalmi sikere volt és a régi protestantizmus klasszikus épületes könyve lett. 1575-ben latinra fordították, majd Habermann-Avenarius 1576-ban maga készítetett latin kiadást. Még a XVI. században egymást követték a latin verses átdolgozások, sőt a latinból visszafordított német kiadások (Strassburg 1577), majd alnémet, franczia, szláv, holland és egyéb fordítások. (Vö. Cosack id. m. 259. l.). Szalaszeği — úgy látszik — ennek a nagyon elterjedt imakönyvnek nem az első magyar fordítója: «hallotam immar etzer — írja fordításának ajánlásában — hogy Magyar es tot nielureis fordeitottanak volna, de azok közzül megh chiak egi sem erközt az Istenfelő Magyar keresztyen nepnek nieluön valo kereszttyn nemzet köze». Ma csak nehezen fogjuk megtalálhatni az imakönyvben azokat a hangokat, melyek a XVI. és XVII. századi embereket annyira vonzotta. A könyvnek nagy elterjedése abból magyarázódik, hogy az «együgyü emberek» számára íródott és már kisebb formája, áttekinthető beosztása folytán is mindenki számára nyitott könyv volt. A könyv Luther vallás-erkölcsi fölfogásához alkalmazkodik: imádságaiban lerajzolódik az a protestáns etikai fölfogás, mely az ember minden tevékenységére kiterjeszti az istentisztelet fogalmát és az egész hétköznapi, profán életet bevonja a vallásgyakorlat körébe. Habermann reggeltől estvéig imádsággal kíséri végig egy nap mozzanatait. Ezenfelül naptárszerűen, vasárnaptól szombatig a hét különböző napjaihoz igazodva, külön imaformularékat ad, más-más imádságokat különféle ünnepi alkalmak, különböző életviszonyok esetőségei, és különböző társadalmi osztályok számára. Imádságos szava van lelkipásztorok, fejedelmek, házasok, gyermekek, sőt auton és országokban iároknek» számára is. Ebben az épületes könyvben — összehasonlítva a régibb *Fons Vitae* típusához hasonló munkával — nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy a protestantizmusnak az idők folyásával mennyire meg kellett alkudnia azzal az ideális magasságú czéllal, melyet Luther tűzött ki számára. Luther helytelenítette az imaformularékat, csupán a biblia szavaival akarta imádságra gyullasztani híveit — íme 1567-ben már egy teljes protestáns imaformularé fekszik előttünk. Az utána-imádkozás százados hagyomány volt, s mikor Luther a rögtönzött szabad szó kedvéért a formularékat el igyekezett tüntetni, az egyszerű emberek ajkán elakadt a szó, mert ők még nem tudtak a maguk faragatlan nyelvén a láthatatlanhoz szólni. A minta-imádságokra szükség volt, és Luther imádságra való utasításainak kései kiadásai is belopózott néhány kész imaszöveg. Habermann felújította a régi mintaimádságok hagyományát, e mintaimádságokat át- meg átszötte Luther

szellemében bibliai idézetekkel, és ezzel kora egyik szellemi közszükségletének tett eleget. A könyvnek e formulaeszerű jellegéből már kitetszik, hogy szerzője elhajlik a kezdő protestantizmus eszméitől és visszakanyarodik a régibb hagyományokhoz. Ez általános, tünetszerű jelenség a XVI. század közepétől kezdve a protestantizmus fejlődésében. Hogy ez a megfordulás mennyire tudatos, még jobban kiviláglik, ha a könyv formális beosztását figyeljük. Althaus (id. m. 96–98. l.) kimutatta, hogy Habermann egész könyvének naptárszerű és alkalmakhoz simuló beosztását szolgailag átvette Petrus Michaelis münsteri jezsuitának *Sexta honoris et exultationis ad Catholicorum devotionem exornandam et exhilarandam* Köln, 1561 cz. művéből. Habermann a jezsuita imakönyv szövegéből is sokat fölhasznált. Sokat merített a protestáns Michael Cölius: *Wie ein Crist Gott teglich dancken, seine sünde beichten, und beten sol* stb. Erfurt, 1556. hasonló természetű munkájából. Habermann imakönyve mégis igazi protestáns munka, mert vele Luther értelmében ki-ki a maga lelkipásztora lehetett és a maga profán életét is vallásgyakorlattá avathatta. Ezek az imádságok egyszerűek, józanok, alaposak s nehézkesekek, de talán éppen azért, mert olyan darabosak és szárnyalás nélkül valók, voltak oly őszinték és igazak, a reformáció embereinek megragadó kifejezései. (Részletesen ír róluk Beck id. m. I. 270 és I. C. Cossack: *Zur Geschichte der ascetischen Literatur in Deutschland*, 1871, 259–262 l.). A magyar fordítás ez imádságoknak valamelyik latin kiadása alapján készült: «Deakból, Nagysagodnak kereséből, es költsegevel Magyarra fordeitottuk». A Habermanntól származó latin kiadások többnyire a *Precationes in singulos septimanae dies distinctae Latina conversa* címet viselik. Magyar fordításuknak mindenesetre más irodalomtörténeti jelentése van, mind az előbb említett könyveknek. Heltai és Balassa fordításai az esetlegesség jellegével bírnak. E fordítások a reformáció korának irodalmi forrágatából egy-egy esetlegesen kiragadott könyvet hoztak át a magyar irodalomba, azért a fordítás indítékát elsősorban a magyar íróban kell keresnünk. Szalaszegi fordítása más irodalomtörténeti elbírálást kíván, mert a fordítás indítéka ebben az esetben a német mű világirodalmi sikerében rejlik. A könyvek újabb kiadása Bártfán jelent meg 1602-ben (vö. M. Könyvszemle, 1890, 104. l.).

b) OSZTOPÁNYI PERNYESZI ZSIGMOND: *A' Kegyes Léleknek, lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissa ... Fordított Avenarius Janosbol.* Kolozsvár, 1676.

Haberman előbb tárgyalt imakönyvének ez az újabb magyar fordítása megint arról a vonzórőről tesz tanúságot, melylyel a német imakönyv a magyar olvasókat lekötötte. A reformáció első generációjának szellemi vetése milyen csudálatos szívóssággal élt tovább a legújabb időkig, annak jellemző példája ép ez a német imakönyv, melynek hazai német kiadásai a XVIII. sőt a XIX. századig elhúzódnak, vö.: D. Joh. Habermanns *Geistreiche Morgen und Abend-Gebete ... Pressburg gedruckt und verlegt von Simon Peter Weber* (é. n. N. Muz. kvt.) és Dr. Joh. Habermanns *Morgen und Abendgebete ... Neu durchaus verbesserte und vermehrte Ausgabe, Pesth, 1865 Druck und Verlag des A. Bucsánszky* (N. Muz.

kvt.). Osztopányi Pernyeszi Zsigmond Apafi Mihálynak udvarmestere volt. Fordításának udvari czeremóniás címe is elárulja, hogy ő a XVII. század végi barokk stílusba öltöztette a reformáció első korából való darabos és nehézkes könyörgéseket. Fordításának előszavában menti a munkája fogyatékosságait, mert ő «soha a' tudományoknak csak kisebb részét (az Orthographiát) sem tanulta judiciommal» (A 7 b). A XVII. századi udvarok légkörére vall az a megjegyzése, hogy «sok szóval kellene nékem azt megmutatnom melly szükséges volna Politicus embernek efféle munkának, s' nagyobbaknak-is gyakorlása; de mivel tudgyák ezt értelmes Politicusok, elég erre ez az erősség: az én Uram Istenem adná minden Politicus Magyaroknak az ő Szent Lelkét, hogy lennének mind az Urnak Prophétái.»

5. Daniel Toussaint (Tossanus).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Tossanus, Leiki iskola*, 1600.

A fiatal Molnárnak ez az első fordítása nem jelent meg nyomtatásban, valószínűen kéziratban elveszett. Forrása volt *Betbüchlin oder Uebung der Christlichen Seel, Daniel Tossani. Hiebevur in Frantzösischer Sprach aussgangen, jetzt aber auf vieler Gottseliger Begeren durch den Autorem verteutsch, und in ellichen gemehret*. Oppenheim, 1586. Forrására és a francia eredetire rámutattam EPhK. 1919, 88—89 l. Vö. Fr. W. Cuno: *Daniel Tossanus der Ältere*. 1898. I. k. 113—116 l.

6. Joachim Beust.

a) MAGYARI ISTVÁN: *Ars bene moriendi. Az iol es boldogul valo meghalasnac mestersegeröl*. Sarvarot, 1600.

A könyv 28 b. lapján olvasható: «Mely tudomanrol, (tudni illic, hogy ez világi élet vtan immár többbe vgyan semmi helye ne légyen az megterésnec) last meg, vgyan ezen Beust Joachimot (kinec munkaya ez kis könyü mellyet en magyarra fordítottam).» A latin ajánlólevél is megemlíti, hogy e könyvet ez előtt öt évvel — tehát 1595-ben — Joachim Beust írta és Magyarit azt Nádasdi Ferencz óhajára fordította magyarra. Ezen utalás alapján Ferenczi Zoltán írta le pontosabban az eredeti munka címét (Magyari István *Az országokban valo sok romlasoknak okairól*. Új kiadás, RMK. 27. 1911 10—12. l.). Joachim Beust a reformátoroknak már második, fiatalabb nemzedékéhez tartozik. Luther és Melancthon tanítványa volt, majd tanártársa lett a wittenbergi egyetemen. Imakönyvén meglátszik, hogy szerzője Melancthon humanisztikus protestantizmusában nevelődött: Címe: *Enchiridion de arte bene beateque moriendi* 1592. E könyv a keresztyén életbölcesség foglalatja. A protestáns ethika alapelvei rajzolódnak le benne a tudakosságnak azzal a scolastikus módjával, melyet középkori íróinknál találunk. Minden élet-maximát példákkal és idézetekkel támogat és teljes érvényre juttatja a tekintély elvét: állításainak igazságát régibb tekintélyek hasonló állításának idézésével igyekszik bizonyítani. Különösen a szentírást idézi, mert «az sz. irassal kel bizonítani, mert ezek nélkül az bizonasok nélkül, az mi tettésinknek, és beszéllesünknek hitele nintsen, à mint Origenes mondotta, super Hierem. hom. I.» (Bv. l.) Meglepő azonban — és ez Melancthon protestáns humanizmusának hatása — hogy az

idézett bizonyító tekintélyek csaknem mind a «pogány bölcsek» sorából kerülnek ki. Görögökkel, rómaiakkal, Sokrates-szel, Platonnal és Ciceróval erősíti meg Beust a maga keresztény igazságait, mintha munkája a görög filozófiával akarna versenyre kelni. «Holott az egész Philosophia Plato bizonságtétele szerent semmi egieb ne légyen, hanem az halalrol valo gondolkodas, és az halalhoz valo készülés, és holot minden mestersegnec tulaydon Parancholati legyenec, ezokaert, ez vilagbol valo io ki mulasrol, és bodog meghalásról, (mely bizoniara, mesterségeknec mestersége, és tudomanioknac tudomanya) neminemü parancholatokat adok szemeitec eleibe, mellyec arra intőnec, miképpen kellesséc a kereszttyén emberne, az ő életét el rendelni, hogy ezből a tisztatalan világbol, iol és szentül, altal mehessen az menniey tiszta hazaba.» (56. l.). Különös ellenmondás ebben a könyvben, hogy a classikus tekintélyek folytonos idézése mellett Beust mégis kénytelen fenntartani keresztény dogmatikai álláspontját, hogy mind ez a pogány filozofia értéktelen, hitvány fegyver a Mors Imperatorral szemben. «Az Plato mondasa, Plutarchuse, Senecae, Ciceroe és egyéb böltis Doctoroknac mondasoc nem vigasztalhatyac meg az lelket, mert az valosagos keserűsegekben, is az halalnac oraiabeli tusakodasban, semmi ereyec nints, hanem mint az füst csac hiiaban mulnac el. Mert miképpen hogy, az zauaros vizben meg ielent abrazatoc haboznac, és bizoniosképpen, s iol meg nem fogattathatnac, és ismertethetnec: azonképpen az Philosophusoc irasokból az örök élet bizonioson és tellyesképpen meg nem mutathatic, és ismertethetic.» (110 b. l.) A görög-római citatumok mellett szinte elvész két hivatkozás Lutherrra (89. b. l. és 119. b. l.).

Beust, miként Spangenberg, verses idézeteket is sző a mű szövegébe többnyire a római vagy a görög költészetből; e verseket Magyarai időmértékes metrummal magyarra fordította. (Kiadta Décsi Lajos: IK. 1903, 467—74. l.). E versek között találunk néhány német eredetűt is, melynek forrása még tisztázva nincsen. A 46-ik lapon azt írja Magyarai: «Idé valoc, Nemet nyelven való egy nehány szép imatsagok is, mellyeket igen édesseges verseckel irtanac egyebec, es en Magyarra forditottam, azoc közül első Eberus Pálé. Mellyet Lauterbachius Janos, az mikeppen Deac nyelvre forditot volt, en aszt ily forditottam.» A *Chrisztus Király ember s Isten* kezdetű versnek, melyet fordított, német eredetije megtalálható Paul Ebernek

Herr Jesu Christ, war Mensch und Gott
der du littst marter, angst und spott

kezdetű költeményében (*Betliedlin zu Christo umb eyn seligen abscheyd*) vö. Wackernagel: *Das deutsche Kirchenlied* IV. Leipzig, 1874. 4. l. A költemény *Cithara christiana*, durch Johann Lauterbach 1585. 287. l. cz. munkán át jutott Magyaraihoz. A «masodic ének Hermann Miklosé, mely az Deakbol Magyarra, illyen keppen fordittatic: *Mikor a hálnac oraya, El ő elettől kihivya* stb.» Ez Nicolaus Hermann

Wann mein sündlein vorhanden ist
und sol faren mein Strassen
So gleidt du mich, Herr Jesu Christ
du wirst mich nit verlassen

kezdetű verse (*Ein schönes Lied, wie sich ein Christ in seinem letzten ende trösten . . . soll*) Wackernagel id. m. III. 1212. l. A harmadik ének, melyet Magyarai időmértékes versekbe szedett, Ambrosius Lobwasser (Wackernagel IV., 861. l.) következő kezdésű költeményének fordítása:

O Herr und Schöpfer, Jhesu Christ
der du der glaubigen heil bist.

b) ILLYÉSHÁZI GÁSPÁR: *Kezben viselő könyv. A' io és boldog ki-mulasnak mestersegeröl. Mellyet, Előszér Beust Joachim Deakul írt... Lelki keszületekre Magyar nyelvre fordított, es kibocsattatott.* Debreczen, 1639.

A könyv Beust id. művének újabb magyar fordítása; a fordításnak nyomtatását Laskai János «igazgatta». A fordítás ugyan Illésházinak önálló műve, de összevetve azt Magyarinak régebbi fordításával, kiderül, hogy Illésházi szem előtt tartotta ezt a régebbi fordítást, inkább ennek régiesebb nyelvét igyekezett simítani és modernizálni. A fordításhoz a kiadó, Laskai János terjedelmes előszót írt és a maga részéről is élesen szembeállítja «az világi emberek» földi dicsőségét a mindent kiegyenlítő halál után következő mennyei örökélettel. Előszava a könyv tartalmához simuló, classikus reminiscenciákkal átszőtt fejtegetéseket tartalmaz s a maga módján kifejti e kornak legnagyobb paradox igazságát: «Nincs nagyobb mestersegh, mint a Bodog Ki-Múlas.»

7. Jakob Zader.

MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Az örök Eletnek szép es gyönyörűseges nyári üdéről való könyveczke... Az Szent Írásból vót vizagztalásocskál meg erősítet es igen haznos példáccal meg irattatot Zaderus Jacob által Nemet Nyeluen. Most penig az Magyar Nemzetnek vizagztalására Magyar nyelwre fordítatot.* Bátfá, 1603.

A fordító «az eperjesi magyar eklézsiának lelki pásztora» a wittenbergi egyetemen tanult (Zoványi: Theologiai Ism. Tára II. k., 386 l.). A fordítást — a mint maga mondja az ajánlásban — nem szánta a nyilvánosság elé, hanem in suum et suorum liberorum privatum usum akarta tartani, de pártfogójának, Drugeth Homonnai Bálint zempléni főispánnak óhajára nyomtatásba bocsátotta. A német eredetiről, melyet lefordított, egyébként nem nyilatkozik. A német szerző, kinek munkáját lefordította: Jakob Zader, Jöcher szerint «ein Theologus, studierte und lebte 1604 zu Wittenberg, kam hernach 1608 nach Zeitz und schrieb *Winterspiegel des zeitlichen und Sommerspiegel des ewigen Lebens*» (IV. k. 2136 h.). Mihálykó tehát az utóbbi munkát hozta át a magyar irodalomba. A mű pontosabb címe a következő: *Sommer Spiegel, Des Ewigen Lebens, Welches nach den Zeitlichen angehen wird, so gewiß, als Sommer wird, wenn der Winter vergangen ist. An den Natürlichen zufallen Himmels vnd Erden, Menschen und Viehes, Fisch vnd Vogel, Laubs und Grases, etc. Der lieben Jugend zu sonderlicher andacht mit schönen Figuren abgebildet vnd zubereitet Durch M. Jacobum Zaderum Pastorem der Kirchen S. Nicolai in Zeiths. Mit Churf. Sächs. Freyh. Wittemberg, Bey Paul Helwigen, Buchf. Anno 1611.* A hosszadalmas cím már bejelenti, hogy a könyv a túlvilági élet gyönyöreinek leírását tartalmazza, de az író képzelete a barokk

tudákosság és pendentéria nyügébe van fogva. Az egész munka erre az ősrégi, a fügefá kapcsán a bibliában található egyszerű hasonlatra van föl-építve «hasonlítván ez világi életet az Télhöz, és az következő örök életet az Nyárhoz (8. l.) — Meniuel dragab és böcsületesh az Nyár à Télnél, ennivel fellyül haladgya az örök élet ez világi idő szerint való életet» (7. l.). Ez a hasonlat százszor ismétlődik a könyvben s legkisebb vonatkozásáig ki van benne fejtve. E hasonlat fonálára anekdoták, legendás hagyományok, különösen pedig classikus írókból vett idézetek vannak tarka sorrendben fölfűzve, mind annak a bizonyítására, hogy a milyen bizonyosan eljő tél után a nyár, olyan bizonyosan eljő «ez világi élet» után az örök élet. A magyar fordító a német eredetiben található verses betéteket is versben ültette át magyarra s így néhány német eredetű verssel gazdagította a XVII. század eleji verses költészetünket. Pl.

Az szerencse változandó
Es nagy hamar bomlandó
Néha oly mint édes Atia
Es majd oly mint Mosthaanya.

Az adomák és elbeszélések, melyek e könyvben el vannak szórva (pl. Polycrates gyűrűje, 45—47. l.) külön összehasonlító földolgozást kívánnának.

8. Martin Moller.

a) ZOLYOMI PESINA BOLDIZSÁR: *Manuale*, az az *Kezben hordozó könyvetske, Kérdésekkel és imádságokkal telles: az mellyekben Idvösseges és igen szükséges elmélkedések is vadnak, miképpen kellessék Keresztien embernek keresztiéni módra elni és ez világból bódogul kii málni... Cseh és Német nyelvből Magyarra fordítatott és bizonyos részekben foglaltatott.* Lőcse, 1614.

Zolyomi az előszóban azt írja: «ez okból magamat reia hírván, akarám ez hasznos es sok fő tudos emberektől ajánlattatott könyvetskét Német és Cseh nyelvekből, az Nagysagod kegyelmes kívánsága szerint, Magyarra fordítanom (Dedicatoria) — de milyen könyvet fordított le cseh és német nyelvből, azt el nem árulja. Pedig ez a «sok tudos emberektől ajánlattatott könyvetske» a XVI. század egyik leghatásosabb *ars moriendi*je volt, még czíme is pontosan megegyezik Zolyomi fordításával: *Manuale De Praeparatione ad mortem Heylsame vnd sehr nutzliche Betrachtung Wie ein Mensch Christlich leben vnd seliglich sterben sol. Gestelt durch Martinum Mollerum.* Görlitz, 1593 (újabb kiadás: Görlitz 1608 berlini kir. kvt.). Ezt az épületes könyvet behatóan ismerteti Beck id. m. 262 s köv. l. Moller munkája sokban hasonló Beust előbb tárgyalt kézikönyvéhez, úgylátszik, ennek hatása alatt keletkezett. Szintén át van szöve classikus reminiscenciákkal, csakhogy rendszeresebb is, tudakosabb is, mint Beust műve. Ő is a classikus ókor íróiból merít érveket a túlvilági élet örökkévalóságának bizonyítására, de ő is kiemeli, «mivel hogy ő nékiek soha igaz hitők, sem à Szent Lélek Istennek geriesztő aiandeka, sem álhatatos remenségök nem volt, Ezokaer effele magoktól talalt bizodalom igen gyenge, erőtlen és ketsegeben essessel rakva volt ő benne» (C. 2 l.).

b) PÁPAI PÁRIZ FERENCZ: *Pax Sepulcri Azaz: Idvesseges és igen szükséges Elmelkedes arról, miképen kellessék Embernek mind keresztyenül élni, mind pedig idvességben meghalni. Német Írásból szedegettetett...* Kolozsvár, 1698.

Décsi Lajos P. Páriz Ferencz életrajzában (*Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*, 1899) e könyvről azt írja: «két év mulva (1698) németből dolgozott át egy művet: a Pax Sepulcri című vallásos elmélkedéseket a boldog halálról» (279. l.). Pápai Páriz az előszóban nem említi meg, miféle német írásból szedegette ezt a könyvet. Ha könyvét Zólyomi előbb tárgyalt munkája mellé állítjuk: a két mű szövegének mondatról-mondatra való egyezése kétségtelenné teszi, hogy itt egy újabb magyar Moller-fordítással van dolgunk. Pápai az előszóban azt sem említi meg, hogy ezt a «német írást» már más ő előtte magyarra fordította. Nem is érthető, mit jelentsen a könyv címlapján a «kised hordozható formába szorított» jelzés, hiszen Moller és Zólyomi «manuale»-ja a *Pax Sepulcrinál* kisebb formátumú «kezben hordozó könyvetske» volt. Pápai Páriz az ajánlásban a könyvet «e 'materiáról való munkám»-nak, magát a könyv «authorának» mondja — ez is azt bizonyítja, hogy ebben az időben még nem alakult ki a szellemi tulajdonnak mai fölfogása. Pápai tanulságos előszót írt a könyvhöz: ebben az előszóban már a fölvilágosodás XVII. századi hírnökeivel találkozunk.

9. Johann Gerhard.

a) ZÓLYOMI P. BOLDIZSÁR: *Ötven Szentseges Elmelkedések... az Haldburgumi D. Gerhard Jan: Deák irasából Magyarra forditattak.* Bátfia, 1616.

E fordítás által megszólal régi irodalmunkban a XVII. századi protestáns orthodoxia legtekintélyesebb dogmatikusa Johann Gerhard (vö. J. E. Gerhard: *Handbuch der Glaubenslehre Johann Gerhards*, 1906. — Ernst Troeltsch: *Vernunft und Offenbarung bei Johann Gerhard und Melancthon*, 1891. — Renatus Hupfeld: *Die Ethik J. Gerhards, zum Verständnis der lutherischen Ethik*, 1908.). Ez a műve, melyet Zólyomi Boldizsár fordított, Gerhardnak első fiataalkori, épületes könyve; rajta a XVII. századi misztika német apostolának, Johann Arndtnak erős befolyását ismerhetjük föl. Címe: *Meditationes Sacrae* (1606), újabb kiadásokon, melyek alapján a magyar fordítás is készült: *Meditationes Sacrae ad veram Pietatem excitandam, Lipsiae apud Johannem Fridericum Gleditsch*. Érdekes jelenség, hogy a protestáns neoscolasztikának ez a hirdetője, épületes könyvében teljesen meghódolt a reformáció előtti misztikának, az igazhitéség biztonságával áthatott érzelmű imádságai révén misztikus körökben is kedvelt íróvá lett. A Jézus szerelmére áhítózó fohászait, melyek látszólag kerülnek minden logikai szerkezetet, a magyar fordító azzal vezeti be: «én ezt az munkát nem affele magam hányó hízelkedőkért, sem valami bölts és ékessen szóló Philosophusokért: hanem az együgyű, és felfuakotságtól távol iaró keresztyenekért, úton vizen járokert, török fogságban, és egyeféle fogjakozásban szomorkodó emberekért vettem fell.» (B. l.).

Johann Gerhard elmelkedései a protestáns épületes irodalom fejlődésének azt a kései fokozatát jelzik, mikor az már teljesen át- meg át van

hatva a katolikus vallásosság elemeivel és nem csupán formájával, hanem tartalmával is minden ízében összekeverődött katolikus épületes irodalommal. Johann Gerhard, utána Johann Arndt, a katholicizmus föltámasztását jelzik a protestantizmus körén belül.

b) ZOLYOMI P. BOLDIZSÁR az előbbi mű folytatásaként kiadta *Ez második könyvecske Kegyes és keresztién életnek négy rendbeli gyakorlását szép Isteni imádságokban foglal magában... Mostan vyonnán az Haldburgumi D. Gerhárd János írásából Magyarra fordítatott.* (Az előbbi művel együtt jelent meg.)

Johann Gerhard előbb idézett művéhez a késői kiadásokban rendszerint hozzá van csatolva egy másik műve, melyet Zolyomi lefordított: *Exercitium Pietatis Quotidianum Quadripartitum, Peccatorum Confessiones, Gratiarum Actiones Precationes et Obsecrationes complectens.* (Első kiad. 1612.) Ezt a könyvet is fölkarolták a későbbi pietisták. Zolyomi fordításának újabb kiadását a pietista Aach Mihály tette közzé: *A' kegyessegnek Mindennapi Gyakorlása... megmagyaráztatott Zolyomi Bölcsartól és most Sok vétkekből megtisztított és kiadatott.* Bártfa, 1710. Ezekben a könyörgésekben is megtaláljuk ugyanazt a fokozott supranaturalismust, ugyanazt a megalkuvást nem tűrő igazhitűséget és idegenséget a profán világgal szemben, mely a protestantizmust XVIII. századi pietista kialakulásában jellemzi.

c) MADARÁSZ MÁRTON: *(Kegyes élet gyakorlása. Irta Gerhard János.)*

Az egyetlen csonka példányról vő. Szabó Károly: Könyvszemle II, 1886, 8—9 l. A könyv Szabó Károly föltevése szerint újabb Gerhard János fordítás.

10. Hans Fries (Frisius).

a) *(Frisius Jakab János. Különb-különbféle Elmélkedések és Könyörgések. Tigurum, 1605.)*

A könyvnek címlapja nincsen. Egyetlen csonka példánya a Teleki könyvtárban lévén, e munka viszonyát az alábbi fordításhoz nem tudtam megállapítani. Vő. Szabó Károly RMK. I, 184. l.

b) SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Imádságos Könyvecske... Mellyet Magyar nyelven vyonnán bocsátott ki.* Heidelberg, 1621.

A könyv viszonya az előbbi fordításhoz és az eredetihez ismeretlen. Vő. EPhK. 199, 91—92 l.

11. —

Poenitentianak tüköre. Egesz elete és poenitentia tartása; s megterese az szent Maria Magdolnanak, és az ő attyafianak Marthanak: mely fordítottat Németből Magyarra mostan elsőben. Bártfa, 1626.

Nem tudjuk, ki volt az a «keresztyéni lélek», kinek ezt a fordítást köszönhetjük. A könyv Mária Magdolna és Mártha történetét mondja el; «én is jónak ítélttem — mondja az ismeretlen fordító — hogy az ő életeket az Szent Evangeliomból és szent jámborok írásából Historia szerint előszámlállyam, és Magyarra fordicsam, hogy ennek olvasása és elmélkedése nagy hasznára legyen az keresztyéneknek.» A könyv német eredetije ismeretlen.

12. Erasmus.

SALÁNKI GYÖRGY: *Rotterodami Rézmánnak Az keresztény vitességet tanító Kezben Viseleo Konyvecskéie. Mellyet mostan ugyanon Deákbul Magyarra fordítot es hazaiakhoz valo szerzetetibül közönsegesse töt.* Lugdunom, 1627.

Erasmus *Enchiridion militis Christiani* 1503. magyar fordítása ez a könyv. E világirodalmi mű a XVI. század elejének lappangó szellemi tendenciáit fejezi ki klasszikus formában. Erasmusnak «mi voltarul, ugi vagion, hofi it nem akarok szollani,» mondja előljáróban a magyar fordító: én sem akarom ehelyütt e gazdag tartalmú munka tartalmát fölfejteti, mivel erre másutt lesz alkalmam. Salánki György nem tartozik a magyar erasmisták első nemzedékéhez: az ő útja a németalföldi stoa-renaissance-on, Justus Lipsiuson át vezetett a keresztény-humanizmus nagy bölcséhez. Tudatában van Erasmus műve nagy jelentőségének és világirodalmi elterjedésének: «mind eletiben, mind pedig immar halala utan egy néhány izben ez könyvet Deak nyelven, külömb-küölmb helyeken kibocsátották. Söt immár egyeb nyelvekennis olvassák» (4. l.). «Németre Deakból ezért fordítatot — olvassuk a könyv más helyén — mert ugiis szükseges volta kevantanot.» Salánki ismeri a könyv német fordítását. Fordítása után néhány év mulva a könyv nálunk is megjelent latinul: *Erasmi Roterodami Enchiridion Militis Christiani, a Jacobo Schnitzlero*, Szeben, 1668. A vitélő keresztény képeinek irodalmi vándorútjáról vö: Erich Schmidt: *Der christliche Ritter. Charakteristiken* II, 1912^a 1—22 l. és Heinrich Bergner: *Der christliche Ritter in Dichtung und bildender Kunst. Zeitschrift für Bücherfreunde* 1915, 237—268. Valóban meglepő, hogy Salánki György munkájáról a magyar irodalomtörténetek nem emlékeznek meg.

13. Josquinus Betuleius.

SENZCZI MOLNÁR ALBERT: *Discursus De Summo Bono, az legfőbb iorol, Ennek előtte Josquinus Betuleius által Hannoviaban bocsáttatott ki. Mellyet mostan némellyeknek kérésekre Magyarra fordítot.* Lőcse, 1630.

A könyv eredetijét és annak magyarországi német kiadásait behatóan ismerttettem EPhK. 1919, 93—94. l. Molnár valószínűleg ezt a német kiadást használta: *Discurs von dem höchsten Gut, welchem die Welt zu allen Zeiten mit Ernst und Fleiss nachtracht, Sonsten wegen Exempeln gantz anmütig und nützlich zu lesen. Vor diesem under dem Titel eines Weltspiegels im Truck aussgangen: An jetzo aber aust fürnemer guthertziger Begehren von neuem übersehen und männiglich zu gut an Tag geben. Durch Josquinum Betulejum.* Hanau (é. n.). A tárgy, mely e könyv útján irodalmunkba került, gondolat történeti jelentőséggel bír: a «summum bonum» gondolatát, a mely végig kíséri minden filozofia és vallás fejlődését, látjuk benne a XVII. századi vallásosság szempontjából kifejtve (v. ö. *Das höchste Gut*: Herzog-Hauck: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* VII, 257—266 l.).

14. —

SÁRKÁNY GYÖRGY: *Az idősséges kimuláshoz való készületnek tudománya. Németből fordítatott Sárkány György által: Es meg jobbitatott Vidos Lenárd Galgoczi Pradikátor által.* E fordítás Sibolti Demeter: *Lelki Hartz*, Fejérvár, 1632 B 11 lapján kezdődik.

A könyv párbeszéd formájában van írva: «beteg ember között, és az késírtő között való vetekedés, melyben először a Predikátor szól, és az beteget vigasztallja. Az után az ördög számtalan dolgokkal ötet késírteti, de Isten hitiben meg erősíti.» Forrása ismeretlen.

15. Philipp Kegel.

a) DEBRECZENI PÉTER: *Tizenkét Idvösséges Elmélkedésec . . . mellyec elsőben Philep Kegelius D. által deakul irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac.* Lugdunum, 1637.

Debreczeni Péter az ajánlásban pontosabban jelöli meg fordításának viszonyát forrásához: «fel tévém Kegelius Philep Doctornac soc nevezetes Paterekből, úgy mint: Agostonból, Anselmusból Taulerusból, Hieronymusból és többiekből egybe szedegettetet és csac mostan uy formaban ki bocsátót elmélkedésekből allo szép ahittatos könyörgő könyvet hogy magyarul forditanam, tudvan azt, hogy deac nyelven ez könyv igen szűc volna es ahol volna is nem mindenec érthetnec meg, effelet minden nemzetec az ő tulajdon nyelvec szerint buzgosagossabban és nagyob ahitatossaggal adhatnac be az Vrnak az ő könyörgéseket.» A XVII. századnak egyik legelterjedtebb és legérdekesebb épületes műve került ezzel a fordítással régi irodalmunkba. A magyar fordítás a latin szöveg alapján készült. Címe: *Spirituales Meditationes ex S. Patrum Monumentis desumptae. Qui continent Conditionis humanae miseriam descriptionem. Simulq: exhibent, Remedia Salutifera contra Septem Peccata Mortalia. Deniq. exponunt Quomodo consideranda sunt quatuor Nouissima, Nempe Mors, Infernus, ultimum Judicium & Vita coelestis, Ad illustrandam gloriam Dei & animarum salutem promouendam per Philippum Kegelium. Lubecae. In Officina Johanni Balhornij. Anno 1602* (berlini kir. kvt.). Philipp Kegel a középkori misztika felé visszahajló XVII. századi protestáns áhitatnak egyik jellemző képviselője. Azon az úton, melyet Habermann és Joh. Gerhard művei jeleznek, ő elérte a végpontot: imakönyvét pusztán katolikus épületes művekből állította össze (vö. Althaus id. m. 101—103. l.). A szöveg philológiai szétfejtése különös fényt vet erre a nagyon népszerű compilatorikus imakönyvre — forrásai Kempis Tamás: *De imitatione Christi*, az Augustínusnak tulajdonított *Soliloquia*, a *Meditationese* és *Manualeja*, Canisius jezsuitának többször magyarra fordított imakönyve, különösen a németalföldi Verrepäus (Verryppen) iskolamester katolikus imakönyve: *Precationum piarum Enchiridion. Ex Sanctorum Patrum et illustrium tum veterum tum recentium auctorum scriptis et precationum libellis, diligenti cura, studio et labore . . . concinnatum.* Antverpiae 1567. A források összehasonlításából kiderül, hogy Kegel milyen ügyesen kompilált és miként tudta a katolikus imakönyvekből összeválogatott szemelvényeit protestáns mezbe öltöztetni. A protestáns hit dogmatikus alapjait csaknem szétfeszítí elmélkedéseiben

a vallásos érzelmeknek subjektív föltörése. A misztikának és a Jézus-szeretlemlnek mindig változatlan képei adják meg vallásosságának tartalmát, azért is méríthetett oly bátran a középkor egyházi íróiból, különösen Taulerből és ezért terjedhetett el könyve katolikus olvasók között is. A pietizmus, mint magához hasonlót, karolta föl Kegelnak az érzelmi vallásosságban gyökerező elmélkedéseit. Épületes könyvét behatóan ismerteti Cossack id. h. 265—270. l. A magyar fordítás a latin szöveget tartja az eredeti szövegnek: Kegel valószínűleg latinul írta meg könyvét, de előbb a német átdolgozását bocsátotta ki nyomtatásban. Műve mind a két nyelven sok kiadást ért, e kornak egyik világirodalmi terméke lett, melyet csaknem valamennyi európai nyelvre lefordítottak. Jellemző a könyv nagy elterjedésére hogy nálunk latinul is megjelent: *Duodecim Piae Meditationes... Per Philippum Kegelium Cruciferum. Impressum Leutschoviae* 1679. Debreczeni fordítása nem ragaszkodik szószerint az eredeti szöveghez. «Az könyvnek fordításában pedig az magyar nyelvnek tulajdon folyasira vigyaztam, es hogy az szollasnac formai az könyörgőkben buzgosagot inditananac egyedul azon voltam, soc helyen bővitettem, soc helyen viszont röviditettem, sokaknak helyekben másokat helyhez tettem, effelet mindente elmelkedest külön ahoz szabot enekkel rekesztettem be» (Előljáróbeszéd). Debreczeni fordítása utóbb újabb kiadásokban jelent meg, jeléül annak, hogy a magyar olvasók is megkedvelték ezt a népszerű német épületes könyvet: előbb Bártfán 1639-ben, aztán «Ulmaban, Gorlin János által 1653»-ban — ez nem új fordítás, mint Szabó Károly jelzi (RMK. I. 371.) hanem Debreczeni fordításának átdolgozott kiadása — utóbb Löcsén 1668, 1704, Szathmári Pap Sándor átdolgozásában Kolozsvárott 1739-ben és «Kolozsvárott Páldi István 1764. Eszt.» jelentek meg az újabb kiadások.

b) LASKAI JÁNOS: *Egy néhány Ahitatos Buzgo Imadsagok; mellyeket Kegyelius Filep Elmelkedesiből szedegetet és Magyarra fordított. Masod-szori Nyomtatás*, Debreczen, 1651.

Laskai János csak néhány szemelvényt fordított le Kegel *Meditationes*-éből. «Semmit ez Imadsagokhoz magamtul nem adtam — mondja előljáróban — egyebet az Ur Vacsorájához tartozo rövid készületnel, és az gyengeket megbotránkoztatathato két nehezsegeknek megfeytésénél».

16. Andreas Musculus.

a) MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Keresztyeni Istenes és áhitatos Imadsagoc, Ez mostani nyomorúlt és veszedelmes időkben, minden keresztyén és Istenfélő embernek följötte szükségessek és hasznosoc*. Csepreg, 1630.

Farkas Imre könyvnyomtató írja az ajánlást és benne megemlíti, hogy «ez szép Imadsagos könyvecskét (mellyet ez előt egy néhány esztendőekkel Mihályko Janos az néhai Epperjesi Magyar Praedicator dedicált volt Thurzó György Groffné Asszonyom ő Nagyságának) magam költségén az Nagyságod neve alat kinyomattam egynehany szép Isteni Dicseretekkel és Enekeccel egyetemben» (Szabó RMKT., 262 l.). A könyvnek eredetije Északnémetország reformátorától, Andreas Musculustól való (Richard Grümmer: *Andreas Musculus, sein Leben und seine Werke*, 1912). Ennek a termékeny protestáns írónak egyik legelterjedtebb műve latin nyelven írt imakönyve,

mely több kiadásban terjedt el. Czíme: *Precationes ex veteribus Orthodoxis Doctoribus. Ex Ecclesiae Hymnis & Canticis. Ex Psalmis denique Davidis collectae & in certos locos digestae per Andream Musculum Doctorem Wittembergae in Officina Haeredum C. Rhau An. 1562* (berlini kir. kvt.). Az első kiadás más czímen 1553-ban jelent meg. Ez az épületes könyve ugyan későn jutott be a magyar irodalomba, de a német épületes irodalomban ez a munka kezdeményezte — Avenarius, Kegel és Gerhard előtt — a középkori misztikának föltámasztását a XVI. századi protestantizmus körében. Musculus, bár buzgó reformátor volt, tudatosan visszatért a középkor nagy tekintélyeihez s ez a körülmény művének különös szellemtörténeti jelentőséget ad. Imakönyve német kiadásának (*Betbüchlein*, 1559) előszavában okát adja annak, miért fordul vissza az elhagyott hagyományokhoz — magyarázata megérteti velünk azt az erős katolikus hatást, melyet ebben a korban a protestáns imakönyvek nagyobb részében föltalálhatunk. «So muss ich für mein person bekennen — mondja Musculus és ezekben a szavakban meghalljuk a reformáció első lelkesedésének ellobbanását követő mélységes depressiót — halt auch, das mir in dem niemandt wird vnrecht geben, wer der sachen erfahren, das in den lieben alten Lehrern vnd Meistern, da die welt noch nicht so sehr mit bößheit vnd sicherheit vberfallen, als leider jetzunder, ein brünstiger, ernster vnd hefftiger geist gewesen, als eben jetzundt in vns. Vnd derwegen vns nicht dürffen schemen, jhnen den ruhm vnd ehr zu geben, vnd vnser andacht mit jhrem feuer anzünden — Ob sie nicht mehr mark vnd safft in sich haben, als wir jetzunder hey vns befinden, wie vermeldet, das wil ich einen jeglichen lassen in sich selber vrtheilen vnd richten, so diese Gebetlein wird zur hand nehmen, vnd sich darinne ein wenig vmbsehen» (vö. Althaus id. m. 81. l.). Musculus visszatért a régi szentatyákhoz, mert igazabb keresztényeknek tartotta őket kicsinyes kortársainál. Könyvének legnagyobb anyaga Augustinusnak tulajdonított *Soliloquiá*-ból, a *Meditationes*-ből és *Manuale*-ből kerül ki — Luther is Augustinust tartotta az «igazhitű szentatyának» — nagyobb fejezetek Szent Jeromos élete végéről szóló tudósításból, Ambrosius, Origenes, Cyprianus, Dionysius és Szent Bernát műveiből mentek át a protestáns imakönyvbe. Musculus bátran meríthetett az egyház nagy tekintélyeinek szellemi kincsestárából, a nélkül, hogy protestáns igazhitűségét kockáztatta volna. Hogy e kölcsönzések nem csak formai természetűek, hanem tudatosan a tartalomra is vonatkoznak, arról meggyőzhetnek saját szavai is: «Aus der vrsach auch habe ich diese Gebetlein fast zum meisten theil aus den Alten genommen, vnd wiewol ich nicht jhre wort gesetzt, habe ich doch jhren gedancken gefolget, und diese Gebetlein also angestellet».

b) KECSKEMÉTI SÁNTA JÁNOS: *Szép es aytatos Imadsagos Könyvecske az régi Írás magyarázó Doctoroknak és Sz. Attyáknak főképpen pedig a sz. Ágoston Doctornak írásaiból egyben szedegettetett és szép rendben helyeztetet Andreas Musculustól. Magyarra pedig ígéről ígére fordittatott. Lőcse, 1640.*

A magyar fordító Wittenbergben és Heidelbergben tanult s valószínűleg már Németországban ismerkedett meg Musculus közkedvelt épületes könyvével. A fordítás mibenlétéről a következőkép számol be: «Azok közül nem

utólsó ez az tudos, bölcs Istenfelő Keresztyén Doctor Andreas Musculus, ki nagy szorgalmatossággal, vigyázással és gondal, az régi szent írás magyarázó Doctoroknak, és szent Attyáknak írásokból, de főképpen az szent Agostonnak írásából, ezeket az könyörgéseket, adván hozzá némely helyeken Hymnusokat és Psalmusokat is az könyörgéshez illendőket, ki szedegette és bizonyos regulákban, az időknék és embereknek állapottyokat megh tekintvén, rendelte. Kik közül noha egy-nehányat, Mihalko Janos Epperiesi Magyar Praedicator fordítot magyarrá: de mivel hogy az Doctoroknak nevet kiknek írásokból Andreas Musculus szedegette, és az helyeket-is, kit kiből, és honnan, el hatta: annak-felette, hol együt, hol másut nyult hozzá, nem olyan rendel mint attól a jámbortól megiratot. Annak-okáért, én Christusnak méltatlan szolgálja, az én Istenemtől ennékem adattatot kicsiny ajándék-szerént, azt a könyvecskét (csak azok közül némelyeket kiket Mihalko Janos meg fordítot, el hagyván, ne láttatnám ugyan azont mondan, vagy írni, igiről igire magyarrá fordítottam, Andreas Musculus helyeztette, rendeltem és állottam» (B 5—6 l.). A könyvben több verses betétet találunk, azért a magyar verselés története szempontjából is figyelemre méltó emlék.

17. Daniel Sennert.

MADARÁSZ MÁRTON: *A jó, öreg, kegyes élet és boldog halál modgyáról. D. Daniel Sennert Elmélkedései Mellyeket a' keresztyénnek épületeért deák nyelvből magyarrá fordítot. Lőcse, 1643.*

Könyve előszavában a fordító jelzi, hogy az élet célja «bene beateque jól és boldogul meg-halni, amint e' könyvecskében a jó emlékezetű Dániel Sennert a Vitebergai Akademiának hajdan fő Medikusa, Orvos Doctora mind a kettőt, bölcsen taníttya» (30. l.). Daniel Sennert a természettudományokat képviselte a wittenbergei egyetemen; korának talán ő volt legtekintélyesebb német orvosa. Jellemző, hogy nem a számos orvosi könyveinek valamelyike jött át irodalmunkba, hanem a kiváló orvos egyetlen vallásos-épületes könyvének akadt magyar fordítója. Az eredetihez nem tudtam hozzáférni; a magyar fordításból kivehetően az *ars moriendi* csoportjába tartozik.

18. —

Imadsagos Könyvecske. Kiben egy néhány szep ayetatos Imadsagok vadnak foglaltatva. Fordittatott Németből Magyarrá egy Keresztyén Lélek által. Bécs, 1655.

Ennek az egyetlen németből fordított régi kath. imakönyvnek forrása ismeretlen (vö. Szabó Károly RMK. I. 380 l.).

19. Kaspar Neumann.

Minden Imádságoknak Veleje... Igen rövid szókba 's formába foglaltatott Neumann Gáspár Barasztlai Sz. Mária Magdolna nevét viselő Templomához rendeltetett Lelki tanító által. Melly német nyelvből Magyarrá fordittatott egy akkori bujdosó által. Lőcse, 1685. (Szabó Károly, RMKT. 546 l.).

Kaspar Neumann, a ki ennek az épületes könyvnek német eredetijét írta; a XVII. század végén Boroszlóban működött (*Allg. Deutsche Biogr.* 23 k. 532—34 l.). A pietizmus ellen harszolt a protestáns orthodoxia fegy-

vereivel, de gondolkodására — úgy látszik — a felvilágosodás kezdő kora már rávetítette fényét. Nagy sikere volt imakönyvének, mely *Kern aller Gebete in wenig Worten, für alle Menschen, in allen Alter* 1680 czímen jelent meg. «Sein Kern aller Gebete — írja Jöcher — ist Welt-bekannt, und fast in alle europäischen, ja auch andere Sprachen übersetzt worden» (III. k. 881. l.). A magyar fordítás sikerére mutat, hogy újabb kiadásokban — Sopron 1736 és «Posonban Rojer Pál özvegyének bötüivel» 1737-ben — is elterjedt. Nem tudjuk, ki volt az az «akkori bujdosó», a ki ezt a kedvelt épületes könyvet nyelvünkre lefordította.

20. Heinrich Müller.

SZENTZI FEKETE ISTVÁN: *Lelki nyugasztaló orak avagy háromszáz hazi és asztali elmélkedések. Mellyeket elsőben D. Heinrich Müller Rostocki Nehai Nevezetes Professor és Lelki Tamító, Német nyelven bocsátott ki, most pedig, némelly igaz és áhitatos Keresztényeknek kérésekre, Magyar nyelvre fordított.* Lőcse (é. n. XVII. sz.).

Heinrich Müller, miként Kegel, a pietizmusnak egyik hírnöke a XVII. századi protestáns orthodoxia körében. Magyarra fordított művének czíme: *D. Heinrich Müllers Geistliche Erquickstunden oder Dreyhundert Hauß-u. Tisch-Andachten. Vor diesem einzeln in dreyen Theilen nach einander heraus gegeben, jetzo aber durch und durch wieder vermehret, und in ein Wercklein auf vielfältiges Begehren zusammen getragen. Sampt angehengtem Register, auch Theologischen Bedencken von der Abgötterey der heutigen Maul-Christen und brüderlicher Bestrafung. Mit Churfl. Sächs. besondern Freyheit.* Frankfurt am Mayn, Drucks und Verlags Balthasar Christoph Wusts. Im Jahr Christi 1667 (berlini kir. kv.). A XVII. századi protestáns igazhitűségnek ez a népszerű compendiuma pusztán a túlvilág felé irányítja az élet útját, a világi élettől, tudománytól stb.-től minden értéket megtagad. A barokk-kultúra körében e végtelen hosszadalmas, tudákos elmélkedések nagy tetszésre találtak, sőt az egyik XVII. századi német précieux-társaság (Pegnesische Blumenorden) tagjai az egész munkát versekbe szedték. A magyar fordító küzködött Heinrich Müller cikornyás német nyelvével: «Mivel a' Német nyelven való Stylus vagy szóllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterseges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust is ugy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellől félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, 's mind az értelem mellett megmaradgyak.»

21. —

ÁCS MIHÁLY: *Zöngedező Mennyei Kar, Az az: Németből Magyarra fordított szép Isteni Ditséreteket és hálaadó Enekeket más magyarúl szerzetetett kegyes enekkel edgyütt magában foglaló könyvetske.* Lőcse, 1696.

A XVII. század végén és a XVIII. elején ez a mű volt nálunk a legelterjedtebb lutheránus énekes könyv. Ha összetétele szempontjából vizsgálat alá vesszük ezt az igen elterjedt épületes könyvet, akkor a XVI. és XVII. századi német vallásos költészetnek tarka mozaikját találjuk meg benne.

A következő német vallásos énekszerzőknek egyes énekeit olvashatjuk e könyvben magyar fordításban: Luther: *Nun komb der Heyden-Heyland* kezdetű átköltése a *Veni redemptor gentium*nak, *Aus tiefter Noth schrey ich zu dir* éneke; Johann Kolrose: *Ich dank dir lieber Herre daß* (Wackernagel *Deutsches Kirchenlied* III, 86); Johannes Freder: *Gott Vater in dem Himmelreich* (u. o. III, 209); Nicolaus Hovesch (a Curia); *Allein Gott in der Höh sey Ehr* (III., 566); Johann Walther: *Hertzlich lieb hab ich dich o Herr* (u. o. III, 204); Erasmus Alberus: *Gott hat das Evangelium* (u. o. III., 808); Michael Weiße cseh-morva testvér éneke: *Sündiger Mensch schau wer du bist* (III, 263); Georg Gruenwald: *Komm her zu mir spricht Gottes Sohn* (III, 128); névtelen *Ich hab mein Sach Gott heimgestellt* (u. o. III, 1072) kezdetű ének. A későbbiek közül a magyar fordítások között képviselve van Ludewig Helmbold: *Nun last uns Gott dem Herren* (u. o. IV, 647); Paulus Eber: *Herr Jesu-Christ wahr Mensch und Gott* (IV, 4), ezt a költeményt időmértékes versben már Magyari István lefordította (v. ő. 6. sz. alatt), és Ebertől való még *Herr Gott dich loben alle wir* (IV, 3); Thomas Hartmann: *Herr Jesu Christ du höchstes Gutt* (IV, 317); Georg Aemilius Oemler: *Warum betrübst du mich mein Hertz* (IV, 128); Johannes Magdeburg: *Es ist gewißlich an der Zeit* (IV, 344); Bartholomäus Ringwald: *Herr Jesu Christ ich weiß gar wol* (IV, 985); Philippus Nicolai: *Wie schön leuchtet der Morgenstern* (V, 258); Jakob Ebert: *Du Friede-Fürst Herr Jesu Christ* (V, 413); Cyriac Schneeß: *Wo Gott der Herr, nicht bey uns wer* (V, 132); Johannes Fabricius: *Wenn wir in höchsten Nöthen seyn* (V, 62); a névtelenektől való *Ich danck dir schon, durch deinen Sohn* (V, 80), *Aus meines Hertzens Grunde* (V, 184), *O Mensch mit Fleiß bedenck* (V, 324), *Herr straft in deinem Zorn mich nicht* (V, 254), *O Jesu Christ, meines Lebens Liecht* (V, 465) stb. A XVI. és XVII. protestáns énekköltészetnek ez az állománya szinte változatlanul tovább élt a következő két század templomi énekeskönyveiben.

THIENEMANN TIVADAR.

ADATTÁR.

EGY ISMERETLEN PETŐFI-LEVÉL POZSONYBAN.

Egy hűséges tanítványom küldte nekem a minap a csehektől megszállott Pozsony egyetlen magyar ujságának, a *Nyugatmagyarországi Híradónak* 1921. okt. 26-iki számát (XXXIV. évf. 244. sz.), melyben dr. *Samarjay Emil* ügyvéd, atyjának, *Samarjay Károlynak* régi írásai közt talált Petőfi-levelet közöl. Minthogy Pozsonyból Csonka-Magyarországba könyvet, ujságot csak lopva lehet átcsempészni, a levél pedig több érdekes adatot tartalmaz, szükségesnek tartom (az ujságcikk után híven másolva) közzétenni, *Samarjay Emilnek* kísérő soraival egyetemben.¹

*

Míg birom s míg kedvem is van az ilyes dolgokhoz, üres óráimban, — ha ilyenek ugyan volnának, — különös szeretettel foglalkozom édesatyám hátrahagyott, terjedelmes magánlevelezésének a rendezésével. A minap ismét kezembe került egy iratcsomó, mely az 1840—1850-es évekből való. A szülők, testvérek, jóbarátok ismert kézírásai között feltűnt egy halvány-zöldes színű papírra, ismeretlen, de szép, finom vonásokkal irt levél, melynek épen felém tárt oldalán meglepetéssel olvasom ezt az aláírást: *Petőfi*. Eleinte azt gondoltam, hogy a költőnek valamely tisztelője rajongásból írta lapra nevét, majd kezembe véve az iratot, úgy láttam, hogy az egy kis nyolcadrét alakú négyoldalas levél s kezdődik ilyen megszólítással: «Te *Samarjay*!» A dolog kezdett érdekes lenni. Izgatottan végigfutottam az íráson s azt vettem ki belőle, amit különben édesatyámnak, id. *Samarjay Károlynak*, a közléséből is tudtam, hogy ő az 1840-es évek közepén, írói munkássága közben *többször érintkezett volt Petőfivel*. Az akkor — 1844-ben — 21 éves költő írta e levelet, a 23 éves *Samarjayhoz*. A benne megnyilatkozó hang oly eredeti, annyira Petőfire vall, hogy a levél hitelességéhez nem fér semmi kétség. Amellett oly kedves és őszinte, mint az csak Petőfitől telhetett ki. De szóljon a levél szövege, mely a következő:

Pest, aug. 10. 1844.

Te *Samarjay*!

Megbocsátok, (miután bocsánatot kérsz tőlem), hogy tegeztél leveledben; és én még csak olly udvarias sem leszek, hogy tőled viszont bocsánatot

¹ A levelet azóta újra kiadta a pozsonyi *Új Auróra* cz. almanach s onnan lenyomatta a *Magyarság* 1922. 67. száma. Ennek ellenére is közlöm itt e levelet, egyrészt mert folyóiratunknak ez az íve akkor már megvolt törölve, másrészt mert e helyen könnyebben megtalálhatja az érdeklődő.

kérjek azon borzasztó vétkemért, hogy szinte tegezni merlek, (mint mingyárt amott a levél tetején láthatod), mely iszonyu vakmerényre egyébiránt magad jogosítál fel. — És ezzel legyen bevégezve a teről szóló história... de félre a tréfával.

A milly váratlanul jött, olly örömmel olvasám leveledet; mert én szeretlek. S hogy mingyárt, ugyszólván első, együttlétünkör az Orczy-kertben nem borultam nyakadba, és nem kiálték fel illendő pathossal: «Tegezzük egymást, legyünk barátok!» stb., az csak azért történt: mert nekem az effélék iránt desperatus antipathiám van, s többet szeretek érezni, mint kimutatni. És azért most is fölötte csalódandol, ha netalántán aztat hiended hogy a következő lapon baráti érzelmeim sentimentalis kitöréseit olvas-hatandod. O nem! erről egy kukkot se... csak azt ismétlem még egyszer, hogy szeretlek.

A mit rám bízál, teljesíteni fogom, Frankenburgot megkérdezem, mit csinál verseiddel? (melyeket, in parenthesi mondom, már eddig is inkább kiadhatott volna, mint holmi kétségbeejtő Szelestey- és Sujánszkyadákat... oh barátom, az ilyen költők az én megölő betűm, ezek gyilkolnak meg engem! Vörösmarty már valami öt hét óta nincs honn, s még azt sem tudom, mikor fog megjöni; mint hallom, most Pápán van. Ad vocem Vörösmarty! tudod-e, mi sorsa lesz verseimnek? Hanem ez egész história. A mint a tavasszal Debreczenből Pestre jöttem, (természetesen gyalog — az ut egyébiránt mulattató volt, mert a sár csak néhol folyt be csizmam szárán,) tehát a mint Pestre jöttem, verseimet, melyeket még Debreczenben össze-írtam, több helyen kínálgatám, hogy vegyék meg: mert pénzre volt szükségem, ha élni, s a mi több, becsületem föntartani akartam. Debr.-ben volt adósságom, s azt bizonyos időre le kellett fizetnem. Kínáltam tehát verseimet jobbra, balra, míg egy számár (különben literátor) az egész kötetért 60 váltó ftot ígért. Történetesen elmondom Vörösmartynak körülményemet, s ő azt mondja, hogy várjak, ha lehet, majd eszközöl valamit. És azt eszközölte, hogy verseimet a nemzeti Kör adja ki; s a költségek levonása után az egész jövedelem az enyém. Ezer példányban nyomják ki, s ha mind az ezer elkel a tiszta jövedelem mintegy 1500 váltó forintba fog menni. Ugyan a Kör küldött szét a casinóknak mintegy száz előfizetési ívet. A munka legfőlebb novemberre fog kijöni. Ha van ismeretséged a pozsonyi fiatalok közt, tehát charlatánkodjál ügyemben, azaz nógasd őket, hogy előfizessenek. Tóth Lenczinél is van előfizetési ív. Hohó, de már borzasztó hosszú leszek, mely hibába levélírásnál különben nagyon ritkán esem, mint tapasztalni fogod... igen ám! előre figyelmeztetek, hogy rendes és hosszú... szóval becsületes levélre tölem mennykő kevés kilátásod van; mert ahhoz nem értek, absolute nem!

Eddigi hallgatásodon fölötte csodálkoztam, s okát meg nem magyarázhatám... pótolod helyre, írv sokat, (én csak úgy köpöm a verseket), írv sokat mondom, s minél többet ollyfélé, mint az Atheneumban «a falu» volt.

Mikor ölelhet

barátod
Petőfi.

Miután leveled bevégezém, olvasám Vachotnak küldött verseidet. A magyar kard nagyon tetszik — csak a marklatán (s mint más versedben emlékszem szerelmi) s több effélékkel nem tudok megbarátkozni. Kerüld ezeket. A fecskékhez, úgy hiszem, már nem igen új gondolat, s illyesmi fordul elő benne: «chogyha hűtlen lesz, meghalok» stb. ez roppant sentimentalitás, s megvallom, ez nekem nem tetszik (a sentimentalitás t. i.). Tán nem szükség bocsánatot kérnem, hogy baráti őszinteséggel szóltam. Szeretnék veled élő szóval effélékről beszélni; papíron nem igen tudom magam kifejezni. Légy boldog!

Eddig a levél. Létezését édes atyám nekem soha sem említette. Lehet, hogy elfeledte, hisz oly régen íródott s gyermekeit a levél csak serdült korukban érdekelhette; lehet, hogy a levél utóirata feszélyezte. De nem hiszem. Bárhoggy legyen, ma érdekel bir, azért nem rejtem véka alá. Olvasásák Petőfi tisztelői. Én meg eredetijét becses ereklyeként kegyelettel őrzöm a családi s egyéb emlékek közt.

Id. Samarjay Emil dr.

*

Eddig a pozsonyi ujságczikk. A levél valódiságához kétség nem fér. Pozsonyi tanár koromban még személyesen ismertem Samarjay Károlyt, kinek ősz fejére tisztelettel tekintett az egész város, különösen a magyarság, melynek legerősebb oszlopa volt. (Samarjay szerkesztette a legelterjedtebb magyar nyelvtant «németek számára: ő faragta egyik versében a «hadastyán» szót az «aggastyán» mintájára). Ismerem fiát, Samarjay Emilt, a nagytekintélyű ügyvédet s a pozsonyi társaság kiváló tagját. Samarjay neve nem fordul elő ugyan a Petőfi-életrajzokban, de az öreg úrról mindenki tudta, hogy Petőfit személyesen ismerte. Természetes, hogy a levél eredeti kézírata szolgálna legfőbb bizonyítékul, de egyelőre be kell érünk az, úgy látszik, igen hű másolattal. Tartalmi tekintetben teljesen összevág Petőfinek Tárkányihoz intézett 1844. ápr. 28-i, Pákhhoz írt ápr. 15-i, és Dömökhöz írt októberi levelével, különösen az utóbbival egyezik némely fordulatban, pl. a levélírástól való irtózás hangoztatásában. Bár lényegileg nem tartalmaz új adatot, néhány apró részlettel hozzájárul annak a Petőfire nézve döntő időnek képéhez, mikor Pesten álláshoz, pénzhez és névhez jut. A «becsület»-re való célzás a Pákhnál lévő 150 frtnyi adósságra vonatkozik. Vörösmarty az időben a fejérmegyei Szentágotán nyaralt s mint júl. 16-i (egyidőben Toldyhoz és Vachott Sándorhoz írt) leveléből kitűnik, ép aug. 10-re, mikor Petőfi a maga levelét írta, ígérkezett haza. A levélben említett aláírási ív hű másolatát l. Irod. 1917, 317. A levél hangja, stílusa is jellemzően Petőfi-es. Addig is, míg az eredeti kézírásból véglegesen meggyőződhetünk a levél valódiságáról, e levelet bizvást besorozhatjuk Petőfi írásai közé.

TOLNAI VILMOS.

DIÉTAI MAGYAR VERSEK.

Az 1825—27. híres országgyűlés követeiről már megjelent néhány pasquillus. (Abafi-féle Figyelő. XV:147—154. IK. 1899:96—100. 1900:248—46. Az alább I. sz. a. közölt eddig kiadatlan versezet is ez országgyűlés egyes szereplő férfairól szól. Első versszaka nyilván József nádorra vonatkozik. Azután sorra veszi a főpapokat s elítélőleg nyilatkozik szereplésükről. Majd egyes főurakat gúnyol ki az ismeretlen szerző s csak négy főurat (gróf Illésházy Istvánt, gróf Széchenyi Istvánt, gróf Esterházy Mihályt és Károlyt) tart méltónak arra, hogy őket, mint az igaz hazaszeretet példáit s az ősi szabadság védelmezőit, lelkesen megdicsérje.

A II. sz. vers szintén ismeretlen szerzője (a két vers írója valószínűleg egy és ugyanaz) ugyanancsak keményen megleczkézteti magát a királyt: I. Ferenczet, mert sanyargatja a magyart, folytonosan csak adóemelését sürget, mert «nincs a Tárb» pénz, a magyart németté akarja tenni, elnyomja nyelvünket, nemzetünket egyaránt. A vers végén élesen támadja a mágnásokat, a kiket elszédít az udvar malasztja.

E két verset a sárospataki ref. főiskolai könyvtár kézirattára *Felvidtő* cz. 1827-ben készült egyvelges tartalmú versgyűjteményének (könyvtári jelzete: Kézirattár 133. sz.) 114—122. lapjairól közlöm.

A III. sz. vers I. Ferencz királynak 1834. jan. 3-án kelt leveléhez (rescriptum) kapcsolódik. A királyi rescriptum megírására az adott okot, hogy a Karok és Rendek, vagyis az alsótábla ülésén 1833. decz. 5-én Balogh János, az arisztokrata-ellenes bars megyei követ és követőháza: Tarnóczy, a főrendek ellen olyan szenvedélyes hangú beszédeket tartottak, a melynek az országgyűlés folyamán még nem hangzottak el; ezeket a király «helyben nem hagyván», felszólította a nádort, hogy kezdjen tárgyalásokat az iránt: «mit kell tennie a kormányynak a kihágás megtorlása végett.» A király aztán, a nádor javaslata alapján, 1834. jan. 3-án egy rescriptumot adott ki, melyben utal Balogh beszédére s megint a rendeket, hogy jövőre, ha a köztanácskozások folyamán ilyen kicsapongások és visszaélések fordulnak elő, «törvényes kötelességüket az 1723. VII. t. cz. értelmében szigorúbban teljesítsék s a tanácskozások rendjét és méltóságát tartsák fenn.» Ezzel egyidejűleg a király a személynököket utasította, hogy mivel némely követ lázító beszédeket tart, gondoskodjék a rend fenntartásáról. A királyi levelet az alsótábla nem hagyta szó nélkül. Felirati javaslatot dolgozott ki, de végül mégis, a két tábla többszöri üzenetváltása után (a főrendek ellenezték a feliratot), előlalt a felirattól, de óvást emelt, melyben hangsúlyozta, hogy az országgyűlési tanácskozás rendjének fenntartása a törvény értelmében minden egyéb beavatkozás nélkül magának az országgyűlésnek jogai és kötelességei közé tartozik. (Lásd: Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora*. 355—56. 1.) A királyi levél folytán, vagyis az alsótábla által javasolt felirat tárgyalása folyamán, az egyes követek ajkáról elhangzott beszédek, nyilatkozatok dicsérete vagy elítélése az alábbi versezet, mely néhány, a közvéleményt tolmácsolni óhajtó verssorban («közmondás»-ban) jellemzi a szereplőket. A versíró neve ismeretlen, de valószínű, hogy amaz alsótáblai követek közé tartozott, a kik a felirati javaslatot pártolták.

A kézirat eredetije Császár Elemér birtokában van ; hozzá Hajnik Imre hagyatékából került.

Az ilyen pasquillusok egyfelől azért méltók a figyelemre, mert erős hazafias érzés sugallta megírásukat, másfelől pedig a szereplő személyeknek olyan jellemvonásait tüntetik fel, a melyeket csak az ilyen névtelenül írt, őszinte beszédű versezetekből ismerünk. Főleg az ellenzék volt az, a mely a kormányt és pártját éles kritikában részesítette. Az ilyen gúnyversek kézről-kézre jártak s az érdeklődők kéziratos gyűjteményeikbe másolták.

I. Az 1826-iki Diaetára készített pasquillus.

Nem teszi a magyart ötven hatvan telke,
Hanem vitézsége, igaz szíve 's lelke ;
'S nem lehet hűséges a magyar Hazához,
A kinek jussa van a szent koronához.
'S a kinek testvérjét a ministeri kar
Arra veszi mindig, a mit tsak ő akar.

*

Primás *Rudnay* Úr szörnnyen puffeszkedik
S az ország dolgába beleereszkedik,
Holott jobban tenné, ha misét szolgálna,
Vagy pedig Posonytól örökké megválna,
Mert itt a papokat már mind elrontotta
'S dolgozni a Haza ellen tanította.

*

A kis *Klobusitzki* igen keveset vet
A latba, mert ő ha a templomba mehet,
Nem adgya semmiért s nem akar ártani
'S a Haza vérebe kezeit mártani.

*

A Dominus *Vurmot*, vólt tsizma tisztitót,
Itt látjuk most, mint egy törvény igazítót,
Alávaló huntzfut színbe elő jönni
'S az szegény Hazának igen sok kárt tenni ;
Illyen az, a kinek országa s Hazája
Nincs ; veszszen ki egész rossz familiája.

*

Szepesi Erdélyben a világosságot
Terjeszti, de itten csak az hamisságot.
Gondolván, hogy ha tesz álnok tsalárdságot,
Inkább elkapja a ditső Primásságot.
Azt tartja, hogy már most mindég csak Erdélyből
Regrutáznak, pedig ez vólt történetből.
A vak is lel garast, *Rudnay* meg lelte
A legfőbb papságot, de nem érdemelte.

*

Nádasdy egy asszonyt a Törvényhozásért
Nem adna, mert nem élt ő sohasem másért.
Szép ugyan a teste, de nincsen benne ész,
Vagy jóra, vagy rosszra állani mindgyárt kész :
Mert nem tud a jó és rossz közt különbséget
Tenni 's úgy el hadja az egyenességet.

*

Bélánszki tót fajzat, mint neve mutatja
'S az igasság útját mindég felforgatja.
Kár volt benneteket fehér lovatokkal
Ki nem verni minden ivadékokkal.

*

Juranits, a Györi, nem árt, nem is használ,
Elég esze lévén nem igen kiabál,
Mint a közelebbi gyoltsos tót fajtája,
Kinek nincs egyebe csak a csupa szája.

*

Marich haszontalan gazember 's ostoba,
Mégis bele mer ő szólni a dologba.
Jobb volna, ha állna mészáros legénynek,
Mert erő itt nem kell a szegény Törvénynek.
A többi püspökök, a kik haza mentek
Mindenféle szégyen 's gyalázattól mentek.

*

Bíró gazda *Brunsvik* ugyan mit dolgozik?
A körmeit rágja 's nagyon gondolkodik;
Jaj, de beteg lévén secretáriussa,
Neki is csukva lesz beszéllő tubussa,
Mindaddig, míg amaz vesztett egészségét
Megnyervén, meg osztja esztét 's tehetségét
A Bíró gazdával, 's a mondókát tisztán
Leírván ált adja mindgyárt flöstök után.

*

Gyulay kedvezne a magyar Hazának,
De nem tesz eleget nagy hivatalának.

*

Herczeg *Eszterházy* jól teszi, hogy minket
Itt hagyott, legalább méltó könnyeinket
Nem láttya hullani nemzetünk sírjára,
Melyből ezer-átok gőzöl Bécs falára.

*

Gróf Cziráky örül, ha az igasságot
'S véreinktől szerzett őssi szabadságot
A Haza kárára könnyen elnyomhatja
'S a gyáva németnek kezébe adhatja.
Örül ha érdemel egy olyan keresztet,
Melyet magyar vérbe a német feresztett.

*

Pálffy hűséges vagy, mint neved mutatja
A nádorhoz, 's ezen hűséged siratja
Jó Hazád, a kinek vesztére esküdtél
'S törvényei ellen már annyit vétettél.
Mért tartod érdemnek az olyan érdembért,
Melyet a Hazafi hűségeért tserélt.

*

A Rácz *Bedekovits* a praedicatumát
Ábrázatján hordja 's odadja votumát,
A hová Cziráky 's Hazánk főpapjai,
Kiknek már készülnek a pokol lángjai.
Búsulj, mert vétkeért lelked esmérte
Ámbár ez ideig még meg nem büntete,
Lesz oly idő, mikor bűneidnek árja
Megfulaszt 's lelkeket a büntetés várja.

*

Hajdanába kinek az esze elveszett,
 Azt ékesíté a Bárói nevezet.
Pongrátz is így nyerte azon méltóságot,
 Mellyel eltemeti a szent igazságot.
 Öszve zavarodott esze a fejében,
 Nincsen semmi sváda bolond beszédjében.

*

Venkheim jó *Insurgens* volt, azt megvallhatod,
 De jó Hazafinak ötet nem tarthatod.
 Nem érti még most sem a Hazai törvényt
 'S nem látja előtte azon szörnyű örvényt,
 Melybe segít ő is taszítani ezeket
 A magyart fenntartó bölcs rendelkezéseket.
 Térj magadhoz *Venkheim*! még van időd arra,
 Hadd keljen már egyszer víg nap a magyarra.
 Hogy lássa, hogy a kit híven tisztel Arad,
 A hazafiságba utolról nem marad.
 Hadd lássa, hogy az is, kinek gazdagságot
 Ad az Isten, őrzi a szép szabadságot.

*

Mint az afrikai Tigris hatalmának,
 Ugy örvend *Eötvös* is nyert diadalmának.
 Dicsősségének tartja, hogy az ő nevére
 Reszket a hív magyar 's fejébe száll vére.
 Vén bolond nem tudja, hogy minden vakmerőt
 Akkor ver le a sors, mikor minden erőt
 Meg utál 's árjába undok bűneinek
 Szunnyadván, nem érzi súlyát tetteinek.
 Eljön az utolsó nap vétkes fejedre,
 Mikor magad rohansz önnön veszélyedre.

*

Keglevics, te minden ember rettentője,
 Verjen meg az egész világ teremője.
 Fogjon meg tégedet minden átok 's élted
 Akkor hervadjon el, mikor nem is vélted.
 Ragadgyák el minden vagyondat mások
 'S koldus maradékid legyenek kondások.
 Adjon Isten rájuk egy olyan éhséget,
 Milyennel gyötörte a sidó népséget.

*

Illésházy Istvánt tiszteli a nemzet,
 Ilyen embert hazánk csak keveset nemzett.
 Aki inkább gondolt a Haza javával,
 Mint a gőgös nádor fenyítő szavával.
 Megvetett mindenkor minden ígéretet,
 Lángolván vérében a hazaszeretet.

*

Széchenyi díszes vagy *Eleid* nevével,
 Díszes vagy tulajdon magad érdemével.
 Tetteidért méltán oszlopot emelnek
 Neked ditső magyar! fiai Lehelnek.

*

Eszterházy Mihály 's *Károly* egy testvérek
 Ő nállok igazabb magyart nem eszmérek.
 Szeretik 's védik az ősi szabadságot
 'S nem hagyják elnyomni a szent igazságot.

II. Az elbúsult Hazafi, a Diaetán. 1826.

Mikor szünsz meg már Bécs Ura?

A magyart sanyargatni?

Meddig fogod istentelen

Plánodat koholgatni?

Hová visz bolond képzeted?

Hát a világ éretted

Teremtetett tsak; 's a többi

Ember, féreg melletted?

Hát azt akarod, hogy csak te

'S ministerid éljenek?

'S melletted milliion ollyak,

Mint te, éhel vesszenek?

Nincs a Tárba — örökké azt

Vitatod — van magadnak

Bezzeg, magános Táraid

Mind tele tömve vagynak.

Nincs a Tárba? de van a sok

Álnok ministereknek,

Kik majd koldultak, most számát

Alig tudják kincseknek.

Nincs a Tárba? — ki oka hogy

Át látott a 'sidó rossz

Plánodon, 's milliionokat

Lopott, kapart magához?

Nincs a Tárba? — hát hova lett

A temérdek kincs, a sok

Pénz? hisz tölled százért nyoltzat

Kaptak csak a lakosok.

Nincs a Tárba? azt akarod,

Hogy minden szükségeid

A magyar pótolja? ki is

Viszi minden terheid.

Mely annyira gondoskodott

Királya szükségéről,

Hogyha számot kéne adnod

Nem tudnál a feléről.

Ki bő jövedelmet azért

Adott a királyának,

Hogy szabad legyen, s szolgáljon

Ha kell csak a Hazának.

Azt akarod? hogy éh német

Sógorid, a magyarok

Zsírjából hízzanak? abba

Nem kopik az agyarok.

Már a lengyelt, mely thronusod,

Birodalmad, életed

Meg mentette a vad török

Kéztől, semmivé tetted.

Rablánczra fűzted a felét,

Nemzetet, mely hajdan vért

Ontott éretted, miképen

Fogsz majd számolni ezért?

A magyart kegyes Istene

Mindennel megáldotta,

Borral, búzával, arannyal

Bőven gazdagította.

Mégis egész földre terült,

Semmivé lett miattad.

Az urat, nemest, adózót

Szegénységre juttattad.

Mire ment volna nemzetünk,

Melynek van tüze 's vére.

Minden szépe, nagyja, ha te

Nem törnél ellenére?

Te pedig soha sem töröd

Egyeben az eszedet,

Hanem, hogy miként sanyorgasd

Ötet, bár hív népedet,

Te, aki pedig annyival

Tartozol ezen nemes

Nemzetnek, a melyre ugyan

Soh 'se voltál érdemes.

Ő neked érdemetlennek,

Idegennek, ált adta

Országát, hűségét tölled

Soha meg nem tagadta.

Ő neked ellenségedtől

Meg menté birtokodat,

Vérével tartá fel már már

Roskadozó thronodat.

Te pedig sohasem tettél

Semmi jót sem ő vele,

Te, kit ő eránta ennyi

Hálá kötelezne le.

A töröktől mentetted meg?

Hisz téged is, nyomorúlt,

Más mentett meg, te sorsod is

Más segélyére szorúlt.

De nemcsak az, hogy nem tettél

Semmi jót, mint kellett

Volna, hanem szívta, szoptad

Loptad, ahol lehetett.

Mindig fented a fogadat

Arany szabadságára,

Te, kit ennek őrzéséért

Méltóztatott thronjára.

Mindig rontottad 's gázoltad

Szép jussait 's törvényét

Elenyésztetni akartad

'S akarod nevét, fényét.

Azt akarod, hogy a magyar

A te könnyebbégedre

Némétté váljon, pedig azt

Nem bízták a fejedre.

Osztán a vízzel a tűznek,

Farkassal a báránynak

Sokkal könnyebb megfézni, mint

Némettel a magyarnak.

A katonát, melyet hazánk

'S törvényink védelmére

Mi tartunk, nemde fordítod

A nemzet ellenére.

Vissza fordul csak a kinek
 Éppen egynek kellene
 Lenni a nemzettel, mindig
 Askálódssz tsak ellene.
 Minek az Hydra sereg is?
 Jobb volna biz eszedet
 Azon törnöd, hogy szeressünk,
 Ne gyűlöljünk tégedet.
 Ezzel magad elárulod,
 Hogy félsz a nép szájától,
 Holott a jó Fejedelem
 Nem félhet Jobbágjától.
 Ah kezdj már jól gondolkozni,
 Térj észre valahára,
 Ne hajtj gonosz ministered
 Kényére s tanácsára.
 Az utó világnak te fogsz,
 Nem pedig ők, számolni,
 De miképp fogsz a nagy Bíró
 Előtt is megállani?
 Minek úgy a társaságos
 Élet, ha mindentünket
 Éppen a' szedi el, kinek
 Órizni kén bennünket.
 Minek a király? ha kinek
 Emelni kén bennünket,
Istentelenül nyomja el
Nyelvünket, nemzetünket.

Még rátok is panaszom van
 Hazánk némely fattyai!
 Akiket elszédítettek
 Az udvar malasztjai.
 Ti különösen *mágnások!*
 Kik oszlopi volnátok
 Hazánkknak, de karoknak is
 Semmit sem használtatok.

Hahogy nem tudsz, vagy nem akarsz
 Jól uralkodni, mondj le
 A thronusról, erőltetni
 Nem sokat fogunk véle.
 Vagy hagyj fel rossz planumoddal,
 Hadd emelkedjen fel e
 Dicső nemzet is a legfőbb
 Pallérozódás fele,
 A melyre lelket, tüzet, vért
 'S módot adott Istene.
 Csak te, te ne törekednél
 Már valaha ellene.
 Ne hidd, hogy az okosságnak
 Jármot tehettz nyakába
 Erőszakkal, ha hallgat is
 Most, de zúg az magába.
 Ne hidd, hogy a józanésszel
 Ily nagy visszavonásba
 Álló systemad nem hozza
 Thronusod végromlásba.
 Hát ti gaz ministerek, kik
 Királytok rovására
 Mertek bűnhődni 's akartok
 Ülteni a nép nyakára.
 Ti, kik a másokéból már
 Eléggé meghízátok,
 Meddig várjátok az Égnek
 Villámaint reátok?

*

Még egy kevés ideig csak
 Elvárók utánatok,
 De ha nem jobbtok, többé
 Róllatok sem hallgatok.
 Kiméltelenül veszem fel
 Tollamra neveteket
 'S elbeszéllem a Hazának
 Gonosz tetteiteket.

III. Közmondások az 1834-diki Vizöntő 3-diki Királyi Levél folytatában.

Tarnóczy kelt *Tarnóczy* szólt
 'S a' Fő Tábla reszketett;
 Mert minden jó lelkű Magyar
 Holtig ellensége lett. —
 Bétsbe szaladgált a' *Nádor*
 'S az *ősz Király* le is írt
 Magyar Ország dússainak
 Könnyelműen nyitni sírt.
 Lássuk hát, hogy kiki mint szólt
 Hol még utasítás nem vőlt
 'S szó után mit érdemel?
 Áldást? vagy átokra lel:

Németh = Posony
 A' mint érzi, úgy ki mondja,
 Sérthetetlen a' Haza.

Fekete

Jussát bitangolás ellen
 Fontolva oltalmazza.

Otskay = Nyitra

Csak erővel ne! mert akkor
 Kormány ellen is ki kel

Bentsik

Bosszúját Királyra ellen
 Sem halgatja el.

Nagy Pál = Soprony

A' ki már annyát öli meg
 Kisebb vétectül nem remeg.

Borsiczky = Trencsén

Meg álj gyilkos e kebel
Csak honni érzést nevel
Remeg bár mint hazájáért
Mint hős ki száll 's küzdve vív
Esni kell az Udvarfinak
'S dits hírből ragyog a' hív.

Marczibanyi

Nem tagadja a' Királyét
De a' honhoz közelébb
Ha fel szállal, meg buk a' párt,
Ha csak el nem hal elébb.

Niczky = Vas

Bár az elméjét szeretem
Tettiért nem becsülhetem
Ki félelemből szavaz
Érzetében régi gaz.

Szél

Inkább ált volna bé szegény
Beretválló legénynek
Mert a' törvény nem illik be
Szappanozó edénynek.

Prónay = Neógrád

Beszéde tűz, 's honfiséga
Az Árulóknak tüze

Szala b. Horváth = Szala

Oroszleánynak társa is
Nagylelkű babért füze.

Sitkovich = Baranya

Hasztalan beszéde untat
Gonoszt szóll, és semmi újat.

Répásy

Az a' néha hazafi,
Öregségére gazfi.

Péchy = Pest.

Utáltt faj utáltabb faja
Pokolbeli sarjadék
Teste döglelt, lelke rongált
Az egész korts ivadék.

Deák

De van a' ki reszketetű,
Büszkén a' hazának él,
'S fel riadván bosszújától
Remegő ellene fél.

Rohonczy = Veszprém.

Véd, oltalmaz, nem kívánom
Az ily oltalmat csak szánom.

kocsi Horváth

A' hálátlan tettetés
Ön magának büntetés.

Pázmándy = Komárom

Mérsékelt, 's még is a' honné
Mind hát, a' ki ellene
Nyilván csak hazáját öli
És csillag ércz Istene.

Somsits

Somogy tére áldottabb főt
Állandóbbat nem nevelt,
A' mi szívé, az a' száján.
Benne Honnunk Hősfit lelt.

Platy = Liptó

Köhög, köhög, 's hasztalan szóll
Nem tiszta még a' gonosztól.

Madotsányi

Ifjú vére buzog, forr,
Lelke honfiséget szór.

Torkos = Mosony

Liba pásztorrá ha lenne
Kitüntethetné magát
Majdan nátha lepte orra
Könnyen tisztúlhatna át.

Andrásy = Esztergom

Szerencsétlen egyház szolgál
Végy csengetőt kezébe
Úgy is csak arra születél
'S' jobb előbb állani be.

Beniczky = Zólyom

Lepkéket fogna mindenütt
Tavasza talán majd ki út.

Géczy

Fogadás a' becsület,
Meg tartása tisztelet.

Palóczy = Borsód

Történeti szorgos bűvár
Örül Borsód nemesse
Mert honnának gyakor véde,
Nem tántorult kedvese.

Smeskál = Árva

Vesszen Árva czudar Tótja
Zédes hazát árulná.¹

Just

Vesszen Túrócz reménysége,
Ez is hozzá járulna.

¹ Így! Nyilván, amint a vele rimelő járulna mutatja, tollhiba árulna helyett.

Dókus = Zemplény
Éled Zemplény, éled a' honn
Mert érzete tiszta, 's rokon.

Sárosy
Éled Sáros, mert elég,
A' ki más erényén ég.

Csapó = Tolna
Tisztes ősz áldás porára
Nem kábitja el a fény

Bezerédy
Szója élénk, és elméje
Honn boldogsági remény.

Majthényi = Hont
Higgadt, és hidegvérűség
S fontolás szép tulajdon

Szabó = Győr
Törvény értőt kedvelve lát
Kedvelve ölel a' honn.

B. Stojka = Marmaros
Dicséret tűnő érdeme
Legyen élte' fő kelleme.

Asztalos
Hullám között a' hajó
Elmés kormányozója jó.

Rudits = Bács
Ékesen szóll, csal a' szép szó!
Ékességét nevetem
'S minthogy hazám ellen zeneg
Szónokát is meg vetem.

Petrovay = Ung.
Szerkezetre kárhozák őt
De jó szerkezetre nem;

Vay = Szabolcs
Szólna, ha bár mint tettetés
Honnfiségát nem hiszem.

Bártzay = Torna
Tornai fit ércz nem vakít
Minthogy kedvelli *Ragályit*.

Clauzár = Csongrád
Kuttat, 's a' mélybe látás
Tölle Honnunkra áldás.

Marits = Fejér
Mongoliczákat nem lelve
Kár hogy itt henteskedik;

Aczél = Arad
Ragyog az ércz, 's keresztet hány!
Gonosz lelke büszkedik.

Szluha = Fejér
Faragó béres is készít,
Ah! de minő szereket?
Koh szellemi idomzatban
Így alkot törvényeket.

Novák = Békes
Virúl Békes láthatára
Keblébe érdemest zára.

Csepcsányi
Virúl Békés mert az ész
Jó szívet követni kész.

Jekelfalusi Stripes Szilasy =
[Gömör]
Okos szavát sem hallani
Nem csoda hát, hogy így árt;

Brezovay = Heves. *Petrovits* =
[Krassó]
Multkor lángra gyúlt érzete
Őn gyávaságába szált.

Pogány = Bereg
Beszéde is szerentsétlen
Szózata is többnyire,

Ötvös = Bereg
Alig hihető hogy a' jó
Elnémuljon ennyire.

Czesár = Temes
Okoskodva mélyen látni,
Ellen körbe szép be vágni.

Dezsőfy
Szelíd álhatatos szív
Honnához mindenkor hív.

Hertelendy = Torontál
Érzelgés közt tűnik a' jó,
Érzelgését kedvelem,

Vásárhelyi
Csanád szabadságosságit
Nyílt érzettel tisztetem.

Prényi = Ugotsa
Nyelve néha meg meg akad
'S most honni szerentsére,

Kölcsey

De rezg a' szó, és szívre hat
Mit honfi keble kére —
Dicső szent dúsoknak élni
'S a' kaján szívre beszélni,
Írigylem nagy híredet,
Még inkább nagy szívedet.

Bóthy = Bihar

Gördül keble ömledése,
Mert a' hazát esméri
Jaj annak ki ellenére
Jussát csorbítani meri,
Jaj a' ki a' dörgő szavára
Nem üdvelli szép honnát,
Térd remegve, ész zavarva
Terül előle a' gát.

Szalapek = Verőcze

Nem kívánom, hogy ő a' Honn'
Javára is tanácsoljon.

Markovits = Pozsega

A' ki szóllani hallja
Értetlenségét valja.

Poravetz = Szerem

Szegény Tót hon szürke lóért
Téréd most is eladand.

Busány. H. O.

Szegény Horváth Magyar Ország
Nem szívedbeli Hazád.

Tarnóczy = Bars

El halgatott ön tárgyában
'S kétszeressen vitta ki
Hogy Honnunk dits oszlopának
Üdvezli a' Hazafi.

Vitéz = Abaúj

Módosítna, de hasztalan
Arany se fény minduntalan
Meg esmérík a' rókát
'S a' tört nem lépheti átt.

Patay

Hős faj honni buzgóságod
Abaúj is kedvelli,
Ellen mondani a' gonosznak,
Erényedet érleli.

Egy Házi Rend

Maradt volna Egyiptomban
Ez áldott küli sereg,

Városok

Élhetetlen okaikra
A' jó gyomor is kevereg.

Dubroviczky

Szép hírednek már örült Pest
Vélte vissza torlod a' lest,
Haj! de már el el búsong
Mert rosz híred fele kong.

Balog

Álhatatos, bátor, merész
Szív, érzet, értelem
Honnfisággal egyesülve
Benn mindenét kedvellem.
Rendületlen a' Hazafi
Csak a' gyáva törpül el
A' nagy lélek bal sorsában
Halhatatlanabb hírre kel,
Borsitzkynak dicső mássa
A Honn forró kívánása.
Élj! Élj! és hálátlan Honnra is
Vér nyertt szabadságot hints!!!

Közli: HARSÁNYI ISTVÁN.

ELFELEJTETT TOMPA-VERSEK.

Fitz József e folyóirat XXIX—XXXI. évfolyamának 160—165. lapjain Tompának két, sárospataki diákkorában (1841.) írott s két alkalmi nyomtatványban Sárospatakon megjelent versét közli, melyek feledésbe mentek s Tompa műveinek eddig megjelent kiadásaiba nincsenek fölveve. (Az elsőt kiadta Hellebrant Árpád 1897-ben IK.: 489—491.)

Az a négy alkalmi nyomtatvány, melyeknek címét Fitz közli, megvan a sárospataki főiskola könyvtárában is több más ilyenfajta füzettel együtt. Ezek között a sárospataki alkalmi verses-füzetek között magam is találtam egy olyat, amelyben van Tompának olyan verse, amelyet ő maga nem vett fel versköteteteibe, s így erre is ráborult a feledésnek ama sokszor

emlegetett fátyola. Tompának ez az ifjúkori kísérletei közül való «örömdal»-a a sárospataki főiskolai könyvtárban őrzött (s bizonyára más könyvtárakban is meglevő) következő című alkalmi nyomtatvány 10—11. lapján olvasható : «Örömdalok. Mellyeket Tekintetes Nemzetes És Vitézlő Bárczai Bárczay Mihály Úr Több Tekintetes Vármegyék' Főtablábirája' És A' Sárospataki Helvét Hitvallású Főiskola Algondnoka Tiszteletére zenge a' sárospataki Ifjúság. — Sáros-Patakon, Nyomtatta Nádaskay András. 1842.» 4r. 12. l. Petrik, bibliographiájának III. k. 7. lapján írja le a füzetet, felsorolva a versek szerzőit is.

Tompa komoly tartalmú, lendületes verse az örömdalok sorozatában a negyedik helyen áll s így hangzik :

Ki hangolá fel húrjait a' kebelnek ?
Im, ajkaink örömdalt énekelnek,
Melly felbuzog lángérményiből ;
Miként az ég' magasszerű szalagja,
Kifáradván a' fürgeteg' haragja :
Nyájas napot jósolva felderül.
Felelj, — melly visszazenged — műzsalak !
Egy év előtt mély gyászban láttalak. —

Úgy-e, ha felmosolyg a' reg' sugára :
Örömré kél a' föld' süket határa,
'S a' gyászmezű éj vak hónapba száll ?
Megnyílik ajka a' madárseregnek,
Az ifjú reg' könyűi elperegnék,
És fűn, virágon harmat' gyöngye áll.
Örömköny az, a' természet' szemén,
Öröm vonúl át a' madárzenén

Mint énekünkön : mert a' jó atyának
Távoztakor, gyász könnyeink folyának.
Szívünkbe bú, arcunkra bánat ült ;
'S helyére hogy méltó utóda lépe :
Hőn üdvezel Bárczaynk ! a' műzsa népe —
Gyors szárnyakon a' bánat elröpült.
Hidd, mely ma felhangoztatá dalunk :
Magas öröm, hogy Téged bírhatunk !

És ünnepén, műzsánknak szíve szája
Legyen hosszú, mellyen haladsz, a' pálya,
Hőn esdi, — 's visszazengik ajkaink
'S ha napjaink, tudomány-s' értelemnek,
Kormányodon, gyümölcsöket teremnek :
Légy érte végig áldva Bárczaynk !
Legyen jutalmad érte háladat,
'S királyi hér : az édes öntudat !

És most, fogadd el e' virágfüzérkét,
Bár láthatnád keblünknek érményét,
Mellyel kötök hűs Bodrog' partirúl !
Levelkéi bár hervadók lehetnek :
De szívünkben feléd, a' tiszteletnek
Szent lángja ég elolthatatlanúl !
Vezérelj !... a' hű vezérnek homlokát,
Öröközöldü babér köríti át.

Tompa Mihály.

A sárospataki tanulóifjúság által megverselt férfiú, bárczai Bárczay Mihály kéri (Abauj vm.) földbirtokos volt, aki 1841-ben választatott a főiskola világi algondnokává s e tisztségét 1846-ig viselte.

Hivatalába való ünnepélyes beiktatása 1842. jan. 23-án történt.

Tompa a Bárczay Mihály üdvözlésére írt versével, mint kezdő költő az iskola részéről, immár harmadszor szerepel. Helyre kell tehát igazítani Dr. Nagy Sándornak ama megállapítását, hogy Tompa, mint kezdő verselő, az iskola részéről, csak kétszer szerepelt. (IK. 1908: 299. l.)

Igen helyes törekvés az, amely költőink összes verseinek föl kutatására s idői sorrendbe való sorozására irányul. A költőt teljes egészében kell látnunk, hogy fejlődését, izmosodását műveiben szemlélhessük. Az irodalomtörténet tudománya teljességet kíván. Az ifjúkori kísérletek, szárnypróbálgatások hozzátartoznak költőnk költészetéhez s szerves alkotó részét teszik pályájának.

Kéky Lajos Tompa műveinek legújabb, kitűnő kiadásában, az I. kötet-hez (A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára. LVIII. 1. Bp. 1914.) fűzött jegyzetekben (381. T.) azt írja, hogy Tompa ifjúkori kísérletei közül azok, amelyeket Tompa maga nem bocsátott olvasóközönség elé folyóiratokban, «a befejező kötetben a *Zsengék* közt» lesznek majd föl találhatók. Így odasorozandó lesz a Bárczay Mihály és gróf Péchy Emmánuel tiszteletére írott is. (A Fáy F. tiszteletére írottat Kéky L. már bizonyosan a Hellebrant közlése után odasorozta a *Zsengék* közé.)

Tompa elfelejtett szellemi termékei közé kell soroznunk azt a két alkalmi éneket is, amelyeket Droppa Mihály tornallyai ref. tanító félszázados örömnünnepére írt, 1854-ben, hanvai pap korában. E két énekszöveg versesköteteinek egyik kiadásában sem szerepel. A nyomtatvány, melyben e két ének megjelent, e címet viseli:

«Egyházi beszéd, melyet tornallyai ref. iskolatanító t. Droppa Mihály Ur hivatalának félszázados örömnünnepén, a' tornallyai ref. egyházban elmondott Mártius 30-kán 1854 Borsodi József simoni pap. — Rimaszombat. Nyomtatva Werfer Károly és társa. 1854.» 8-r. (Folytatólagos lapszámozással, de külön címlappal következik utána Szomolnok István örömnünnepi beszéde.) 20. l.

Tompa egyik éneke, melyet az «Im arcunkra borulunk» kezdetű ének mintájára írt, a nyomtatvány 2-ik, a másik pedig, melyet «Az Úr Isten nékem édes táplálóm» kezdetű ének nótájára készített, a füzet 12-ik lapján olvasható:

1. Hív munkásságban élvén,
Mi szép — mi Isteni!
A' hosszú pálya végén
Visszatekinteni!
Szentebb öröm derüje
Nem mosolyoghat reánk,
Minthogy tisztünk betöltve,
Melyre hivattatánk.
2. Agg férfiú! félszázad
Immár eltelve van,
Hogy a' kis gyenge nyáját
Vezérléd gondosan;

'S munkál a' gyermek elme
Fejlesztésén kezed;
Legyen az Úr kegyelme
Ez után is veled.

3. Munkás férfi! légy üdvez,
'S ajakinkról fogadd
Méltányos részedül ez
Öszinte hangokat, —
Szíved nyugodt és tiszta,
Mint a' nap ha leszáll:
Mosolygva nézhetsz vissza
Pályád határinál.

Tompa Mihály.

1. Nem vész el jutalma a' hű munkásnak;
Rá lelki nyugalom, hála és tisztelet várnak.
Ki hű munkásságban töltél immár ötven évet,
Hála és tisztelet legyen érdembéred.
2. 'S ha majd egy napon ősz fejedet ennyi
Törődés után a' sírba hajtod le pihenni,
Legyen áldás, béke, elhamvadó szíved felett
És fejfádon meleg könny 's hű emlékezet.

Tompa Mihály.

Költőnk e két alkalmi versében a hűséges, tisztét 50 éven át lelkiismeretesen betöltő tanító legszebb jutalmának a nyugodt, tiszta öntudatot, a hálát és tiszteletet tartja, melynél szentebb öröm nem mosolyoghat rá. (V. ö. Dr. Gulyás J. Tompa és a nevelő oktatás, 6. l.)

A Tompa-bibliographia kiegészítéseül legyen szabad megemlíteni itt a következőket. Költőnknek az Almási Balogh Gyula felett mondott halotti beszéde (lásd *Halotti emlékbeszédek*. Miskolcz, 1867. 108. l.) 1856-ban önálló füzetben is megjelent ily címmel: «Az emberi szív, nehéz csapások alkalmával. — Halotti Predikáció, Almási Balogh Gyula felett. Elmondta Serkében, november 3. 1855. Tompa Mihály, hanvai ref. pap. — Miskolczon 1856. Nyomtatta Deutsch Dávid.» (Balogh Gyula 1854-ben írt költeményével és Győri János serkei tanító siri szózatával.) 8-r. 23. lap. — E füzetet sem Petrik bibliographiája, sem Szinnyei nagy írói lexikona nem említi.

A Tompa-bibliographiához tartozik még az is, hogy Reményi Ede Tompának *Gyilkos-fenek, malom volna, ha volna* kezdetű versét 1860-ban megzenésítette (It. 1918 : 160—161. l.), de e nyomtatványt sem Petrik *Magyar könyvészele* nem ismeri, sem Szinnyei írói lexikona (Tompával kapcsolatosan) nem említi. Teljes címe: «Szász Károly Barátomnak. ,Gyilkos-fenek, malom volna, ha volna.' Népdal, Tompa Mihálytól. Eredeti zenéjét szerzé Reményi Ede. Zongora-átírat a szerzőtől. Ára 20 ujkr. Pesten. Rózsavölgyi és Társánál. 1863.» 2-r. (téglány-alakban) 4 lap. A 2-ik lap felirata: «Népdal Tompa Mihálytól. — Zenéjét szerzé Reményi Ede». (1860-ban.) A 4-ik lapon van a népdal szövege. Alatta: Tompa Mihály. E kötés füzet ma már a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.

Nem szerepel a Tompa-bibliographiában (sem Petriknél, sem Szinnyeinél, bár sokan tudhatnak erről is) egy másik kötés füzet sem, melynek teljes címe: «Ábrányi Kornél úrnak, az orsz. zeneakadémia tanárának. 14 eredeti népdal *Tompa Mihály* költeményeire. (Itt következik a 14 költemény kezdősora.) Énekhangra zongorakísérettel szerzé *Hoós János* zene-tanár. 23-ik szám. Táboroszy és Parsch nemz. zeneműkereskedők bizománya.» Év n. 2-r. 15 lap.

Megvan az előbb említett füzetekkel együtt a sárospataki főiskola könyvtárában.

HARSÁNYI ISTVÁN.

TOMPA MIHÁLY KIADATLAN LEVELEI.¹

I. Toldy Ferenczhez.

1.

Toldy Ferencznek tiszteletét

Tompá Mihály.

Nagy örömmel láttam azon részvétet, mellyel a derék Garay neve országszerte találkozik; s midőn ezt látva gondolkozóba estem: valljon csupán a hírlapok által támasztott s kézről kézre adott napi divat-e ez a lelkesedés, vagy pedig öntudatos lerovása azon tartozásnak, mellyre a nemzet, érdemesei iránt, kötelezve van? Felszólít egy derék férfi, Bajzának velem együtt őszinte tisztelője: hogy a balsorstól sujtottnak nevét pendítsük meg az elhunyt Garay-é mellett. És csakugyan néhány jó ember s lelkes nő szívessége képessé tőn engem, hogy kegyednek, mint a derék Bajza egyik legjobb barátjának, — ki, mellette nem rég is melegen szót emelt a lapokban — 40 ezüst forintot küldhessek azon kéréssel: méltóztassék ezt az illető helyre juttatni. Más felől a Garay-árváknak már elküldtem néhány forintot, tehát ez a 40 pengő egyenesen Bajzának. Bár csekély eredményű, de jóindulatú példánk sok követőre találma!

Végül fogadja kegyed legőszintébb tiszteletemet.

Hanva, Febr. 7. 1854.

2.

Tekintetes Titoknok Ur!

Elmulván a *nagy nap* s vele az elfoglaltatás nagyobb része: legyen szabad multkor tett alázatos kérelmemet megújítani: a *három versbíró eredeti ítélete iránt*. A kívánság ugyan most, — miután versemmel a pesti Kazinczy-ünnepen az történt a mi történt, — elég különös; de épen azért még inkább ohajtom látni az ítéleteket. Valóban nem értem az egész dolgot! vagy *rosz* volt a vers, vagy *jó*; ha *rosz*: miért díjaztatott? ha *jó*: miért bukott meg?

A változtatásokat nem látván a versben: azt kell hinnem, hogy levelem nem jutott kézhez a kellő időre; annál inkább, mert úgyszólván a legutolsó perczben hívtam fel az igazítások megtételére.

Alázatos kérelmem továbbá: méltóztassék tudatni velem: igaz-e a mit Pesten fülhegygyel hallottam, hogy t. i. az Akademia, a székfoglalások idejét meghosszabbítja? Vagy ez évben még, csakugyan be kell az elv拉斯zottaknak köszönteni? Ez utóbbi eset elég kellemetlen volna rám nézve, ki sok családi bajaim, kedvetlenségem, különösen pedig kedélyem folytonos lehangoltsága miatt, e részben még alig tettem valamit.

Becsés választát ohajtva várván tisztelettel vagyok Hanván Nov. 2. 1859. Tekintetes Titoknok Urnak

alázatos szolgálja

Tompá Mihály.

¹ Eredetiyei a M. Tud. Akadémia könyvtárában.

3.

Vett. mart. 12. 1860.¹

Tekintetes Titoknok Ur!

Becses küldeményét, — emlékkönyvet s érmet, — a kísérő sorokkal egyetemben, nagy köszönettel vettem, bár nem mondhatom, hogy a küldemény azon örömet költötte bennem, melyet költenie lehetett s kellett volna. Legyen szabad a tekintetes ur bocsánatát remélnem, ha — becses soraira válaszulván — e tárgy körüli nézteimet leplezetlenül s tartózkodás nélkül elmondom. Bátorságomért, mentsen pályázásom azon sajátságos praedestinatioja, mely szerint sorsom felette hasonlít a római victimák sorsához, t. i. azok, kik megkoszorúzták homlokomat, késről is gondoskodtak nyakam számára. Én ugyanis nem a publicumban, annak ízlésében, hangulatában; nem a mellékkörülményekben, de egyenesen és kizárólag az akadémiai eljárásban keresem és találok compromittáltatásom okát.

Vegyük elsöben is a *változtatásokat*. — Elhallgatom: *minő* változtatásokat kívánt tölem a bizottmány, csupán csak azt hozom fel: hogy a pályaversek oct. 3-án ítéltettek el, az ünnepély oct. 27-én volt. 24 napi időköz. És én a kívánt változtatások megtételére az utolsó pillanatban hívtam fel, midőn levelem, alig érhetett már fel Pestre. A legremekebb művet is alig lehetne alkalmasabban tönkre tenni, mint, ha maculaturájával nyomtatnák ki. Versemnek öt-hat féle *maculaturája* jelent meg. Imé, maga e díszes emlékkönyv! A tekintetes ur, mint *igen fontos* hozta fel octoberi levelében, a Kaz. családéletére vonatkozó helyet. Én teljes készséggel sőt örömmel igazítottam ki, s lett így:

Élet s világ mit tőle megvont,
Bár tüzhelyén föllelve lön: sat.

Azonban az Emlékkönyvben sincs a méltán megrótt s kijavítani kért hely változtatva, hanem maradt *Tán, Bár* helyett.

A tekintetes ur becses levelében e sorokat olvasom: *Hogy itt nagyobb taps követte a másodrangú költeményt, természetes több okból. 1. mert minden nagy közönség, a kiáltó szépség által inkább vonzatik, mint a legnagyobb szépség által, ha az nem kiáltó. A másodrangú költeménynek szép részletei vannak, azért kapott e költői nagy szárazságban díjt; az elsőrangú egy tökéletes szép egész, azért kapta a jutalmat. 2. Ki a másodrangú költeményt olvasta, nem mint költeményt olvasta, hanem mint egy philippicát dörgötte le. A publicum, mely örvöng örömeiben s ujrátzatja a phrasist: a gyermek ajka németül gagyog, az, az ön költeményét nem érti, a második munka tehát más egyébrek köszöni successusát, mint költői tökélynek. 3. Hanggal nem győztem sat.*

Igen jól van. Értem és semmi szavam a mondottak ellen. Bele nyugszom a közönség magaviseletébe. Oh, én avval a publicummal, mely Zajzoni verseit már három kiadásban kapkodta el, míg Vörösmartyt a könyvárusok polczain hagyja a molynak: teljesen tisztában vagyok. Ama szónok ur philippicázását észrevétel nélkül hagyom. Mindenki saját módja szerint cselekszik a világon. Nincs panaszom a tekintetes ur ellen, ki valóban

¹ Toldy jegyzete.

nagy kitüntetéssel olvastotta beszédébe versemet s kellő komolysággal kezelte; — de legyen szabad egész tisztelettel, valamint egész bátorsággal is kérdenem: Mi szükség volt a M. Akademiának a publicum gyengeségét, tévedését erőnek erejével magáévá tenni. Mi szükség volt *saját kebelében*, a maga részéről *demostrációs*ig vinni azt, mi a publicumnál megrovást érdemel? Mi szükség volt az ünnepély után (!!) árvereznie feljebb a másodrangú költeményt, mely *másnak köszönte successusát, mint költői tökélynek*? hiszen ez által az elsőt, mely *tökéletes szép egész* nem aranyokra, de erkölcsi s művészeti becsére és sulyára nézve szállította le egyszerűs mind saját ítéletét, önállóságát, műértőségét compromittálva az akadémia. Még ha később kitudt volna is, hogy gyengébb az első költemény, mint a második: egész erejével s méltóságával kellett volna az akadémiának kimondott ítéletét fedeznie. Ugyan ki várna mást egy ilyen testülettől!? Aztán, ha szinpadí hatás, *kiáltó szépség* kellett: mért nem adta rögtön amannak a jutalmat? ha nem kellett: honnan e csudálatos, e páratlan eljárás? Itt nem lehetett szó Szász Károlyról, nem Tompa Mihályról, hanem a *czelről*, arról, hogy győzzön a mi jobb! — Azt mondhatná valaki: nem akart, vagy nem mert az Akadémia a közlekedés rohanó árja elé lépni; nem is volt szükség azt tennie, de bizony azt se, hogy, — mint a megostromlott köpü méhei végre fosztogatóikhoz állanak — maga is az az ujongatók sorába lépjen — maga ellen. De az se valószínű, hogy bátorsággal nem bírt volna, hiszen most, a lelkesültség, az áldozattételek napjaiban, olyan választásokat mer tenni, melyek köz-megütközéssel találkoznak.

Valóban új jelenet, hogy a zajgó publicum, melyet Marquis Foudras *szeszélyes baromnak* nevez, adjon irányt valamely tud. Akadémia magatartásának, ízlésének, ítéletének és nem megfordítva. Sehogy se érthető dolog, mikép a m. Akadémia, maga hangolja a nagy közönséget oda, hogy az országszerte tartott K. ünnepélyeken az általa megkoszorúzott pályamunkát úgyszólván elmellőzze, sőt — ez a legjellemzőbb! — még Széphalmon se olvassa fel, holott a vers épen a *széphalmi sír mellől van írva* s épen Széphalomra. Nem, nem tekintetes ur! nem a publicum, de egyenesen a magyar Akadémia bánt velem méltatlanul! s még köszönet, hogy végre nem hajtotta azon szándékát is, mely egyik tanácskozmányában felmerült s *vitatva* volt, mely pályázásomat még inkább csuffá tette volna. Mindez felette különös, és annyival különösebb, mert hogy a m. Akadémia mikép, mi *rendkívüli módon* tudja fedezni, s jutalmazni azt, a kit akar: élő példák bizonyítják.

De, a mint írni méltóztatik, *a vers nem bukott meg, sőt tapsot aratott*. Mikép történhetett hát, hogy a sajtó a nyert tapsot is lelkiösmeretlenül eltagadta versemről? Az ünnepély után rögtön megjelent *Pesti Napló*, mely az Akadémia bevallott közlönye; a *Szemle*, melyet az Akadémia jegyzője szerkeszt, az Uj N. Muz. sat. mind hideg egykedvűséggel sőt a *nyert taps* után *hütlenséggel* referáltak versemről; senki se tartotta lelkiösmeretes dolognak *igazságot szolgálatni*. Ime tehát az Akadémia, mindenütt és mindig az Akadémia!

Ne méltóztassék megütközni; hogy azt a néhány tapsot vitatom; senki a világon nem ír azért, hogy *ne tessék*; s ha nevetséges és gyermekes dolog

minden áron tetszést vadászni az írónak: e dícsőséges alkalommal, a Kazinczy-ünnepélyeken, egykedvű maradni a sikerre nézve, kivált ha az ember pályázott, sikerrel pályázott: több volna mint lelki otrombaság.

Én őszintén bevallva: bánom, hogy pályáztam. Valóban nem győzők eleget kacagni, midőn környezetem, barátaim úgy beszélnek velem pályázásom felől, mint *calamitasról*. Tehát ilyen dicsőség, ilyen pályadíj is van? Mondom: bánom, hogy pályáztam; panaszkodom az akadémiai eljárás ellen, vádolom az illetőket, s ha azon küszöbre, mellyen beléphetni érdemem feletti tiszteletnek tartottam volna, soha lábamat nem teszem: igen természetes dolog.

A mi végre a *birák ítéletét* illeti, a díszkönyvben álló meleg, s versemet minden bizonynyal érdemén felül méltányló sorokat, *ollyanul* el nem fogadhatom; kivált ha összevetem a mult évi Oct. 7-én megjelent *Pesti Naplóban* álló jelentéssel, melly tétovázó magával jóltehetetlen hangja miatt *«bővebb értekeződés után» is, semmikép nem alkalmas* arra, hogy az ember okos legyen belőle. E kettő egy kútfőből származnék? Lehetetlen! És legyen szabad ismét — mindig egész tisztelettel — kérdenem: hol volt eme — díszkönyvi hang tulajdonosa *annak idejében?* vagy miért jön most vele igazán *post festa?* Mert nincs olly hatalom, melly elhitesse *most már* valakivel, hogy a *díjazott hymnus* nem legroszabb vers a világon, és méltán, a közönség magától az Akademiától vette erre nézve az intést és lökést. — És képzem: Szász Károly is mint elbámult, mint elbámultam én, a díszkönyvi ítéleten! Én részemről nem vártam e magasztalást, melly a történetek után valóságos satyra; nem azon versről: mellyet a M. Akademia, az ünnepély alkalmával szégyenlett, s martalékul vetett, s valljon nem kérddheti-e joggal Szász Károly s az egész világ: hogyan lehet így szólni azon versről, mellyet az Akademia *újra* díjazott? Vagy hogyan *díjazhatta újra* az Akademia azt a verset, mellyről most így szól? Valóban tekintetes ur! *az utolsó tévelygés gonoszabb az elsőnél!*

Én azon urak írásban beadott indokolt véleményét kértem, kértem sokáig, de kérelmemtől ezennel elállok; és nincs melegebb ohajtásom, mint teljes feledékenységgel versemre, pályázásomra s az akademiától nyert felette szúrós koszorúra. Ugy legyen!

Különben teljes tisztelettel vagyok Hanván mart. 10. 1860.

Tekintetes Titoknok urnak

alázatos szolgálja
Tompai Mihály.

II. Kain Dávid orvoshoz.

1.

Tisztelt Orvos ur!

2 izben kaptam szert: poharamba, azután üvegben. Helyesen-e? Így kellett?

Az utóbbit egyszerre vegyítsem a 12 kis kanál vízbe? Ugy tán hamar elfogy. Hányszor legyen a bevétel napjában? Most eleinte? Később tudom. Éjjel nem aluván. Szabad, kell-e venni?

Tornallyára pár szó tudósítást kérek a távirdán! Csak pár szót Uram! A bámulat egy nemével írom e sorokat, első éjjel 12 órakor! Mióta (3-szor csak) csepjeit szedem: egyetlen rándulásom se volt. Ez csoda. Kicsoda Ön? ez varázslás!

A pár szó útba-igazítást kérve tisztelettel vagyok
Hanva febr. 3. 1868.

alázatos szolgálja
Tompá.

U. i. 1. Magam szenvedem, nőm rosszúl hall. Bevétel előtt s után evésig mi az időköz?

Mely (*sic*) tisztelettel

2. Aranyeres is vagyok, elfeledtem, székemmel fehér nyálka megyen.

3. Még egyet. Vizes umschlag éjjelre a hasra szabad-e? és hát citromot és citrom saftost enni?

Baj a távolság. A szer elfogyását s cúra megállását méltóztassék elő-
irni s gátolni.

5 óra reggel, 3 hó óta nem aludtam enyit — bár gyenge vagyok!

2.

Tisztelt Orvos ur!

Bocsánat: hogy őszintén szólok, de ez mind az okosságnak mind a
szükségnek nem csak javallata, de parancsolatja is.

A szert, úgy szólván egészen beszédtem, pár napra való van még;
de az eredmény nem csak *semmi*, de bajom a naponkénti rosszabbra válto-
zásban azt a törvényt látszik követni, mit a physical esés, minden perczen
erősebb, nagyobb.

a jelenségek ezek:

1. Végekpeni kimerültség, erővesztés.

2. Oly kösvény, kin: hogy egy kis madárkát sem vagyok képes fel-
bontani; így van az egész felső része a testnek, vállak, hát, karok sat.

3. Az idegek gyors, erős rángásai

4. és mindenek felett az éjek, az álmatlanság gyilkolnak.

Ezelőtt is volt álmatlanságom, de csupán anyiból állott: hogy fel-
ébredtem s nem aludtam el többé; most elalszom estve, az álom tart 2—3
óraig, akkor felébredek oly betegen s töltöm az éjet oly kinok közt: hogy
állapotom az örültség állapotával határos, szomszédos.

Ime ez nagyítás nélküli leírása állapotomnak. Most már többnyire
fekszem nappal is, az az feküdném: ha az iszonyú lelki, testi izgatottság
miatt tehetném azt; 24 órában a 2—3 órai kinos alvás után, nappal se
tudok aludni. *Ide a 4-ik pontra erőt, segítséget!*

Szédülés, szemkáprázás, nehéz, kinos légzés satb.

Tisztelettel vagyok

Hanyán 1868 februar 14.

alázatos szolgálja
Tompá Mihály.

3.

Tisztelt Uram!

Ez a levél nem lesz egyéb, egyszerű pár szónyi *kérdésnél*, hasonló feleletre-várással. Nem a beteg beszél az orvossal, hanem az ember a férffi, az emberrel s férffival.

Igaz-e Uram: hogy én az ön orvosi segélyét nem kerestem, sem közvetve sem közvetlenül? hanem magától lépett be küszöbömön s *kéretlen* ígért mennyet és földet? Nem a *lényegről* van szó s nem azon fekszik a súly e dologban, hanem a *modoron*; ezt figyelembe vétetni kérem.

Felszólított, lelkemre kötött ön: hogy minden 4—5 napban tudósítsam, hogy szert küldhessen, küldött is egyszer saját kezéből, másodszor Abafalváról, harmadszor Kassáról. Azután a legmélyebb hallgatásba esett, melyet én 4—5 levelemmel sem birtam megtörni.

Uram! nekem tartozni nem tartozik semmivel; de Tompa Mihály nem olyan állást foglal a világon, jelleme, s más tulajdonainál fogva: *hogy vele valaki szóba állni se akarton*.

Erre kérek felvilágosításul pár szót: Mi ez?

Hanva, Mart. 3. 1868.

alázatos szolgálja
Tompá Mihály.

4.

Orvos ur! tisztelt barátom!

Egész életemet úgy töltöttem, hogy az emberek, magam és Isten előtt se kellett pirulnom soha, mert nem volt ok reá semmi. Most ez megtörtént rajtam: magam és Ön előtt. Nem értettem (pedig lehetett volna oly hiteli, tudományu, renomme-jü és hordozott orvos felől mint kegyed — nem értettem a majd 3 héti nem felelést. Mint Isten angyala jelent meg ön ágyamánál; biztatott, vigasztalt, felemelte lelkemet s egyszerre szó nélkül visszavonulni — látszott, ez zavarba hozott, túlságokra vitt; elhagyatva érzem magamat, az iratta velem azon levelet, mely bizonyosan goromba, vastag, de sértésnek árnyékát se viseli; inkább *epés* és *keserü*. Ha nem hinne, becsület-szavammal (mi lehetlen), bontsa fel, vagy dobja tűzbe olvasatlanul s az Isten megáldandja önt!

Tennap este a I jegyüt kezdettem szedni a két szerből. Vettem 3 szor. Az álmatlanság nem enyhült, de a rángatózásokból egy se volt. Megint csuda, mint a multkor. Ezt folytatom!

Tartson meg ön, tisztelt barátom! szivességében, barátságában!

Hanva Mart 4. 1868.

tisztelője, barátja,
Tompá Mihály.

U. I. Kegyed leánykája milyen idős és hogy hívják? Arczképemet (kár hogy ifju korom) most várom. Leányának nevem aláírásával küldeni akarok. Szives választát gyorsan kérem.

5.

(Egy távirat márcz. 7-ről, semmi jelentősége sincs. Bocsánatot kér durvaságáért.)

6.

Tisztelt orvos ur!

Válaszolok. A szereket kaptam, hiven szedtem. Mindkettőt de inkább az 5-t. A köszvény nálam ez: minden csuklóban, kézujjakban, kézfejtőben, vállcsuklóban, hát és mellben fájdalom, tehetlenség, a fájdalom *változó* időre nagyobb. Tehetlenség a kar- és kézben, húsomat felválni fejemre fővegemet tenni képes nem vagyok. A csuklók dagadtak. Az álmatlanság. Este, estefelé már megülni készül az *álmosság*; fejem szédül, szemem egy kés foknyi szűkségre (a szempillák t. i.) lecsukódik, álmos homály borítja el, akkor ágyba tesznek, leginkább 8—9 órakor; elalszom s 1, 1½ vagy két óra múlva, minden *ök* nélkül bágyattan, betegen, kábulva ébredek fel, mint a volt részeg, pedig nappal se alszom. Izgatottságom, mely a 3 ik szobában történő szót is meghallja: nem engedné. Ez az álmatlanság.

Különben ma hétfőre viradólág, este 9 órakor lefeküdtem, s elaludtam 12-ig; akkor csak órát néztem meg, szenderegtem 3-ig akkor felkeltem ezt a (bizony gyalázatosan menő) levelet írni; 5 után 6-ig, aludtam. Általában ez a nap páratlan vagy is nem nap, hanem *éj*, felényít szenvedek, szenvedtem, mint máskor. Mit szabad enni? Mézest mákost lehet-e? retket? szabad-e igen gyenge cigarettet színi egyet? ebéd után (egyvet vacsora után? Fűszertelen befőttet eszem, bort nem iszom. Köszvényem *változó* időre roszaabb; étvágyam nagy, de az emésztés nincs olyan jó. Vizeletem veres, vizelésem nem egészen szabad. Nyelvem piros mint a rózsza mindig.

Fejemet, mellemet, hátamat szabad hideg vízzel mosatni? Örömmre szolgáland arczéppel kedveskedni a kisasszonynak.

Bocsánat e torturaért. Mutatja ez írás lelkem, idegeim izgatottságát, írni olvasni, sőt a felolvasást hallgatni se tudom *én! én!*

Igaz tisztelettel

mar. 9.

hű tisztelője

betege, barátja, Tompa

U. I. Még egyet a köszvény-miatti daganatokra nézve, melyek a csuklókön vannak. Dagadt biz az minden, csukló, egy kevésbé, valahány kézűj; a kézű; különösen mostanában; a lábfejet és szírat öszvekött csukló, alól, dagadtabb; de tán ez a végképi erőveltettség miatt s izgatottság által sürgetett mozgás következése is lehet; a *lábat kivéve*, egy év óta legkevésbé se nőtt sehol a dagadás; olyan most, mint akkor, csakhogy fájdalmasabb. Néha, véletlen lehajlaskor, tüzetes, egyenes szívbe nyilallsaim is vannak.

Mikorra levelemre választ nyerendek 9—10 nap múlik el (most 3—12) addig az 5. járja.

Mellbeli szélszorongásaim is vannak felbőfőgés segítve.

7.

Tisztelt kedves barátom!

Vettem az új szert s azonnal használni is kezdettem. Miután a másik kettő az 1. 5 elfogyott, s *épen de épen* semmit se használt.

Irok pedig, írnom kell, mert állapotom oly stádiumra lépett, mely közel van a Desperatiohoz, ha meg nem maga az.

Nem említem a köszvényt csak azt: hogy már délután 6—8 óra tájban iszonyú aléltóság álmodás jön rám, idegrángásokkal, mert ez se mult el: iszonyú *ásítások*, rázkodások közt, fejem szédeleg oly *álmodás* van rajtam: hogy a szót képtelen vagyok kimondani és homályba borúlt szemem annyira öszvecsukódik, az az hiba, hogy egy kés foknál nincs nagyobb nyílás, az ágyhoz visznek, lefektetnek, akkor elszenderedem. Ilyenkor például 9 óra este, egyszer felébredek, mintha borzasztó sokat aludtam volna, fáradtan izzadtan, kábultan és akkor 10, legfőlebb $\frac{1}{2}$ 11-re. Azután következik reggelig oly élet, melyet ha Dante ösmer: másképp írja le az elkárhozottak szenvedését. Se fenn lenni, se ülni, se járni, se feküdni nem vagyok képes. Sőt napjában is 10—15-ször lefektetnek s fel kell kelnem.

Eredménydús és szép pályáján látott-e tisztelt barátom ily jelenetet: hogy a legiszonyúbb *álmodás*ban, aludni nem akarásban *álomtalanság* miatt így szenvedjen a beteg?

Végem bizonyos, de mikor csak ez a kérdés. Vízelletem sárga és nehezen megyen. Székem egy-egy diónyi nagyságú kökemény egymástól külön álló 15, 20, 30 golyóbis, mely kristály nélkül nem megyen el soha.

Étvágyam csudálatosan jó, nyelvem mint a rózsza oly piros, de azért az étel: (leves, 8 éves gyermeknek se sok, gyenge étel) felfű, szelet csinál, hasamban, mellben, mely szélből a felbőfűgés, könnyítné ha felbőfűgés volna.

Ime tisztelt barátom! Így vagyok én. A mult téli időjárást, midőn eső, szél, borongás váltotta szüntelen egymást még ide gondolva.

Testem viszketegséggel is tele van.

De legfőbb, legiszonyúbb réme, ördöge mindeneknek az *álmodási álmatlanság*, virasztás, és ezzel összekötött fenebb leírt jelenségek.

Igen boszant: hogy arczképemet Pestről megkapni nem bírom.

Bizalmam nagy kegyedben.

Igaz tisztelője s barátja
Tompá.

8.

Orvos ur!

Tisztelt barátom uram!

Képes lévén végre az Etelka k.-nak az ígért képet megküldeni: szívolok egy pár szót is kegyetlen szenvedéseim s a tájékozás érdekében.

Kinom 3 águ mint a vallató korbács. Első ága a *köszvény*, ezt már az unalomig leírván csak emlékezetbe hozom. Nyakszirtemtől talpamig minden csukló, térd, hajlás, váll, vállköz szaggatás, daganat és tehetlenség féksze, a csengetyű zsírnort, mely ágyam felett egy arasznyira függ, meghúzni képtelen vagyok. Elég. Csak két új körülményt még. Azt mondtam: borult, szeles időre kinzóbb a *köszvény*! Csalódás! A *köszvény*kinokban

töltött éj után hajnal előtt azt kértem cselédemtől: milyen idő lesz! *Mint arany olyan tiszta*, se borulat se szellő, ez igaz. Nappal is ől a köszvény, de nem annyira mint éjjel, melynek különösen második fele pokoli, iszonyú izzadás közt felébredek, nem bírva megfordulni, felkelni, be vagy ki, takaródní.

Másik a idegrángatódzás, de itt is semmi observatio, okoskodás nem igazít el, néha 10—15 egy nyomra, oly fokban, hogy felvetődni látszom. Máskor kisebb mértékben (azután néha éjjel mindig kegyetlenebb ez is) órákig nem.

Végre az *álmodásban* való *álmatlanság* miatti kínok; írtam róla eleget. Csak azt teszem még hozzá: hogy ma márt. 19-én viradtunk vagy meg viradunk, este elaludtam 9-kor felébredtem 12-kor ismét elaludtam, azután 3-kor ismét felébredtem, most 4 óra mult hetek óta nem történt: hogy ágyamat elhagyni ne kellett volna, csak az éjjel éreztem álmamnak is nemi üdítő hatását, vagyis éreztem volna, az iszonyú köszvény kínok nélkül.

A szert szorgalmasan szedem 4 óránként a P. betűt. Talán remélhetek?

Nem merem most vállamat hideg vízzel mosatni, csak arczomra és fejemre szorítokozom *más által*. Csizi vizet, jódos, légymeleg vagy épen nem hideg csizi vizet javaltak, a fájós tagokra, de természetesen van annyi eszem: hogy a Kain orvos keze, alatt (de senkié alatt se) kuruzslásra nem hajlok.

Szabad-e nagyfény időben kimenni? s ha szél nem fúj?

De elég! ajánlom nyomorúságos állapotomat

A szert éjjel is szedem, helyesen-e?

Hanva, mart. 19. 1868.

igaz tisztelője

Tompa Mihály

9.

Tisztelt Orvos ur!

A folyadék első fele elfogyván: a por felét, az az egyik papirt olvasztottam fel s szedtem pontosan, az utasítás szerint.

Fájdalom, hogy nemcsak egy hajszálnyí javulás, könnyülés nem következett, de bajom oly fokra pontentiroztatott, melyben már csak két ut áll a nyomorult beteg előtt: t. i. a megtébolyodás, vagy az öngyilkosság írja.

Gyakran leírtam: hogy nappal se állni, se ülni, se fektüdni, se mozogni nem vagyok képes 5 percznél tovább. Azután hogy estefelé már az erő végkimerültsége, a szem elhomályosulása, a tagok reszketése között visznek az ágyba; elalszom, és ez az álom hajnali: a tetszhalálhoz, teljes, kínos tudatával annak: hogy élünk, teljes érzésével annak: hogy nyilatkozni nem birunk, s az ily állapot, az *alvás* legkisebb nyugalma s áldása nélkül foly, s az 1—1½, 2 órai ilyen létezés az örökkévalóság hosszúságát ölti magára.

Ekkor felébredés történik, felriadás inkább, *izzadtam*. Az izzadás alatt ne méltóztassék rendes állapotot érteni, mint az érzelem e kifejezésének tulajdonit, hanem olyat: midőn valaki a kádfürdőből kilép, s ünge, láb-belije testéhez van ragadva. Ez az izzadás maró, égető, forró s az üngváltotatásnál egyszerre jéghideggé fagy. Azután ismét kezdődik; nöm, húgom, nőcselédem nem bírnak megtörölni, mint az apró seréttel átlőtt tömlőből omlik belőlem a verejték.

Ehez jön az idegrángás, minden pauza nélkül oly mértékben: minő a kötél által kivégzettek végső rándulása lehet.

Minden tagot, csuklót, csontot egész testemben daganat borít, s oly pokoli fájdalom (a hasznavegtlenség mellett) mint a kit veszett ebek marczonganak, testem borítva viszketegséggel; vizelitem bűdösebb sárga-vörösebb a beteg marháénál s oly kinnal megyen el, oly lassan tudok tőle megszabadulni, mint a stricturában szenvedő, vagy 80 éves agg. Lélekzetem, mellem állapota róla szólhatáson alól.

Ime tisztelt Orvos ur! én végtelenül le vagyok kötelezve jó indulatáért, s azon szíves igyekezetért: meggyógyítani engem, vagy legalább fél, $\frac{1}{4}$ emberré tenni; de a törekvést hasonlónak tartom: a mythosbeli földi titánok eget ostromló törekvéséhez.

Itt az emberi képesség, a tudomány elérte a *non plus ultrát*. Ha jönnek látandja ó tegyen még kísérletet, mely bár hasonló leend ahoz, midőn az orvosok bonczkással kezökben vizsgálják: *mi baja lehetett ennek az embernek?* de ráállott, hiszen másutt még ennyi remény sincs.

Tisztelettel s végemért imádkozva a természethez, vagyok, vergődöm Hanván mart végén 1868

igaz tisztelője
Tompá.

10. (Távirat).

Kain orvosnak

Kasán (!)

Dávidom! lassan mégis üdülök, tavaszra fényképezek. Kegyeskedjél fényképezéshez elkerülhetlen néhány cseppnyi cyankalit küldeni rögtön
Tompádnak.

(A távirat feladási ideje 1868. April 11.)

11.

Kedves barátom!

Becsületemre fogadom, hogy minden rendelkezésed szerint leend, pontosan, rendesen.

Kedves leányodnak 3 utolsó versemet küldöm, e szellemdús gyermek érteni fogja.

Köszönöm az alsó köntösöket, bizony ebben a beteg test, sokkal jobban érzi magát.

Teljes és igaz tiszteletem mellett vagyok

Hanván apr. 15 868.

tisztelő barátod s beteged
Tompá Mihály.

12.

Tisztelt kedves barátom!

Igen jól esett a kedves Etelka aczélmetszettel versenyző leírásából — a tied mellett — olvashatni, hogy némi örömet szereztem küldeményemmel. Isten tartsa meg őt. Senkinek se adtam szívesebben, legyenek meggyőződve atya és leány.

Nem tudósítottalak kedves barátom az igaz, de ez a legszemélyesebb okból történt. Rendelésed ez volt: 15 csepp, minden 4 órában egy kávéskanállal, akkor még csak két napja volt, hogy szedtem, hiszen ma is még csak kilencz napja, pedig a csepp 40—50 körül levén, napjában 4-szer véve 36 csepp. Azután monád: beszédés után 3 nap pauza. Nem akartam antici pálni a dolgot. Úgy! hát éjjel szabad-e venni?

Most írok. De Istenem alig merek hozzáfogni, mert állapotom mit se javúlt. Röviden leírom:

1. Az álmatlanság nagy, 24 órára egy fél óra, estve mindjárt e kevésből oly iszonyú hőség, lángbaborultság, omló forró, maró verejtékezés között ébredek fel: hogy nincs toll festésére.

2. Etetnek, öltöztetnek, vetkeztetnek az iszonyú köszvény, csukló köszvény miatt.

3. Ehez jött legujabban olyan bőrvizskettség mely ripacsossá tette a testet mint a sárgadinnye héját, és oly kínokat okoz, mintha az ótestamentomi bélpoklosság, mely mint én laicus ember tudom, bőrbetegség volt, a mellett kútegek is vannak.

4. Az idegrángatódzás 40—60 egymásutáni úgy, hogy karos székekben egész testem két újnyira vetődik fel, és a lelkem is reng.

5. Pontosan, lélek szerént jártam el. Isten nem akarja se gyógyuláso mat, se elmúlásomat.

6. A nyálkás nyáladék, mely sűrű torkomban: megfojtással fenyeget, úgy hogy az örök krákogás, torokfájást idéz már elő.

Ime tisztelt barátom! Nem kimélhettem szíves igyekezetedet, nyomorúságomon testvériesen függő és segíteni akaró tudományodat, mert a valóság elmondása nélkül, mindkettőnket megcsalnám.

Hanva ápr. 23. 1868.

Szerencsétlen beteg barátod
Tompá Mihály.

U. I. Nézd meg ezt az írást, levelet, ez a *Tompá* írása; nem vagyok képes, se gondolkodni, se az eszme leírását elvárni türelemmel, idegeim pedig ily vonásokat tesznek. Óh jaj!

13. (Távirat.)

Kain orvosnak Kassán.

Levélpótlékom. Ujabb rendkívüliség állott be. Evés tortura, minden nyelésém szédület, lélekzetfennakadás, reszketéssel esik.

Huszonnégyórai evedelem nyolcz tíz latnyi.

(Távirat kelte. April 20. [1868])

Tompá.

14.

Kedves Dávidom.

Távíratomat vedd szóról szóra. Minden a superlativusi grádust érte el, köszvény, álmatlanság, idegrángás, ez különösen mesés: felszámítottam 5 percz alatt 100 volt 2 újnyira kapva fel testemet az ágyon.

U. i. Csere, tévesztés van. Ez ahoz jött, lehet, nem kellett, enyém szintűgy. Még üngöket nem kapok utánvételt nem fizetek.

Csókkollak

hived barátod
Miska.

15. (Távirat.)

Kain orvosnak

Kassán.

Tegnapí éjem olyan, mai idegrángástalan. Csodálatos! elviselhetlen föszenvedéseim: köszvényes csuklófájdalmami el nem mult, viszketegség, álmatlanság.

Intézkedjél belátásod szerint.

Tompa.

(A távirat kelte: máj. 20. 1868.)

16.

Tisztelt barátom!

Kaptam a szereket, rendelésed szerint fogok eljárni. Forduló postával a 12 forintot küldendem, mely kijelölve van, nagy köszönettel.

tisztelő barátod
Tompá.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

AMADE LÁSZLÓ TANULÓÉVEIHEZ.

Amade László életrajzát Négyesy László írta meg ezelőtt egy emberöltővel.¹ Iskoláztatásáról annyit tud, mint Toldy Ferencz.² Amade tanulmányait részint a jezsuiták nagyszombati *egyetemén* végezte, hol 1722-ben egy latin vitabeszédet mondott el nagy hatással, részint pedig Gráczban, a hol 1725-ben a filozofia doktorává avatták. Iskolázásának adatait azóta a Vég hely-hagyatékából megszerezte Vértessy Jenő.³ Azonban szerinte is Amade Antal «rajta volt, miszerint ember legyen a fiából. Nagyszombatba küldte tanulni a jezsuitákhoz, majd Gráczbba.» Pedig nem ismeretlen, hogy Amade László Győrött járt iskolába a jezsuitákhoz. Már Acsay Ferencz közölte *A győri kath. főgimnázium története cz.*, Győrött, 1901-ben megjelent munkájában (143. l.); de jóllehet «a gimnázium nevesebb tanítványai» között említi Amade nevét, a tudományos világ figyelmét ez az adat elkerülte. Csak Jablonkay Gábor említi *Taxonyi János élete és erkölcs tanító példatára cz.* könyvében, hogy Taxonyi idejében Amade az iskola tanítványai között volt.

A *Catalogus Discipulorum Jaurinensis Gymnasii Societatis Jesu 1669—1738*,⁴ adatai a következők:

¹ Amade László versei. (Olcsó Könyvtár) Budapest, 1892. Bevezetés.

² A magyar költészet kézikönyve, Budapest, 1876.³ I. 315.

³ Adatok Amade László életéhez. IK. 1902. 77. l.

⁴ Boros Alán győri főgimn. igazgató volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

1717. Rector: Joannes *Hlatky*. Praefectus inferiorum: R. P. Joannes *Taxoni*. A grammatisták és a következő évben a syntaxisták tanára M. Carolus *Streutt*.
A *Grammatistae* között nagyobb betűkkel: *Ladislau Amade L. B. Jaurinensis*.
1718. A *Syntaxistae* között *Ladislau L. B. Amade Jaurin*.
1719. Rector: Andreas *Madocsáni*. Praefectus inferiorum: R. P. Joannes *Taxoni*. A syntaxisták tanára Paulus *Libeniczki*.
A *Syntaxistae* között nagyobb betűkkel *Ladislau L. B. Amade Jaurin*.
1720. Rector: R. P. Andreas *Madocsányi* et Praefectus Altiorum. Praefectus scholarum inferiorum P. Emericus *Mindszenti*.
(Prof.) Poëseos: M. Franciscus *Oszalics*. (1721-ben a rhetorok tanára).
A Poëtae között *Ladislau L. B. Amade Jaurin*.
1721. A *Rhetores* között *Ladislau L. B. Amade*, *abivit*.

Ezeket az adatokat még meg kell toldanunk a következő tudnivalókkal. 1709—15. nincsen meg a tanulók névsora; 1716-ból pedig a principisták és parvisták névsora hiányzik. Föltehető, hogy ha már declinistának nem, de parvista minornak 1714-ben idekerült költőnk; 1715-ben parvista major és 1716-ban szinte bizonyosan a győri jezsuita gimnáziumban principista volt. Sőt a neve mellé írt *Jaurinensis* arra vall, hogy a család ebben az időben Győrött lakott is; ez annál valóbbszinű, mert Amade Antalnak Györmegyében is voltak birtokai. (Egyik rokonát, *Leonardus Amadet* 1669-ben mint syntaxistát *Bósiensis*-nek, 1671-ben mint rhetort *de Várkony*-nak írja a Catalogus. Költőnk korán elhunyt testvérbátyja, *Péter* 1704-ben principista Győrött, ugyanakkor a poéták osztályában van egy *János*.)

Az iskolaév ebben az időben novemberben kezdődött. Amade László 1721—22-ben még beiratkozott, de az iskolai év folyamán távozott (*abivit*). Úgylehet, ekkor költözött atyja Bősre, Pozsonymegyébe, a hova közelebb volt a nagyszombati jezsuita iskola. Pedig ekkor már gimnáziumi tanulmányai végén volt. Hogy az iskolai évet Nagyszombatban fejezte be, azt eddig is tudtuk: 1722-ben mondja el nagyhatású vitabeszédét (*Victor in proelio S. Ivo*). Úgy látszik, az évváró vizsgán folyt le a vita.

A lírikus Amade László tanulóévei tehát, mint Kisfaludy Sándoréi is, Győrhöz fűződnek. Még érdekesebb találkozás, hogy költészetük is egy győri, diákkori, névnapi köszöntő verssel kezdődik. Hogy Amade verse is¹ Győrött kelt (1720 márcz.), azt a fűntiek bizonyítják.

GÁLOS REZSŐ.

¹ L. Vértessy Jenő id. közlését, 79. l.

gazdag ember, király, kalmár vagy fuvaros bajba jut, eltéved az úton vagy a vadászaton. Segítségére az ördög jelenik meg vagy esetleg valamely torzalak, törpe, sündisznó, kígyókirály stb. De ez jutalmul megígérteti, hogy a gazdag ember neki adja azt a legdrágább kincsét, amelyről nem tud, vagy *azt a fiát, akit nem ismer*. Ez nem más, mint az apa távollétében született gyermek. Arany szerint épen így születik Csaba is Etele távollétében. A magyar népmesék között ez a motivum föllelhető: Gaal György magyar népmesegyűjteménye: II. 214. l., III. 234. l. Erdélyi János: *Népdalok és mondák*: III. 219, 319, 329. l. Merényi László: *Dunamelléki eredeti népmesék*: II. 51, 129. l. Arany úgy látszik Erdélyinél ismerte meg ezt a motivumot. — V. ö. Arany: *Csaba királyfi* II. dolgozat: *A menyasszony ébredése* cz. ének 22—24. versszak, továbbá Utolsó dolgozat I. ének (*A jóslat*).

2. *Buda mint idősebb testvér*. Arany a BH. jegyzeteiben maga mondja, hogy Budát Thierry Amadé tekintélye alapján vette idősebb testvérnek. A *Nibelung-ének* Blödelje ugyan fiatalabb, de ezzel szemben Thierry «nem tudom, mi forrás után» Attilát tartja ifjabbnak. E forrást ma megjelölhetjük: Calanus Dalmata az egyetlen író, aki Budát tartja idősebb testvérnek (III. c.), különben minden alap nélkül. A fölületes Thierry — úgy látszik — nem tudta, hogy megbízhatatlan humanista íróval van dolga, s azt hitte, hogy ez ősi magyar hagyomány.

3. *Mikolt szülőhona*. Arany szerint (Első dolgozat I. ének 44. vsz.) Attila Mikolttal «kézfogóját lakja tenger szigetében». Ugyanis Rómából

... visszajövet, Ádria szigetjén
Szemeit a bájos Mikoltára vetvén,
Özvegy üres szíve megleglé gyászát. (51. vsz.)

A második dolgozatban (*A menyasszony ébredése* cz. éneken) Mikolt maga említi családi viszonyait. Király-atyja lakában nevelkedett, két nővérével, Mirhával és Lelével, a «tenger zöld szigetén». A *Lele* név talán a *Leila* magyarosítása, Arany Byron *The Giaur* című költeményéből kölcsönözhetette.¹ A Mirha név is Byronhoz vezet: *Mirrha* a Byron *Sardanapalus* cz. tragédiájának hősnője, ki Sardanapalust épen úgy követi a halotti máglyára, mint Mikolt Aranynál Attilát. Arany a *Sardanapalust* ismerte, sőt egy fél felvonást le is fordított is belőle. (L. *Bevezetés* XVI. l. Arany János *Hátrahagyott műveinek* I. kötetében.) A mi pedig a «tenger zöld szigetét» illeti, az *Ősszel* cz. költemény 3. szakát juttatja eszünkbe:

Ott kéken a Zeüsz lakta domb;
Itt zölden a nyájas sziget...

Mindezek alapján 1917-ben azt a nézetet kockáztattam meg, hogy Aranynak, mikor Mikolt honáról szólt, minden határozott képzet nélkül a Byrontól annyira szeretett görög Archipelagos képe lebegett szemei előtt, s ez irányította önkénytelenül képzetét. A Byron-reminiscentiák kétségtelenek,

¹ A *Leila* nevet megtalálhatta Arany közelebb is: Vörösmarty *Szilágyi és Hajmási*ájában. Szerk.

de magának a szigetnek eredete más. Podhraczy a *Budai Krónika* kiadásában (29. l.) említi jegyzetben, hogy Pliniusnál szerepel egy Bractia nevű sziget az illyr tengerpart mellett, így tehát Etele Itáliába menet vagy onnan jövet jegyezhetette el Mikoltot. (Ez a sziget a mai Brazza, Spalato-mellett.) Innen vette tehát Arany a tenger szigetében tartott kézfogót.

GREXA GYULA.

HAGEDORN HATÁSÁHOZ.

Versegby Ferencz a *Mi a poézis?* cz. kötetében (1793) olvassuk (4. l.):

— — — én Hagedorn után azt mondom:

Hát mi a' Böltesség, melly kevés' sajáttya,
A'mi Birtokossát titkon boldogította.
És épen Boldogság? Vász az Esztelennek
'S hosszas állapottya a' való örömmek.

Ez a részlet összes költeményeiben (Bp. 1910) nincs meg. Forrása Hagedorn *Die Glückseligkeit* cz. költeményében (U. B. 18. l.) van:

Was ist die Weisheit denn, die Wenigen gemein?
Sie ist die Wissenschaft in sich beglückt zu sein.
Was aber ist das Glück? Was alle Thore meiden:
Der Zustand wahrer Lust und dauerhafter Freuden.

(Kiegészítésül Császár: A német költészet hatása stb. 102. l.-hoz.)

g—s.

DAYKA GÁBOR PÉLDÁJA A HAZASZERETETRŐL.

Dayka kéziratának sárospataki folió-gyűjteményéből, a melyet Abafi Sárka kötetnek nevezett el¹, (Kazinczy a *Dayka' fennmaradott papirosai*² czímet adta neki) jegyeztem ki a következő, még kiadatlan apróságot:

A' Haza' Szeretete.

Lit-tsing, Hoetjong Chinai Tsászárnak halála után, a' Tsászári Méltóságra lépendő vala, de egyedül egy Chinai Hertzeg Usangnay nem akarta őt a'nak ismérni. Amaz körül-vette ostrommal a' várast, mellybe magát Us. vette 's hogy a'nál könnyebben magát alája vethetné, békókba veretett attyát mutogatta neki a' váras' falairól, egyszersmind azzal fenyegetvén, hogy azon-nal ki-végezi azt a' világból, ha a' Várust meg nem adja. A'kor a' Nemes szívű fejedelem térdre borúlt attya előtt, 's sirva kért tőle botosánatot, hogy fejedelme 's hazája eránt való kötelességét, fiúi szeretetének elébe teszi. Nem kisebb vala Attyának nagy szívűsége, dítserő fiaának nemes el-tökél-lését, 's örömmel repült a' halálra.

g—s.

¹ Az elnevezés helyes. Kazinczy a könyvkötőnek a következő utasítást adta: «Sárka kordoványba kötni, hátán a spárka kitessek. — A' kordovány a' maga sárka színét tartja-meg mind a' hátán, mind az oldalain. A' táblát duplázott vastag táblapapíroshól kell vágni. Inkább erős legyen, mint vékony.»

² A címlapon: Újhelyi Dajka Gábor maradvány Papirosai.

A KISFALUDY-CSALAD.

Kisfaludy Károly életrajzában¹ Bánóczi József összeállította Kisfaludy Mihálynak, a két költő atyjának családjára vonatkozó adatokat. Kutatásai azonban hiányosak voltak, eredményei részben tévesek, következtetései pedig helytelenek. Ezt az életrajzból is kiolvashatni. A harmadik testvér, *Dániel*, születésének vagy keresztelésének anyakönyvi bejegyzését nem találta meg, azonosította tehát az 1779-ben született *Lipóttal*. Nem vette észre, hogy a Sümegi Kálmántól a Figyelő I. kötetében kiadott verses levelet 1785 júliusában az akkor 6 éves Dani-Lipót nem írhatta alá mint *gimnazista*; 1793-ban a «rossz természetű gyermek», ha az 1779-ben született Lipóttal azonos, még nem lehetett a katonaságnál — már pedig ott volt² — és 1795-ben, alig 16 éves korában, nem lehetett *huszárhadnagy*, már pedig a Hagenau-nál hősi halált halt Dani az volt. Dani tehát nem lehet azonos Lipóttal és mindenesetre idősebb volt Lipótnál.

Ezek az ellentmondó adatok késztettek, hogy az eredeti anyakönyvek adatait keressem össze. Nyomozásaim, a melyek során dr. Beüthy István sümegi plébános, Horváth Ferencz téti plébános és dr. Szabady Béla győri hittanár urak szíves fáradságát vettem igénybe, eredményre vezettek. Az anyakönyvi kivonatokat és a győri róm. kath. főgimnázium adatait összevetve, (a Kisfaludyak mind a győri jezsuita gimnáziumba jártak iskolába) módomban van Kisfaludy Mihály családjának tagjait pontosan felsorolnom, és a két költőre nézve több tévedést helyreigazítanom.

1670 körül Téten lakik *I. Kisfaludy László*, a ki felesége, Sibrik Mária által a Sibrik-család győrmegyei birtokait leányágon szerzi meg a családnak. Elsőszülött fia, *I. Zsigmond* 1678—85. tanul Győrött. Ennek elsőszülött fia, *II. László* 1708-ban declinista. Lászlónak gyermekei:

1. *II. Zsigmond*, 1750-ben principista, — csikvádi birtokos.

2. *Mária* (Marianna, Julianna) Vajda Ferenczné, csikvádi birtokos. E Vajda Ferencz által van Kisfaludy Sándor távoli rokonságban második nejével, Vajda Milivel. Róla írja Csikvándon, 1776. okt. 29-én kelt levelében Kisfaludy Zsigmond (Győr vm. levélt.): «Valamiuta Vajda Ferenc Uram Házassága által Nemzettségünkben lépett, mindazulta soha a vérek között Békességh semmimódon nem lehet. Mert szüntelen áskálódván, minden Elméjét arra fordíttya, miképpen a többi atyafiaknak nagy kárával magát gyarapíthassa és a többit megronthassa. Ha magunk között valamikor Egyességhre mehettünk volna is, ő bontotta föl, ő sok féle mesterségeket ki gondolván, mind egyféle Magyarázattal, mind más szín alatt az Atyafiakat öszve háborítottá és azon volt mindenkor, hogy a csöndes Atyafiságos szeretetet minden úttal és móddal meg gátolhassa és vesztegethesse. Ő maid egy helyet, egy Darab Földet, majd más Helyet, más Jóságot erőszakkal Tőlünk birtoka alá hajtván és meg tartosztatván, a sok pört patvart indíttya, és költségeket ökozván, soha miánna az Atyafiságh meg nem nyughaték és semminémű dolgaiban elő nem mehet.»

¹ Kisfaludy Károly és munkái. Budapest, I. 1882., II. 1883.

² V. ö. Kisfaludy Sándor minden munkái. Kiadta Angyal Dávid. VIII. 94. l.

3. *Mihály* (*1743) a két költő atyja, 1753. declinista, 1755. parvista a győri jezsuita gimnáziumban. — 1766-ban a Tiszavidéken utazgatott. (Győr vm. lt.)

4. *Teréz*, Árossy Józsefné.

5. *Anna*, ifj. Jankovits Lászlóné, veszprémmegyei birtokos.

6. *Rozália* († 1772). Ez a két ifjabbik nővér sokat tartózkodik a hatvanas években *Rosty* alispánéknál Szentlőrinczen.

A 28 éves Kisfaludy Mihály 1771 jul. 25. Sümegen kötött házasságot az akkor 20 éves Sándorfi Annával. Az eskető pap Balogh István plébános volt, tanúik Gyömőrei László és Forintos Mihály. Az esküvő után, úgy látszik, Győrré költöztek, de lehet, hogy egy ideig Téten is tartózkodtak. Győr vármegye megyeválasztási jegyzőkönyve szerint ugyanis Kisfaludy Mihályt — a ki főjegyzőségre is pályázott — 1771 április 8-án egyhangúlag a sokoróaljai járás főszolgabírájává választották (judlium, judex nobilium). 1777 november 27-én már csak szótöbbséggel, hasonlóképen 1781 márczius 15-én, végül 1790 márczius 26-án 2. helyen jelölik második alispánnak (subst. vicecomes), de nem választják meg. — 1772 február 7-én Győrből írja a fiatal férj sógorának, Vajda Ferencznek: «Farsang uttolára, ha Isten engedi, Sümeghre szándékozunk, akkor úgy vélem, leszen Sógor Uramhoz szerencsém Csikvándon, akkor bővébber beszélgethetünk.» Ugyanannak az évnek a nyarán, 1772 augusztus 8-án az egész család összegyűl Csécsényben, pörös ügyeik megtárgyalására, szóbeli egyezkedésre — csak Vajda Ferencz nem jön el. «A ki követ vet az ég felé és Fejire esik, magát vádolhattya», írja neki Kisfaludy Mihály. Felesége ebben az időben már első gyermeküket várta — talán ezért is akarta Mihály a birtokpöröket békésen rendezni. — Gyermneik közül Sümegen anyakönyvvel:

1. *Sándor*, Ignác, Mihály. Keresztelte 1772 szeptember 27. Balogh István plébános. Keresztzülei Koller Ignác veszprémi püspök és Tarányi Katalin. — Hely: Sümeg.

2. *Boldizsár*, László. Keresztlevele szó szerint: 1775. 9na Febr. Baptizans: Idem parochus. — Baptizatus: Balthazarus Ladislaus. — Parentes: PD. Michael Kisfaludi, PD. *Barbara Koller*. — Patrini: Ladis. Gyömőrei, PD. Cath. Tarányi. Locus: Jaurini.

3. *Dániel*. 1776 máj. 8. Apjának neve így van írva: *Emer*. Kisfaludi. Keresztzülei Gyömőrei László és Tarányi Katalin. — Hely: Győr.

4. *Mihály*, János, György. 1777 május 25. Keresztzülei Oszterhuber György és Tarányi Anna. — Hely: Győr.

5. *Anna*, *Terézia*. 1778 október 19. Keresztzülei Oszterhuberék. Hely: Sümeg.

A téti anyakönyv adatai:

6. *Mihály*, Lipót. 1779 november 14. Keresztzülei Gyömőreiék. Hely: Tét.

7. *Anna*, Mária 1782 július 24. Keresztzülei Gyömőreiék. Hely: Tét.

A győri anyakönyvben:

8. *János*. 1783 december 9. Keresztzülei: Gyömőrei László, Kollár Katalin. Hely: Győr.

A téti anyakönyvben:

9. *Károly* 1788 február 6.¹ Keresztzülei: Gyömörei László, R. Gyügyi Horváth Ferenczné Osterhuber Anna. Hely: Tét.

Mikor a Kisfaludyak gimnáziumba kerülnek, a jezsuita rendet már fölslatták, és az iskola 1773-tól 1802-ig *kir. főgimnázium*, tanulmányi alapból fenntartott kath. iskola; világiak, világi papok és exjezsuiták vegyes tanítanak benne (köztük *Rájnás József* és *Fábchich József*). Helyesbítendő tehát Pintér Jenő adata Kisfaludy Sándorról, hogy «a *benedekrendi szerzetesek* győri iskolájában végezte gimnáziumi tanulmányait». (Irod tört. Kézikönyve 1921. I. 357. l.). Hasonlóképpen Kisfaludy Károlyról már Bánóczi is tévesen állítja (id. m. I. 16. l.) és nyomán Heinrich Gusztáv (Kisfaludy Károly munkái, M. Remekírók, 1905. I. 8. l.), majd megint Pintér Jenő (id. m. I. 488. l.), hogy beadták a *benczések* győri gimnáziumába. A benczések csak 1802-ben vették át az iskolát és a Kisfaludyak közül csak Károly és csak az utolsó évet, a II. humanitást végezte náluk.

A hét fiú közül az I. Mihály (*1777), mint alább még rátérünk, úgy látszik, korán elhunyt. A többi hat mind Győrött végezte és *mind elvégezte* a gimnáziumnak akkor 5 osztályát: az I—III. grammatikai és az I—II. humanitási osztályt. Filozófiai évfolyam akkoriban Győrött nem volt: azért ment Sándor utóbb Pozsonyba. Valószínű azonban, hogy a grammatikai osztályok előtt a Kisfaludyak parvisták és declinisták is Győrött voltak; ezeknek az osztályoknak a törzskönyve nincs meg a benczés gimnázium irattárában. Hogy így van, azt Dani aláírása igazolja az 1785-iki verses levélen: a főgimnázium törzskönyvében Dani csak 1786-tól kezdve szerepel.

Iskolázásuk adatait a köv. című törzskönyv őrzi: *Nomina et cognomina Eorum, qui a 7^a Novembris Anni 1776 Die videlicet Instaurationis Regii Capitalis Gymnasij Jaurinensis in Album ejusdem Gymnasii relati sunt*. Az iskolai igazgatói a Kisfaludyak iskolázása idejében 1783/84-ben Apffalter József, 1784/85—1787/88. Székhelyi Majláth Antal, 1788/89—1794/95. Szunerics Márton, 1795/96—1801/02. Balogh Sándor, 1802/03-ban, az első benczés igazgató Mollik Tóbiás volt. Hitoktató és hitszónok 1783-tól Scossa Károly, 1787-től Halles Gábor és Fábchich József, 1789-től Fábchich Cyrin, 1797-től Svarzbauer Elek, 1799-től Mollik Ferencz Xav. főesperes volt, 1791-től a magyar nyelvnek külön, rendes tanára volt, Fajner András, a kit 1797-ben Vértessy Kal. József, 1798-ban Dávid Mihály váltott föl.

1. *Kisfaludy Sándor* 1783/84—1787/88. járt itt. Tanárai *Mandik András* (I. és II. gramm. oszt.), *Fábchich József*. (III. gramm.), *Entshelyi Venczel* (I. hum.) és *Balogh Sándor* (II. humanitas) voltak.

2. *Boldizsár* 1785/86—1789/90.,

3. *Dániel* 1786/87—1790/91.,

4. *Mihály* 1791/92—1795/96.,

5. *János* 1795/96—1799/800.,

6. *Károly* 1798/99—1802/03. volt a főgimnázium növendéke. Tanárai *Bognár József* juris utriusque dr., világi (I. gramm.), *Ambrózy János* világi (II. gramm.), *Modly János* világi (III. gramm.) és *Dávid Mihály* világi (I. hum.), majd a benczéseknel töltött, utolsó évben *Anchely Ildefonz* (II. hum.), a ki egyben catechétája is volt.

¹ A keresztelés, nem a születés napja.

A közölt adatokból már most a következők tűnnek ki:

1. Kisfaludy Mihálynak nem nyolcz, hanem kilencz gyermeke volt.

2. *Sándort* 1772 szeptember 27-én *keresztelték* Sümegen, ez tehát nem *születésnapja*, születését legalább is *egy* nappal előbbre kell tennünk. A keresztségben a Sándor néven kívül még kereszttatyja, Koller *Ignác* veszprémi püspök, és atyja, Kisfaludy *Mihály* nevét is kapta.

3. *Boldizsár* születésének körülményei továbbra is rejtélyesek. Bánóczi maga-czáfolta föltevését jobb híján ezután is el kell fogadnunk, de a Györre utazgatás romantikája nélkül, mert valószínű, hogy Kisfaludy Mihályék ezidért fölváltva Györött, Téten és Sümegen laktak is. A kérdésre csak akkor derül világosság, ha *Koller Borbála* kilétét sikerül majd hitelesen megállapítanunk. Az anyakönyv tévedésének ellenemond az a körülmény, hogy a bejegyzés Balogh István kezétől való, a ki Kisfaludy Mihályékat is eskette, Sándort is keresztelte, mint sümegi plébános, a Kisfaludy-családot is, a Sándorfi-családot is személyesen, jól ösmerhette.¹ A Bánóczi kissé regényesnek látszó föltevése mellett szól, hogy *Boldizsár* volt a testvérek között, az egyetlen ösztöndíjas (*Stip. Reg.* van a törzskönyvben a neve mellé jegyezve) és hogy utóbb a veszprémi káptalan ügyésze volt. Később is «csak az egy Bódi tudna becsületesen élni az atyai segedelem nélkül» — írja Kisfaludy Sándor atyjának (1818), mikor annak végrendeletéhez ajánl fölosztási terveket — (*Minden munkái*, id. kiad. VIII. 357. l.) — *Boldizsár* volt egyébként a testvérek közül a legkiválóbb tanuló. Sándor már 1793-ban biztatja, (id. m. VIII. 94.), hogy tanulja szorgalmasan a jogot; az ügyvédi vizsgát. 1798 márczius 21-én kitüntetéssel tette le. (Badics F. közlése, IK. XI. 205. l.)

4. *Dani* nem Lipót beczézőneve, Dani = Dániel, ellenben Lipót nevű gyermek nincs, Lipót csak *Mihálynak*, a későbbi megyei főjegyzőnek a második keresztnéve. Dániel 1784/85-ben már Györött volt Sándorral és Bódival együtt, ezt igazolja a hármuktól aláírt névnapi köszöntő (Kisfaludy S. *Minden munkái*, id. kiad. VIII. 665. l.). 1791 augusztusában elvégezte a győri gimnáziumot és atyja kívánságára katona lett. 1793-ban már a «regementnél» van Pesten, a hol nincsenek vele megelégedve; Kisfaludy Sándor írja Boldizsárnak 1793 ápr. 28-án: «Baroness Ott Obesternének gyakor látogatója és vendégje lévén, ő mondotta, hogy téged inkább szeretett volna a' Regementnél, mint Danit — Dani még semmit sem írt — felettébb rossz természetű gyermek bíz ő — 's igen félek annak néha szomorúvá válható következéseitől.» (Id. kiad. VIII. 94. l.) — Dani 1795-ben Hagenaunál elesett. (Kisfaludy Károly *Minden munkái*, ed. Toldy I. 4. l.) — Dani keresztleve-

¹ Ezzel szemben fönn kell tartanunk Bánóczinak azt a később kifejtett véleményét, hogy az anyakönyvi bejegyzés, mely Boldizsár anyjának Koller Borbálát mondja, téves. Hogy a bejegyző tévedhetett, azt csattanóan igazolja ugyancsak a sümegi anyakönyvnek alább említendő tévedése; az állítólagos tény pedig olyan kalandos s a hozzáfűzött magyarázat annyira beleütközik a pszichologia tanításaiba és a társadalmi szokásokba, hogy ezt még Koller Borbála személyének kiderítése sem teszi elfogadhatóvá. Ha Kisfaludy Mihály nevét írhatta a káplán tévedésből *Emernek*, mennyivel inkább írhatta a plébános Sándorfi Anna helyett Koller Borbála nevét az anyakönyvbe. A szerkesztő.

KÖNYVISMERTETÉS.

Petőfi Sándor. Irta *Horváth János.* Budapest, Pallas, 1922. N. 8-r. 597 l.

Nagy lírikusunk jubiláris éve nem indulhatott volna meg méltóbban, mint költészetének e tüzetes fejlődésrajzi jellemzésével. Első munka ez ilyen arányban, és a maga nemében, nemcsak Petőfiről, hanem egyáltalán magyar költőről. E sorok írója nem egyszer utalt arra bíráló bizottságokban és tanszékén, hogy költőinknek szokásos, egy síkra, egy keresztszetszerű lapra vetített jellemzésén kívül — a minek természetesen megvan a jogosultsága — szükség volna egy hosszszetszetszerű jellemzésére is, mely az egyéniség egyes vonásait feltűnésük sorrendjében és mintegy biológiai megokolásával együtt mutatná be. Riedl szép könyve Arany költői természetrajzát mintegy nyugvó képben, kifejlett arcvonalban, az egymásmellettség dimenziójában adja. Vörösmartynak van elsőrangú életrajza, kitűnő irodalomtörténeti és korrajzi távlattal, alapvető kritikai elemzésekkel, de nincs megírva költészetének belső története és szerves fejlődése; az életrajzíró mintegy kívülről nézve írja le Vörösmarty költészetét, nem a költő lelkiségébe éli bele magát s annak felvevő, feldolgozó, új sejteket létrehozó munkáját, mintegy anyagszerűjét, s ezáltal a költészet tartalmi és formai elemei szerint való kibontakozását tárja elénk. Az aránylag igen terjedelmes, sok ezer számra menő Petőfi-irodalom sokkal gazdagabb életrajzi, mint esztétikai irányban, s a költői alkotó erő belső története nála is kevés figyelemben részesült. Ha a jelen sorok írója jobban nem örülne egy szép feladat nagyszabású megoldásának, irigyelné a szerzőt azért, hogy ezt a témát mintegy elírta előre.

Horváth könyve Petőfi költészetének ezt a belső történetét adja. Az első kísérletektől kezdve s fejlődési szakaszonként az utolsó versekig haladva mutatja e ritka energiájú szellemnek élmények és hatások, és természetes érés útján való gyarapodását, küzdelmeit, válságait, tisztulását, szóval fejlődését, az élményeknek a művészi ihlet által alkotásokba kristályosodását, s magyarázza meg természetük feltételeiből a költemények sajátosságait, illetőleg jelességeit.

Alig van ismert tényező, melynek közrehatását az illető fejlődési mozzanatok, irányok, korszakok, vagy egy-egy költemény létrejöttének fül-derítésében figyelmen kívül hagyná. Az összes előmunkálatok ismeretével, érezhető számontartásával, bár pedáns idézgetése nélkül, de a maga kritikáján átszűrve és a maga tanulmányainak eredményeivel kiegészítve érté-

kesíti az eddigi megállapítások velejét, jobban mondva, olvasztja bele a maga gondolatmenetébe. Az irodalomtörténeti összehasonlító módszer avatott alkalmazásán kívül egyaránt jeles irodalompsychologiai, esztétikai, stilisztikai és verstani ismeretekkel van felkészülve, nagy fogékonysággal, biztos ítélettel és ízléssel is megáldva; a formai elem szerepét szerves egységben tudja látni a tartalommal, sőt a conceptióval. És a mi nem utolsó kellék: tösgyökeres magyar lélekkel közeledik a költőhöz.

A mű egyik főeredménye Petőfi költői fejlődése szakaszainak, az eddigieknél részletesebb, okadatolódóbb megállapítása, és e fázisok sajátos vonásainak meghatározása.

A fejlődés megindultakor az első zsengekben (1838—42) Petőfi is a hagyomány uralma alatt áll: a lírai anyagban, az érzés színében, a kifejező formában Vörösmarty, és — a mit H. mutat ki először alaposan, bár más is észrevett — Kölcsey lirizmusához alkalmazkodik; egyéni anyag még csak elvétve kerül feldolgozásra, akkor azonban az ihlet kétségtelen jeleivel. De első kísérleteiben is feltetszik a lírai kompozíció erős érzéke, a biztos vonalvezetés.

Individuális fejlődése akkor indul meg, a mikor észreveszi a maga változatos életének költői érdekességét és lírailag hasznosítható különlegességét, hányatásainak és felsőbb hivatásába vetett hitének drámai küzdelmét, jellemének ellenálló, és conventióval, korlátokkal szembeszálló erélyét. Ettől fogva mintegy művészi élvezetet talál a saját lelki képében, előtérbe kerül költészetében az önarckép, magának mintázgatása, még pedig a stilizált, bizonyos vonások (hetykeség, «korhelység») túlzásával mintázott önarckép. Ezzel kapcsolatban kifejlődik nála a lírai szerepjátszás hajlama és tehetsége. Petőfi-szeretet formál magának életadataiból. Játszsa a választott költő-típus szerepét, a mihez bizonyos lírailag ható kedvjelenségek társulnak: humor, szeszély, dévajság, melancholia. Ez a szerepjátszó hajlam érvényesül genréképeiben és kivált népdalaiban, melyek e korbeli fejlődésének tipikus és legkiforrottabb képviselői. Az anyagot e dalokhoz a költő ébredező szerelemvágya szolgáltatja; ez a subjectiv elem egy népi típus szerepébe van átvive, annak a tárgyi formáival egyesül egy szerepjátékká. E kornak elbeszélő költeményei is stílszerepek. A *János vitéz* is egy műköltőnek a népi közönség igényeihez rokonszenvvel és humorral idomuló elbeszélő szerepjátéka. A *Helység kalapácsa* egy mókázó-parodizáló stílszerep. A költő stílusa eredetibb, egyénibb lesz, a kifejezés a gondolat alá rendelődik és a szerephez idomul. Stílusában egy felsőbb, műköltői, és egy népiesebb változat különül el.

1844 végétől új fordulat tünetei jelentkeznek. Ennek lelki rugói ébredező szerelemvágyának forrongásában jelölhetők meg. A szerelemköltői becsvágy tüzi eléje a célt. Reakció áll be előző ihletbeli költészetével szemben. A személyesebb lelkiizgalmak lírai kifejezésére törekszik a költő. Távolodik a szerepjátszástól, a dalformától is. De szerelemvágya nem fejlődik reális érzelmmé; mind a három e korbeli szerelmi ciklusa ez érzelem kiélésére csak kísérlet maradt és kudarczczal végződött. A *Szerelm győtelmeiben*, a *Cipruslombokban*, a *Szerelm gyöngyeiben* a való élményt túlozza a költő, illetőleg az ábrándot teszi meg lelkiélménynek. Szerelemköltői

becsvágyát is csalódás éri. Mindez növeli belső elégtelenségét. Költői ereje visszahanyatlott kísérleteinek érzése, a kritika támadásai, Shakespeare tragikus elborulásainak és dült kedélyeinek reá akkoriban tett hatása, Byron, Shelley líraisága a *Felhők* pesszimista szerepjátszása felé tereli, érzéseinek túlzásával a világgyűlölő szerepét veszi fel. Ez a válságos korszak a szenvedélyes romantika szellemét érezteti, de a költő becsvágya nem elégtűnt ki benne. A *Felhők* típusa volna az egyetlen új műforma, melyet teremtett, a dalformának ez a sarkalatos ellentéte, tagadása. E darabokban és a velők rokon *Örültben* bizonyos lappangó genre-jelleget is állapít meg a szerző. A korszak remekei azok a hangulatköltemények, melyek a zajló képzelet és kedély reakziós kifradásának pihenő, merengő, szelíd hangulatát tükrözik, mint legklasszikusabban a *Tündéralom*. Ebben a hangulatlírában egy lépést tesz Petőfi fejlődésének következő fázisa, a lírai személyesség felé.

A *Felhők* válságainak és a tisztulásnak fejlődési jelentőségét különös gonddal tárgyalja a szerző. Természetesen jól látja, hogy a költő e forrongásból nemcsak kigyógyult, hanem annak során tovább is mozdult, hogy hangja megférfiásodott, teljes mellhanggá fejlett, világnézete, jelleme megállapodott, ihlete önállóbb, határozottabb, véglegesebb, személyesebb lett. Két mozzanatban látja szerzőnk a válság pozitív fejlődési eredményét. Egyik erkölcsi természetű: a költő egy határozott és magasztos életcél tudatára ébred: a világ és az egyén célján és tökéletlenségein való töprengéseiből megszületik lelkében az apostoli küldetés gondolata, az elszánás: a szabadság eszméjéért küzdeni. Erre ősi ösztönei is voltak, jelleme is ilyen irányban formálódott előbb is, a kor liberális mozgalmait, Béranger költészetét, a francia forradalom emlékei már addig is a szabadság rajongójává jelölték ki; most Shelley hatása ezt a hajlamot eszméletessé teszi. Hazafias lírája is átcsap a hagyományos hangnemből a Széchenyi-féle bírálatos hazafiságba, sőt tovább lendülve az egyetemes politikai szabadság eszméjét hirdeti. A politikai gondolat lesz ettől fogva egyik uralkodó ihlete, és szerzőnk ennek ad fejlődésbeli elsőbbséget a másik főihlettel, a szerelmivel szemben, a mely csakhamar ezután szintén végleges tárgya körül konkretizálódott. A korszak forrongásainak eredménye szorosabban művészi jellegű: a költő személyesebb lírai nyelven és műformában tanult meg szólani. Egyszóval most már mint kész lírai egyéniség várja az élettől az élményeket, hogy önálló formáló készségét az élmények sokszerű változatainak teljes eredetisége szerint érvényesíthesse. Ettől fogva anyagán és műformáin rajta van a souverain személyes bélyeg. Ez a kifejlett lírai személyesség kora.

A Júlia-korszakban (1846 szept. — 1848 márcz.) a szerelmi ihlet tör előre s egyideig mintegy háttérbe szorítja a politikai gondolat ihletét, mely azonban csakhamar újból előtérbe nyomul és attólfogva a szerelemmel együtt uralkodó lelki élménye és lírai forrása lesz ennek a korszaknak, de mellettük tér nyílik ezután is az egyébféle, ú. n. «szabad ihlet»-eknek, melyek szintén sokkal értebb művészettel szólalnak meg (genreképek, alakrajzok, tájképek stb.) Szerelmi lírája érezteti először a teljes költői megérés és realitás jellegét. Régi kedves műformája terén kifejlődik a Petőfi-féle személyes dal; de azután a nagyobb igényű lírai költemény nyomul előre, kivált házasságuk után, s lélekállapotainak mindig egyénien alkalmi műkifejezé-

sévé válik; minden e korbéli szerelmi költeményének egyedi meghatározottsága, mintegy saját arezulata van. A másik ihlet, a politikai, egyelőre csak türelmetlen vágyakozásban, követelésben, aktív rajongásban, jóslásokban nyilatkozott, de nagy suggestiv erővel és költői hatással. Erre az ihletre az élményi megvalósulás ideje 1848 márcziusában következett el. Ettől fogva a szerelmi líra háttérbe szorult a «szabad» ihletekkel együtt. Politikai lírája ezzel gyakorlativá vált, s az élet hatása alatt magyar szabadság-ihletté sűrűsödött és a nemzeti szolidaritás határai közé illeszkedett. Ez volt költői fejlődésének végső fázisa, a «lírai személyesség második korszaka». Szerzőnk ítélete szerint Petőfi egyénisége elérte az erkölcsi kifejlődés teljességét, de ez nem jelenti azt, mintha költői fejlődésének határaihoz is eljutott volna; ez az erkölcsileg és művészileg kibontakozott egyéniség megtalálta volna a hangot, hogy az életnek minden élményére teljes művészi eredetiséggel reagáljon.

Fejtegetései sűrű erdejének bejárása után egy összefoglaló fejezetben maga a szerző segíti az olvasót a fejlődésmenet ez átnézetében. Ugyane fejezet végén van mintegy másfél lapnyi synthesis, egyrészt Petőfi emberi és költői egyéniségének uralkodó jegyeiről, másrészt a költő helyéről költészetünk fejlődésében. E szakasz igen velősen van írva s egyénileg megfogalmazva, az előző 500 lapnyi fejtegetés eredménye gyanánt. Érdemes volna összevetni az eddigi megállapításokkal, melyekkel részben megegyez, de részben el is tér tőlök, megokolása pedig egészen új a megelőző fejtegetések alapján.

Az új átgondolás jeliemzi Petőfi költeményeinek elemzését is. Ily elemzésekben rendkívül gazdag ez a könyv, a legnagyobb és legteljesebb magyarázatgyűjtemény Petőfíre nézve. Minden nevezetes költemény fejtegetve, értékelve van benne, mindegyik megértetve a maga mintegy biológiai föltételeiből és megvilágítva művészi értéke szerint. A szerzőnek a philológiai apparatus mellett megvan az esztétikai fogékonysága és kritikai ítélete az értékelésre is, s organikus egységben tudja látni a költemény ihletcsirájától fogva a versformáig az egész műalkotást. Ezek a fejtegetések mindig önállóak, tanulságosak, sokszor maguk is művésziek. A szerzőnek ömlenek a gondolatai és a találó vagy jellemző kifejezései, mikor egy-egy költemény elemzésébe belemelegszik, mint az *Egy gondolat bánt engemet...*, a *Tündérálmom* stb., stb. fejtegetéseiben látni.

Revízió alá vette a szerző a Petőfi mintáira és mestereire vonatkozó megállapításokat is. A mit Béranger, Heine hatásáról mond, az is mind újszerű. Shakespeare hatását P.-re ő vizsgálja meg először tüzetesen. Éppúgy Shelley hatását is. Külön nagy és becses mű a Függelék, mely jegyzetes mutatót tartalmaz P. egyes műveihez, különös tekintettel a költőnek olvasmány-ihleteire, az adatoknak hatalmas és szinte váratlan tömegével. E függelék alapján rontott neki egy napilapban egy avatatlan cikíkiró Horváthnak. Ha a könyvet magát is lapozta volna (s megértene a szerző fejtegetéseit), bizonyosan nem tanítgatná a szerzőt arra, hogy mit tesz az, egy költőt érteni. Horváth maga is rendkívül gazdagon és finoman hűrozott lélek, a ki a nagy lírikus lelkének egészen aetheri rezdüléseit is észreveszi és feltűnteti, s mikor P.-t magyarázza, benne is mintegy a költőével párhuzamos lelki folyamat indul meg.

Kritikája is éber és fogékonysága mellett józan. Épen nem elfogult hőse javára; nem hajlandó pl. a *Felhők*ben valami költői és bölcséleti kinyilatkoztatásokat látni. Szinte hűvösebb néhol, mint várnók. A *Szerелем gyöngyeit* szinte alább értékeli a kelleténél, a *Czipruslombok*hoz képest hanyatlást lát bennök, egyhangúságukat és azonos versformájukat kifogásolja, a nélkül, hogy rámutatna legalább a költő subjectív czéljára, a mit az állandó versformával szem előtt tartott.

Egyáltalán a könyv tele van kitűnő fejtegetésekkel, összefoglalásokkal, észrevételekkel. Sok becses megállapítás van benne egy inductív poétika számára, és vannak irodalomtörténeti új megvilágítások is, Petőfi közvetlen körén túlmenőleg is. Kitűnő a népdal életszerűségének fejtegetése, a dalra nézve jellemző «lélektani magány» megértése és feltűntetése, a bonyolult lírai magatartás eseteiben a rétegek finom újjal való elválasztása (463. l.), a szerelmi líra összefoglaló jellemzése (324—26. l.). És sok más. Különös érdeme a szerzőnek az irodalompsychologiai módszer biztos alkalmazása; ennek köszönheti eredményei nagy részét. A kellő tudományos terminologia rendelkezésére áll, s azt egyénileg tudja fejleszteni és formálni. Pl. mikor Petőfi lírai «átriadásai»-ról beszél. Mutatóul egy ilyen szakasz: «Megjelenítő, szinte cselekvéssel azonos látomás, az ihletett akaratnak költői megvalósulása az *Egy gondolat*, Petőfi lírai átriadásainak ez egyik legnagyobbyszerűbike. Az ellenszenvesből, az elviselhetetlenből egyszerre az akarat a pozitív érdekelttség indulatvégtelétébe csap át, s lankadatlanul heves rohanással éli végig a holtig való cselekvés lázát. A költemény tulajdonképeni anyaga ez a cselekvő láz, mely többnyire ellentéteivel: a kedves, méla, bágyadt merengéssel (*Ha az Isten*), a megalázó kényszerítettséggel (*Levél Arany Jánoshoz*), a lassú tespedéssel (*Tűz*), a penészes halállal (*Csalogányok és pacsirták*) szembeállítva, vagy abból felriadva szokott jelentkezni költeményeiben» stb. stb.

Ez a velős műnyelv az átlag-olvasóra nézve a könyv öt-hatszáz sűrű nyomású lapján nem egyszer fárasztó lehet, de sokszor épen az ő kedvéért részletez, illusztrál a szerző bővebben. Azonban vannak a könyvben egyetemesen ható, igen megkapó részletek is nagy számmal.

Szeretnénk szóba állani a szerzőnek egyik-másik tételével, a hol nem egészen értünk vele egyet. A *Rózsabokor a domboldalon* aligha visszaesés a már elhagyott, naivabb dalformába (283. l.); személyes friss élményből fakadt, egy gellérthegyi séta alkalmával, ennek emlékeit őrzi az első és második versszak kezdő sora (a domboldal, a Duna stb.). A *Szörnyű időt* szépen méltatja a szerző; de tán egy fokkal még sötétebbnek lehetne felfogni. Nemcsak szomorú költemény az, hanem szinte a kétségbeesés akkordja. Mintha szerzőnk egy kissé közelebb hozta volna a kelleténél Vörösmarty utolsó verséhez, a *Fogytán vanhoz* (473. l.). Az önszemlélet attitude-je Daykától fogva nem szokatlan a magyar lírában, v. ö. 280. A *K... Vilmos barátomhoz* nem magyar formának, hanem trochaeusnak volt írva (65. és 82. l.). Még több volna a hozzáfűzni valónk, a szerző fejtegetéseit illusztráló, kiegészítő, megerősítő adalék. Pl. a hol Vörösmarty részére az óda és elégia közé egy közbülső lírai műfajt kívánna iktatni (224. l.), valami ódai erélyű elégiát — idézhetnők Gyulai kifejezését Vörösmarty «elegikus

páthosz»-ról. — A 367. lappal kapcsolatban mi is szeretnők elmondani nézetünket az érzelmi kompozícióról, a logikaival szemben. Megemlíthetnők, hogy Petőfi merengő hangulatai talán nem mindig a fáradság lírai jelenségei, olykor csak az erély időleges leszereltségének a lélekállapotát jelzik. De ilyen eszmecserekre nincs terünk. A könyvvel hosszú időn át foglalkoznia kell minden Petőfi-kommentárnak és kritikának. Ezúttal csupán néhány apróságot jegyzek meg. Épen mert Horváth kitűnően ír és példájával hatni fog, szóvá teszem, hogy miért írja: *pellengerre* (206. l., *pellengerre h.*), *húmore* (mindig), *elmélyedjék* (165., ez tán provincialismus), *sújtólásait* 32. l., *stylizált* (a latinban is *i*-vel van a szó); *hányt-vetett* életpálya (36., 116. l., inkább: *hányatott*; *hányt-vetett* = *dib-dáb*), *elárulják* költői értéküket (53.), *eleven* életet árul el (54.). De ezeken kívül alig tudnék valamit felhozni. Horváth igen gondos és jó magyar nyelvérzékű, nagy műveltségű stilszta. Műnyelvében is ment tud lenni mindenféle modernkedéstől, nem csinál egy sereg *-ús -és* végű elvont szót, még a különben *tűrhető* meglátást sem használja. Becsületes magyar nyelven ír, de ritka finomsággal és egyénileg. Mostani könyvének előreláthatólag korszakos jelentősége lesz a Petőfi-irodalomban.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

A százéves Petőfi. Jellemrajz. Irta Szigetvári Iván. Budapest, Székási Sacelláry Pál kiadása. 1922. N. 8-r. 272 l.

E könyv nem méltó a nagy Petőfi-ünnephez. Szigetvári jellemrajznak mondja művét, de az olvasó inkább a szerző jellemrajzának fogja tartani. Tele van fő-, közép- és alfejezetekkel, részletes és általános jellemzéssel, a mű közepén egy életrajzzal, tömérdek kisebb-nagyobb fiókkal és skatulyával, melyekben Szigetvári részben ósdi holmit, részben hamis árút kínál olvasójának. A sok felosztásban és rendszerezésben aztán elvész maga a rendszer, s az egész könyv oly labirinth lesz, melyben a bolyongásban ugyancsak jártas Petőfi maga is eltévedne. A könyv abból a tévedésből született, hogy az anyaggyűjtő írónak képzelte magát. Szigetvári helyesebben tette volna, ha könyvéből mindazt, a mit már mások elmondtak, elhagyja s csak azt veszi fel, a mit régi, hozzáférhetlen folyóiratokból maga ásott ki. Koronként megdöbbenő esztétizálását természetesen szintén ki kellett volna hagynia s ez esetben *Adalékok Petőfi jellemzéséhez* címmel igen derék kis füzetet bocsáthatott volna közre e hatalmas, de egészen értéktelen kötet helyett, melyben bosszantóan iskolás vagy hihetetlenül naiv fordulatokkal fűz egymáshoz fölösleges, aprólékosan üres vagy épen megtevesztő és veszedelmes fejtegetéseket! Sőt ízléstelenségében még azt sem állja meg, hogy neveléséges módon ne bírálja, vagy laposan ne gúnyolja Petőfit.

De hadd beszéljen helyettem a szerző.

«Az *Ereszkedik le a felhő* tartalma ez: bús őszi este, szakad az eső, hull a fa levele, a fülemile búsan énekel. Tehát a bús természet leírása arra szolgál,» — fedezi fel örömmel Szigetvári — «hogy a költő nagy bújának kifejezője legyen. Ez az érzelem és természet párossága. Ugyanezt találjuk a *Száll a felhőben* is. A felhő és a nap nyugatra száll, a merre az én rózsám van. (A szerzőé, vagy a költőé?) Mondd meg neki felhő, hogy az én

szívem oly bús, mint te, mondd meg neki nap, hogy úgy ég a szívem mint te. *Az egyik hasonlat lehetne találébb is. Mért bús a felhő? Valószínűleg, mert gyakran sár»¹ (!) — S mit szóljunk, mikor Szigetváriban felülkerekedik a tanár — tegyük hozzá: rossz tanár — s Lessing Laokoon-elméletét húzza rá Petőfi tájképeire? Arra nem gondol, hogy Lessing szavai a XVIII. századi francia és német leíró költészet terjengősségét, szárazságát, élettelenlenségét joggal illetik s Petőfi eleven rajzú tájképeire egyáltalán nem vonatkozhatnak. «Petőfi — mondja Szigetvári — bizonyosan nem ismerte Lessing szabályait, helyes érzéke azonban legtöbbször megóvta a hibától. Legtöbbször, de nem mindig. *Az Alföld és Kiskunság* nem költői, hanem festői leírások, térben egymás mellé helyezett részekkel, még pedig, a mi szintén hiba, sok résszel. Az eredmény az, hogy hiába olvasom őket újra és újra, nem marad kép a lelkemben, azt a benyomást kivéve, hogy a költő ugyanaz.» — Szabad-e ilyen korlátolt ízléssel könyvet írni Petőfiről? Mennyivel jobban tette volna Szigetvári, ha ily hiányos esztétikai érzékkel szerényen megmarad az adatgyűjtő becsületes munkájánál! — «A Tisza sem elsöranagú alkotás; — folytatja — leírással kezdődik, a mely némileg festői jellegű. Utána érzelem és reflexió a természet szépségéről, az igazi hatás azonban a végén van a szelid és a tenger-módra megáradó Tisza ellentétében. Ha a költő egyedüli tárgyul ezt az ellentétet választotta volna, tetemesen rövidebb, de hatásosabb verset írt volna.» (!) Ajánlom Szigetvári-nak, forgassa egy kissé Voinovich Géza Petőfi-kiadását, mely több író véleményét közli a *Tiszáról*. Valamelyik tán föltárja neki e költemény szépségeit.*

Az is igen mulatságos, mikor szerzünk «vétkesnek» (65. l.) találja költőnkét abban, hogy bordalai nem őszinték. Itt ismét a nyárspolgár ízlése tologodik az esztétika területére, mely csak azt tartja a költészetben igaznak és őszintének, a mi a valóságnak *tényleg* megfelel. Szigetvári felejtí, hogy nem az a fontos: Petőfi szerette-e a bort, hanem hogy a bordalok őszintén *hatnak-e*. Lehet valaki még oly részeges, bordalai mégis hamisan hathatnak. A költő őszinteségének e filiszteri értelmezése alapján Szigetvári azért is megróhatná Petőfit, hogy nem volt örült, jóllehet megírta *Az örület*.

Tovább lapozva szerzünk könyvében, megdöbbenéssel értesülünk (174. l.), hogy «bármily nagy ember is Petőfi, csak ember, hibákkal, fogyatkozásokkal. *Túlzott magyarsága, nemzete bálványozása költeményeiben is nem egyszer kellemetlenül érint.*» Ma, a mikor az ifjúságnak azt tanítjuk, hogy nem lehet eléggé szeretni a hazát, Szigetvári megrója a költőt, hogy a nemzet múltjáról «hamis képet fest» e verssel: «Szégyen, szégyen! egykor mi valánk a sorsnak számadó könyvében a legelső szám!» Oknyomozó történeti tárgyilagosságot kíván szerzünk egy lírai költőtől, a ki forradalmi hangú verseivel akarja felrázni tétlen nemzetét!

Petőfi stílusáról szólván is lehetetlen részletekbe téved szerzünk, s esztétizálása itt egy színvonalon áll Horváth István délibábos nyelvészetével. A tropusokat pl. 12 osztályba raktározza, fogalomkörök szerint. Mutatóul csak egypár ilyen osztály czímét írom ide: Állatvilág. Ásványország. Foglalko-

¹ A kiemelés tőlem való.

zások. Rokonság, Evés-ivás. Költészet és szám stb. Az «Evés-ivás» tropusaira példa:

S mohó étvágygal megrohantok minket,
Miként a holló a holttestre száll.

A foglalkozások tropusaira:

Kedvemnek ha magja volna
Elvetném a hó felett

S ha kikelne, rózsaeerdő
Koszorúzná a telet.

Mi ebben a «foglalkozás»? — A vetés! Erre enged legalább következtetni egy másik tropus: «Folyvást *arat* határidon két kézzel az enyészet.» Az ilyen «eszthétizálás» lehet igen fáradságos munka eredménye, de époly haszontalan, mintha Petőfi költeményeiben a magánhangzókat és mássalhangzókat olvassuk össze.

Azt hiszem, elég e szemelvényekből. Nem kerestem őket: a könyv forgatása közben ötlöttek fel. Egy-két megjegyzést azonban meg kell még tennem. Az lenne természetes, hogy minden kritikai író oly költő méltatására vállalkozzék, a kivel némi benső rokonságot érez: a költő tehetségének legalább a csirája éljen a kritikushan. A kinek nincs érzéke a nyelv tömör ereje s bűgő zenéje iránt: sohasem fogja kellőképen méltányolni Aranyt; a kinek nincs szeme és szárnya Vörösmarty paazar ragyogása és repülése követésére, az, hasítsa bár a költő a felhőket: lent marad a földön. Petőfinék csodálatos érzéke volt a belső rend iránt, s a hangulat minden költeményében nyílegyenesen fut célja felé. Emellett, míg Arany nyelvművész volt: Petőfi *stílművész*. Azt várnók tehát, hogy a ki «jellemrajzoló» tollával felé közeledik: a belső formával és stílerzéssel, ha még oly távolról is, de rokonságban legyen; már csak azért is, hogy így a költő fegyverzetét mint «szakértő» vizsgálja meg. Sajnálattal állapítjuk meg, hogy Szigetvári könyvében e tulajdonságoknak semmi nyoma sincs: formátlan műve oly pongyolán és lomposan írott, hogy magyarázatai a költő egy-egy idézett verse után úgy hatnak, mintha művész játékát kísérné süket falusi kontrás. Ez a stílus a maga fesztelenül félszeg, köznapi, szinte kedélyesen pöre és biczegő mondataival eleinte bánt, majd szánalmat kelt, végül mulattat s önkénytelenül csalja tollamra a szójátékot, hogy szerző «A komikum elmélete» után ime a komikumot gyakorlatban adja.

Szigetvári *Petőfije* a százados ünnepen akaratlanul is ünneprontás.

HARTMANN JÁNOS.

Földessy Gyula: Ady-tanulmányok. Ethika-könyvtár. Budapest, 1921. 8-r., 189 l.

Földessy Gyula Ady-tanulmányai ismét felújítják emlékezetünkben azokat a szenvedélyes vitákat, melyek Ady Endre sírja felett indultak meg. Ady költészetének beavatottjai nem ismertek határt rajongásukban, s hogy Ady költői nagyságát minél inkább kiemelhessék, a magyar líra múltját ki akarták törölni a köztudatból. Annál nagyobb volt az ellenhatás. A nemzet nagy része nem értette meg a rejtelmes verseket s bántó ellentmondásokat talált a költői világnézet elemei: a nyomor tisztelete s az örökös kéjmámor

között; még inkább megbotráncozott, mikor a magyar költő várva várta a véres és tüzes reményt, az új Dózsa Györgyöt.

A vitát nem dönti el Földessy sem, habár Ady avatottjának vallja magát, s habár tanulmányaiban az elmélyedésnek és tanultságnak határozott jeleit adja. Annaira igézete alatt áll ugyanis Adynak, hogy érvei többnyire csak a hívők körében számíthatnak hatásra. Így magyarázza meg Ady versezímeit, melyek rendszeren három szóból állanak, azzal, hogy a három szent szám, és három a magyar igazság. Azok azonban, a kik a hármat ép olyan számnak tartják, mint a kettőt vagy négyet, Ady eljárását a legjobb esetben is babonásnak vagy szeszélyesnek fogják tartani.

Legnagyobb hibája Földessy tanulmányainak, hogy nem az esztétikai hatás törvényein, hanem egyéni önkényen alapulnak. Földessy maga elutasít magától oly kritikát, mely Taine elméletével a környezetből magyarázza meg a lángelmét. Szerinte a lángelme kiemelkedik a földi határok között maradó vizsgálat köréből, s csak egységes bölcséleti szemlélet erejével közelíthető meg. Így szemlélet azonban nagyon hasonlít Hamlet felhőmagyarázataihoz, ki majd tevét, majd menyétet, majd cethalat fedez fel a felhőgomolyokban. Valóban Földessy Adyt nem csak szimbolista, hanem egyúttal misztikus költőnek tartja s azok közé a legelső költők közé sorozza, kik — saját szavai szerint — «fölkötte állanak minden philosophusnak, mert a philosophiánál többet tudnak». Így kerül Ady Kant társaságába, mert Földessy szerint mindketten a tér és idő határain túl a magában való világot keresik. De mennyire ellentmond ily erőszakos magyarázatnak Ady egész egyénisége, ki oly kielégíthetetlen vágygyal csüngött a múlt percz gyönyörűségein! Ő maga vallja meg *A Hágár oltárában*, hogy asszony nélkül meg kell halnia; ugyanott világosan megjelöli Kanthoz való viszonyát is, mikor első bűnös szerelmére czélozva, így szól: «S hiába jött azóta Kant, Spencer, mégis a régi vagyok.»

Az egyéni önkény ragadja Földessyt azokra a szójátékokra is, melyek a helyett, hogy megvilágítanak, inkább eltakarják a dolgok valóját. Így jelenti neki Ady egyénisége az időbe helyezett időtlenséget, a fajban nyilatkozó fajontúliséget s a környezetből kivált és kiidegenedett egyedülvalóságot. Így önkényes kritikával azután könnyű Adyt a magyar költészet csúcsára helyezni. Földessy is könnyűséggel állapítja meg Ady képzeletének elsőségét Petőfi képze etével szemben, még nagyobb könnyűséggel és könnyelműséggel mondja ki Tóth Kálmánról azt a lesújtó ítéletet, hogy dala «mások életnótájának utána-dadogása».

A mint Földessy Ady költészetének tartalmát, ép úgy Ady verselésének módját is saját kénye-kedve szerint ékesíti fel. Megbotráncoztatja Babits Mihály következő nyilatkozata: «Ady sorai majdnem kivétel nélkül jambusok vagy trochaeusok, persze nagyon gyakran elég gyöngye jambusok és trochaeusok.» De nem elégíti ki Horváth János nézete sem, mely szerint Ady verseiben csak a szótagszám van meghatározva. Földessy a fölfedező hitével hirdeti, hogy Ady tudatosan vetette el a régi időmértéket, de e helyett teljesen jogához juttatta az értelmi hangsúlyt. Így az Ady-féle versújítás lényegét «a kakophoniából kiinduló harmoniakeresés»-ben látja. Hogy van-e időmérték, van-e egyáltalán mérték Ady verseiben, azon még sokat vitat-

kozhatnak Ady magyarázóí, de a sokféle nézet között egyik legerőltetettebb magyarázat Földessyé lesz.

Az újat, nagyot mondani akarás, mely Földessy gondolkodását jellemzi, áttérjed egész előadására is. A magyar nyelv törvényeivel oly kevéssé törődik, képzőinket oly lehetetlen módon alkalmazza, mondatait annyira teletömi idegenszerű és idegen szavakkal, hogy tanulmánya sokszor inkább fordításnak, mint eredeti munkának tűnik föl. Az egyéni önkény, melyet Földessy oly önkényesen magyarázott, arra figyelmeztet bennünket, hogy a fejlődés biztos alapját az irodalomban is a szellemi élet törvényei s a letűnt korok eredményei szolgáltatják.

PAPP FERENCZ.

Gyöngyösi István összes költeményei II. A M. T. Akadémia megbízásából közléteszi *Badics Ferencz*. Régi M. Költők Tára. XVII. századbéli költők. Bpest, M. T. Akadémia, 1921. 8-r. 504 l. Ára 300 kor.

A hét esztendővel ezelőtt megjelent első kötet folytatásaként veszi az olvasó itt Gyöngyösi négy művét: *Kemény emlékezetét*, a *Kesergő nymphát*, *Thököly házasságát* és *Proserpina elragadtatását*. A legutóbbi Gyöngyösinek ifjúkori munkái közé tartozik s csak 1917-ben került napfényre a kecskeméti ref. kollégiumnak egy gyűjtéletes kézirati kódexéből. Badics Ferencz, Gyöngyösi tudós kiadója, ez ismeretlen mű szerencsés fölfedezője, 1918 májusában beszámolt leletéről a M. T. Akadémiának s nemcsak Gyöngyösi szerzőségét tisztázta végérvényesen, hanem iratásának idejét (1670, tehát a *Murányi Venus* és *Kemény emlékezte* közt), valamint tárgyi forrásaihoz, Claudianushoz és Ovidiushoz való viszonyát is megállapította. (Badics F.: *Gy. I. ismeretlen elbeszélő költeménye*. Akad. Értek. XXIV. 1. 1921). Gyöngyösi összes munkáinak most megjelent II. kötetében előttünk van a teljes szöveg, s igazat kell adnunk Badicsnak, hogy ez ókori mondának feldolgozása a költőnek legjobb művei közé tartozik s művészi tekintetben közelebb áll *Kemény emlékezetéhez*, mint a *Murányi Vénushoz*. A tárgyi alakításban Gyöngyösinek természetesen kevés érdeme van, mert ezt készen kapta; de ügyesen toldotta ki Claudianus csonka költeményét Ovidiusból. A mi valóban Gyöngyösié: a gazdag nyelv, színes és hangulatos képeivel, a pompás verselés, a kifejezés fordulatossága méltán gyönyörködteti az olvasót. A többi ismert költeménynek szövegkiadása, a minden változatról beszámoló jegyzetek, a könyvészeti anyag áttekinthető rendje, a forráskritikai kimutatások s a többi költeménnyel rokon helyek feltüntetése, szóval az egész szövegvizsgálati készület méltán dicsérik Badics avatott tudományát. Többi közt világosan látjuk most *Kemény* 1693-iki két löcsei kiadásnak viszonyát, melyek közül a második: az Akadémia-Ráday-féle felemás, azaz az Es ívig az első kiadás fennmaradt íveiből, onnan végig az 1713-iki kiadás íveiből áll. — A *Kesergő nymppha* görögös címéről, a sokat vitatott *Palinodiáról* szólásban, úgy látszik elkerülte figyelmét Dézsi Lajos megjegyzése, melyben kétségtelenül megállapította, hogy ez magának az ajánlólevélnek szövegéből kitűnőleg sem jelenthet mást, mint «újraéneklést». (IK. XXIV. 8—10 l.) — Ha valami ellen, akkor a kötet végén álló mutatók ellen lehetne némi kifogást tenni; a nyelvi és szótári érdekeket szolgáló szómutató nagyon szűkszavú; sok benne olyan adat, a mi a tárgymutatóba való volna; előfordul

olyan adat, a mi a szövegben nincs (pl. csend; csendesség h.); egyes szavak csak az összetételben vannak feltüntetve, külön nem (hab l. elme habja, cáfol l. hátracáfol l.); hibás lapszám is akad, mely nem igazítja átba az embert. Célyszerű volna az utolsó kötethez mind a három kötetre szóló külön névmutatót készíteni, a tárgy- és szómutatót pedig egyesíteni. Reméljük, hogy a Gyöngyösi művét befejező kötet nem késik soká, s végre teljes kiadásunk lesz belőle.

TOLNAI VILMOS.

Várdai Béla: *Katholicizmus és irodalom*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1921. 8-r. 83 l. Ára 40 K.

A czímbe kapcsolatot fejtegető czikk, a költő Zrinyiről s Pázmányról egy-egy kisebb tanulmány: a füzet tartalma. A szerző hitvallása szerint: irodalomnak, kritikának, irodalomtörténetnek csak javára válhat a kath. szellem érvényesülése, s összeegyeztethető, sőt azonos a művészet és igazság követelményeivel. Ily hittel méltatja s állítja (méltán!) eszményül az új magyar kath. irodalom elé Pázmányt és Zrinyit.

Nyíltsága, komoly hite, toleranciája; tiltakozása a hivatlanság oda-csöndülése ellen; irodalmiság és művészet saját érdekeit tiszteletben tartó körültekintése becsülést érdemel ma, mikor rosszhiszemű czélzatok is a tárgyilagosság álarczával szeretnek érvényesülni. De e hitvallás a katholicizmus belügyévé teszi meg az irodalmat: hiszen dogmahűség kánonjával is ítél. Pl. a házasság szentségének dogmai szempontjából kifogásolja Gyulai ítéletét egy francia vigjáték lélektani megoldásáról. Csakhogy akkor mit állítunk szembe az elfogult, vagy közönséges pártkritikával (a mit ő is megvet)? Jóhiszemű, körültekintő, de felekezeti kritika az övé is. Más felekezeti fennakadhat rajta. Nem kíván hatni hitfelei körén túl? Úgy látszik. Másként nem sürgethetne irodalomtörténetet is (mi csak »tudományos« lehet) »kath. jellegűt«. Nem jobb-e a katholicizmusnak is, ha a kath. író spontánul érvényesíti az alkotásban hitét, etikáját, semmint ha kritikái elméletet fagyaszt ki élő hitéből, s aztán ehhez igazodik? ha Zrinyi, Pázmány nagyságáról mindeneket meggyőz, semmint ha (úgyis tudott) kath. voltuk bizonyítgatására fordítja erejét? Bizonyos »esztétikai munka« elvégzését óhajtja a szerző Pázmányra nézve; ez kath. szempontból is eredményesebb lenne. S e munkára, valamint egy népszerű Pázmánykiadás rendezésére (mit méltán sürget) nem kevésbé tartjuk őt hivatottnak, mint hitvallásának — kissé doktriner — kritikai érvényesítésére.

HORVÁTH JÁNOS.

Petőfi összes költeményei. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja Voinovich Géza. I. II. k. Budapest, Franklin Társulat, 1921. N. 8-r. 381, 344 l. Ára 440 K.

Voinovich könyve a Petőfi-évforduló egyik igen értékes terméke. Teljesebben tartalmazza a költő összes költeményeit, mint bármely más előző kiadás. A gyűjtemény Petőfi 1847-iki *Összes költeményein*, valamint a Havas-féle *Végleges, teljes kiadáson* alapul. De felhasználta még a kiadó Baróti Lajos *Petőfi összes költeményei* 1900-iki kiadását is, főleg a Zsen-

gékre nézve, továbbá Ferenczi Zoltán *Petőfi ismeretlen költeményei 1848-ból* és Kéry Gyula *Petőfi ismeretlen kéziratai* cz. gyűjteményét. Voinovich kiadása a *Zsengé*kkal indul meg; ezekből 47 darabot közöl. Igen dicsérendő, hogy külön egészként illeszti be a *Cipruslombok* és *Szerelem gyöngyei* költeményciklusát s ezáltal e nehezen hozzáférhető gyűjteményeket is történeti hűséggel mutatja be. Az elbeszélő költemények időrendben bele vannak olvasztva a líraiak közé s így a költő fejlődését külsőleg is jobban érzékeltetik. Egyáltalában az időrend igen fontos szempont volt Voinovich előtt, s e tekintetben kiadása felülmúlja Havasét is, melytől sokszor eltér. Ez eltéréseket ugyan nem jelzi mindig, de a főbb esetekben hivatkozik a megokoló körülményre.

Voinovich célja volt oly Petőfi-kiadást nyújtani, mely a költő fejlődésének lehető leghívebb képét mutatja. Az egyes költeményeket elejétől végig *Jegyzetekkel* kíséri s ezeket nem nehézkesen a kötet végére, hanem mindjárt az egyes költemények után helyezi el. Aki már vesződött Havas jegyzeteivel — az még a lapszámot sem jelzi! — ezért csak hálás lehet neki. Nem is annyira jegyzetek ezek, mint a címlap szerényen mondja, hanem rövidebb-hosszabb magyarázatok, melyek a költemény megértésére vonatkozó adatokat tartalmazzák. Nem szövegeltérések s egyéb könyvészeti jegyzetek tehát, mint ahhoz szokva vagyunk. Felhasználja ezekben mindazt, a mit a Petőfi-irodalom értékeset termelt, többek közt sűrűn Gyulai egyetemi könyvmatos előadásait s Meltzl Hugót — ez utóbbit tán érdemén felül is. Inkább másokat szólaltat meg, mint maga beszél — ezt sokszor sajnáljuk — s annyi becses adatot, találó idézetet sorakoztat fel, hogy kiadását éppen nem szabad a nagyközönség szempontjából méltatnunk, a szakember is elég érdekes anyagot talál utalásaiban. Itt-ott nem ártott volna még jegyzet; így pld. a *Diákpályámat* kár volt felvilágosítás nélkül hagyni. Igen helyes volt közölni a Petőfi 1847-iki *Összes költeményei* elé írt, de ott meg nem jelent *Előszót*, mint Petőfinek költői elveire és a kritikához való viszonyára nézve fontos önvallomását.

Mi több, e magyarázatok egymásután olvasva egész Petőfi-életrajzzal érnek fel: Voinovich művészi tolla oly sokoldalúlag világítja meg az egyes költeményeket. A kötet végén pedig mintegy be is fejezi az életrajzot, elmondva Petőfi rejtélyes halálát s családjának további sorsát. Különös alapos-sággal foglalkozik Szendrey Júlia alakjával s *Naplóiból* is sokat idéz.

A nagyobb egységeket, valamint az egész kötetet egy szépen megírt esztétikai méltatás vezeti be. Voinovich Gyulai tanítványa, de talán túlságosan is ragaszkodik mestere megállapításaihoz. Petőfi költészetét mi már nem tartjuk sem oly egyszerűnek, sem oly őszintének és népiesnek, mint Gyulai és Salamon. Legalább is nem elégszünk meg ezek megállapításával, hanem igyekszünk viszonyát jobban föltárni mintáihoz és elhelyezni az egyetemes irodalom eszmeáramlatában. Hogy erre a munkára Voinovichot széleskörű műveltsége kiválólag képesíti, kétségtelen, s van is könyvében erre vonatkozólag sok tanulságos utalás, de egészben mégis csak a hagyományos keretek között maradt.

A két kötet igen szépen és ízlésesen van kiállítva.

ZLINSZKY ALADÁR.

Grexa Gyula: A Csaba-monda és a székely hún-hagyomány. Budapest, 1922. A szerző kiadása. 8-r. 2. lev., 62 lap.

A szerző hún-mondánknak a német hún-mondából és a középkori történeti irodalomból le nem vezethető, sőt részben még a magyar krónikákból is hiányzó, önálló részleteit — a nőrablás, Isten kardja, Csaba-íre, Hadak útja mondáit — s általában Csaba-királyfi mondai szerepét vette vizsgálat alá. (14—51. l.)

Az Isten kardját tárgyaló fejezetben Grexa bebizonyítja, hogy a kard-monda legkésőbb a XI. század második felében élő monda volt hazánkban. Fejtegetéseit kiegészíthetjük avval, hogy a monda első feljegyzője, hersfeldi Lambert, megelőzően — 1058-ban — hazánkban járt. (MG. SS. V. 160. l.) Ez valószínűvé teszi, hogy Lambert a hún-magyar azonosságnak a német történeti irodalomban ekkoriban még *egészen kivételesen* jelentkező gondolatát Magyarországon ismerte meg. A Dula-Belár fejezet is sikerült. Az *alánok* nevének a bolgár Dulához való hozzákapcsolását azonban nem vezethetjük vissza a XIII. sz. krónikás geographiai tudására. Ez a krónikás semmit sem tudhatott, s legkevésbé Julián jelentéséből, a XIII. századi alánokról. Kétségtelen, hogy az alán népvétet épűgy, mint az ugyane fejezetben (Képes Kr. V.) említett *Alprozurit* és egyebeket Jordanestől, Gotfridtól vette át s önkényesen kapcsolta a magyar eredetmonda Dulájához. Szépen fejtegeti Grexa Csaba-íret és Hadak-útját is, bár itt kevésbé meggyőző, mert adatai későiek. A Csaba- és Szt. László-mondakör rokonságának felismerésével továbbépíti Sebestyén összehasonlító kutatásait, ki a hún csodaszarvast és Szt. László szarvasát már egybevetette. Hasonlóképen sikerültnek mondhatjuk Csaba mondai létezésének bizonyítását. A Szampó—Csaba egyeztetést azonban most sem tudjuk magunkévá tenni. A gazdag összehasonlítási anyagra támaszkodó, szép mondaelemző fejtegetésekbe csak itt-ott téved egy-egy indokolatlan, merész kijelentés. Nem értem pl., miért mondja, hogy Julián jelentésében «fölkötő csekély számú megbízható adat» van? Talán Vámbéry torz hamisítási elmélete tévesztette meg? Általában azonban a vizsgált, Dula—Belár és Csaba személyéhez fűződő mondarészleteknek az eredeti magyar mondakincshez tartozását Grexa bebizonyította. Valószínűvé tette ezek bolgár (vagyis hún) származását is.

Kevésbé sikerült a monda történetének tisztázása (1—14, 51—52. l.). Grexa elmélete az Erdélyben letelepedett dunai bolgárok mondaközvetítéséről Petz, Bleyer és Sebestyén mondaközvetítő elméleteihez csatlakozik. Ő is, mint azok, hazai talajon keletkezettnek véli a hún-hagyományt s eleve kirekeszti a lehetőségek sorából azt, hogy a magyarok a hún tudatot magukkal hozták volna keletről. S ő is beleesett sok jeles ethnologussal és philologussal együtt a székely telepítési elmélet csapdájába. Ezért azután a székely hún-hagyomány jelentőségét felismerve, mint Sebestyén a székellyé lett avar, ő a székelységgel szomszédos bolgár néptörzsekben keresi a hún-hagyomány fenntartóját és a magyarokra átöröktőjét. Elmélete 1918-ban, mikor e tanulmánya készült, de — sajnos — kiadásra nem került, haladást jelentett a korábbi föltevésekhez képest s elvitathatatlan érdeme, hogy Gombocz előtt hangsúlyozta a magyar hún-hagyomány bolgár eredetét. Azóta azonban haladt a tudomány, s ma — Gombocz alapvető megál-

lapításai után, a húnbolgár-magyar continuitást ismerve — nincs szükségünk ezekre a mondaközvetítést feltételező kisegítő elméletekre. Egyébként, ha a Csaba-mondára elfogadnók is a közvetítés hypothesisét, a Dula-Belar-nórablás mondája a magyarok eredetmondája, melyben Grexa ellenére is a Volga-menti bolgár Dulo dinasztiára vonatkozó ősmagyar hagyomány emléket kell látnunk.

Grexa — más ethnologus és philologus kutatókhoz hasonlóan (v. ö. MNy. 1921. 90—92, 195—196, 1922. 24—26. l.) — a hún-hagyományt fenntartó krónikák alapos vizsgálata nélkül s általában a történeti szempontok figyelmenkívül hagyásával fogott a nehéz kérdés megoldásához. Ebből következnek tévedései és elhibázott forráskritikai ítéletei is; ezek közül elég lesz arra hivatkoznom, hogy Anonymust — minden megokolás nélkül, egyszerűen a tekintélyi elv alapján — ma is IV. Béla jegyzőjének mondja. Az utóbbi évtizedek forráskritikai eredményének nem ismerését bizonyítja, hogy a XIII. sz. végén keletkezett hosszú és mesterkelt Árpád-genealogia és nem Anonymus eredetibb — Attila, Ügek, Álmos, Árpád — genealogiája alapján mond ítéletet az Árpád-ház hún származásának mondai hiteléről. Ugyancsak a mondán kívül álló történeti források felhasználása és értékelése nélkül, pusztán Hunfalvy tekintélyére támaszkodva, szól a székelyek eredetéről, noha maga emeli ki igen helyesen a székely kérdés és hún-problema szoros kapcsolatát. Gombocz eredményeit és a székely ősfoglalás tanát czáfolva, pusztán negatív bizonyító módszert alkalmaz, s ez már magában is kétségeket támaszt eredményei helyességével szemben. Módszerbeli hibának kell tekintenünk merev ragaszkodását mások vagy saját, kellőképp meg nem okolt föltevéséhez és a korábbi kutatók eredményeinek kissé fiatalosan határozott és rövid «elintézését» is. De hát pályája kezdetén majdnem mindenki beleesik abba a hibába, hogy nem tudja tárgyilagosan értékelni a vele ellentétes felfogást valló tudósok eredményeit.

Kissé tán bővebben foglalkoztam a mindvégig érdekes és élvezetes kis tanulmány fogyatkozásaival, mint érdemeivel. Tettem ezt azért, mert hiszem, hogy a szerző szorgalmas munkása lesz a szakirodalomnak és hasznát veheti a bíráló megjegyzéseknek. A szép kezdet Grexa tehetségének és széleskörű ismereteinek bizonyysága. Kívánjuk, hogy a folytatás még szebb és minden tekintetben kifogástalan legyen.

HÓMAN BALINT.

Index miraculorum Marianorum indici A. Poncetli Anal. Boll. t. XXI. vulgato a Floriano Holik compositus. Budapestini. 1920. 8-r. 24 l.

A cím megmondja, miről van szó ebben a kis füzetben, mely egy nagyobb tanulmánynak rövidrefogott summája. Tizenkét szerzőből, illetőleg tizenhét műből szedegeti össze a Mária-csodákat, melyek tekintélyes része a magyar codex-irodalomban is megvan. Minket ez utóbbi érdekel jobban. «Appendix. Concordantia miraculorum Marianorum, quae in codicibus Hungaricis continentur, cum parallelis Indicis locis.» A magyar codexek példa-száma 56, a latinoké 240.

E tanulmány főérdeme, hogy a középkori asketikus irodalom elterjedebb műveiből összegyűjtötte a Mária-csodákat a lelőhelyek pontos meg-

jelölésével. Ez az elenchus részben megjavítja, részben kiegészíti az eddigi forrás-adatainkat. Teljességre ebben aligha számíthatunk, mert a még feldolgozandó művek száma jóformán kimeríthetetlen. Kétségtelen, hogy minél több műből gyűjtjük össze adatainkat, annál biztosabb lesz a belőlük levont eredmény. E munka tehát jó szolgálatot tesz a magyar codexek forrástanához. Ezért szívesen üdvözljük, és szerzőjét kérjük, folytassa tovább: még szép eredményt várunk tőle. Jó úton jár, mely ha fáradságos is, de biztosan számítható eredményhez vezet.

A «libri saepius allati» alatt hiányzik néhány nevesebb mű. Így Jac. de Vorag. *Leg. Aur.*-ja (l. 53. sz.), Caesarius Heist. (l. 52. sz.), Gritsoj (l. 98. sz.), Nicolaus de Blony (l. 180. sz.), Jordanus de Sax. (l. 213. sz.) stb. Helyes lett volna hivatkozni rövid jelzéssel azokra a forrás-megjelölésekre is, melyeket maguk a latin művek szerzői megjelölnek. A 188. sz. adatnál jeleznie kellett volna még a *Stell.* l. IX. p. 11., a. 3. után, hogy undecimum signum vagy legalább is az «L» betűt. Ugyanez a példa megvan Pelb. *Stis. p. aest.* 47. G. *In fine.* Ugyanennek az adatait megtaláljuk a 136. példánál helyes kiegészítésben, de a Laurentius communis legendáját nem említve, pedig maga Pelb. hivatkozik rá. Téves a 100. példának Herolt, *Temp.* 164-es száma, mert ilyen nincs. Ellenben: a 163. után következő exemplumok G szakasza a helyes.

Ez a tanulmány derék munka, tiszteletet szerez írójának és örömet a hazai és külföldi szakembereknek.

VARGHA DAMJÁN.

Király György: A magyar ösköltészet. Budapest, 1921. 8-r. (Ethikakönyvtár VII.) 136 l.

Nagy nemzeti katasztrófánk után a közönség érdeklődése a magyar ösmúlt problémáira irányult, Arany szavaival élve, vigaszért hő lelkünk a multakba fordult; a magyar tudósok fejtegetéseit, melyek a hún és avar kapcsolatokra, bolgár, besenyő és székely kérdésekre vonatkoznak, a művelt közönség általános érdeklődése kíséri. Épen azért örömmel vettük kezünkbe Király György könyvét, mert a szerzőtől, ki a középkori magyar irodalomtörténet terén már annyi érdemes munkát végzett, méltán elvárhattuk, hogy ösköltészetünkre vonatkozólag a legújabb tudományos kutatások eredményeit saját nézeteivel kiegészítve, világosan, népszerűen megírva összefoglalja. Sajnos, Király könyve nem teljesítheti hivatását, mert a szerző örökösen ingadozik abban, hogy kinek szánja könyvét: a laikusoknak-e vagy a szakembereknek. Egyik pillanatban szenvedélyes, sokszor gúnyos hangú vitatkozást kezd más elméletek hirdetői ellen, de ezek a részek annyira vázlatosak és zavarosak, hogy az átlagos műveltségű olvasó rajtuk el nem igazodhatik; másik pillanatban viszont a nagyközönségnek ír, de ilyenkor meg lapszámmra kénytelen magyarazgatni olyan dolgokat, melyek a szakember előtt már közhely-számba mennek. Ettől az alapvető hibájától azonban a könyvecske még nagyon értékes eredményeket is tartalmazhatna; ha nem tartalmaz, az már újabb hiba s a szerző tudományos ítélőképességének rovására írandó. Szerző azt mondja, hogy «nem akar dicsekedni nagyhangú elméletekkel, sőt pozitív megállapításokra sem igen törekszik, megelégszik

sokszor negatív eredményekkel, mert főcélja a fogalmak tisztázása, a helyes módszer megállapítása és az egész anyag kritikai átrostálása.» (6. l.) De ugyanő hangsúlyozza, (7. l.) hogy «a mire mindenekelőtt szükség van, az a *kritika*.» Fogadjuk meg tanácsát, s alkalmazzuk ezt a hön óhajtott kritikát elsősorban reá.

Az I. fejezetet Király a magyar ősköltészet általános problémáinak szenteli. A magy. ősköltészet kora a VII—XI. század, ebből a korból azonban egyetlen írott emlékünknél sem maradt fenn. Vikár Béla népköltészetünk ősi elemeit úgy akarta meghatározni, hogy elfogadva a székelyek dunántúli eredetét, mindazt a régi elemet, a mely a dunántúli és a székely népköltésben egyező, az ősi magyar népköltészet maradványának tartja. A gondolat rendkívül szellemes, Király azonban elveti, mert a székelyek dunántúli eredetét «újabbban nyomós érvek alapján kétségbe vonta Hóman Bálint», ki a székelyekben avar maradékokat lát. Királynak ez az eljárása jellemző, mint látni fogjuk, egész könyvére. Akármely kérdés forog szóban, ő kiválasztja a kérdés régebbi feldolgozói közül azt, aki a korábbi nézeteket legkeményebben megtámadta, s annak a véleményéhez csatlakozik. Hómannal állandó polemiát folytat, mióta könyvéből az első szemelvény megjelent, (Nyugat, 1921. 9. sz.), de itt exponálja Hóman nem is nagyon erősen megalapozott avar-székely elméletét, csak azért, hogy Vikár elméletét ezzel megsebezze, noha Hóman elméletét később ő maga is kétségbe vonja. (28. l.) A továbbiakban megtámadja Négyesynek azt a nézetét is, hogy az ősmagyar költészet jellemző vonásai a parallelizmus és az alliteratio voltak. E sajtóságot Király szerint semmitmondók, mert ezek jellemzők általában minden népköltészetre. Négyesy megállapításának tehát «semmi különösebb jelentősége.» Négyesy nagyon is óvatos volt, nem ment messzire a föltevések terén. Ezért Király lemosolyogja, de ha merész föltevésekbe bocsátkozott volna, akkor épűgy jaj lenne neki, mint fentebb Vikárnak.

A továbbiakban (18—26. l.) Király a laikus olvasóhoz fordul és nem nagyon rendszeresen, de elég népszerűen ismerteti a mesevándorlás elméletét, azután visszatér a magy. ősköltészetre s elsősorban megállapítja, hogy ebben a korban «az állandó harczos életmód bizonyára gazdag epikát fejlesztett, mely az egész nép közös kincse volt s nem vált sem egyének, sem hivatásszerű rend tulajdonává és foglalkozásává.» Közben Sebestyén Gyula és Moór Elemér ellenkező nézeteit részint agyonhallgatja, részint 30 sorban ledorongolja. Mi azonban nem vagyunk meggyőzve a karakirgiz analógiával: Priskos 446-ban hivatásos énekeseket látott a hún király udvarában, nézetünk szerint 900 körül a magyar is eljuthatott már a műveltségnek arra a fokára, a melyre a szintén nomád hún 400 évvel azelőtt eljutott. Ezután az apróbb egykorú följegyzésekről szól, melyeket, mint a magy. ősköltészet emlékeit szoktak idézni. A Gellért-legenda szolgálojának dalát nagyon helyesen *munkadálnak* fogja fel, az Ekkehardnál említett esetet pedig, mikor a magyarok a lakoma után «iszonyúan kiáltoztak isteneikhez», «cifra káromkodásaink ősenek» tekinti. Csaknem ez a véleménye a Bécsi Képes Krónikában említett «*nefanda carmina contra fidem*»-ről is. Ellenben a magyar krónikák ismeretében igen kevés jártasságot mutat, ha azt írja, hogy a Bécsi Képes Krónikának I. Béla korára (1060.) vonatkozó része

későbbi az Anonymusnál. A Nemzeti Krónika 1146 körül készült, de az említett rész még korábbi, úgy látszik 1070 körül írták, erre vall a nagyon is objectív ítélete Salamon királyról, kinek vitézségét mindig kiemeli, még I. Gézával szemben is. Ezután a könyv legjobb része következik: *a magyar ősi ritmusról*; ebben Gábor Ignác tanulmányát ismerteti, itt-ott megtoldva egy-két észrevétellel.

A II. fejezet a magyar mythológiával foglalkozik (40—62. l.). A kérdés irodalmát s általános részét Katona Lajos maradandó értékű munkálatai nyomán ismerteti, azután áttér a samanizmusra, megállapítja, hogy samánjaink nekünk is voltak, t. i. a táltosok, de, hogy miképen idézték a szellemeket, arról semmit nem tudunk. Ezek után éles támadás következik Sebestyén ellen, a ki a mai regösöket a táltosok utódainak tartja alakoskodásaikkal és csörömpölő vasfazekakkal. Ellenben tudomást sem vesz Király Supka Géza elméletéről, ki bizonyos honfoglaláskori sírletekből kiindulva a pusztai népek samánjait (s így a magyar táltosokat is) az északi (mahayana) budhizmus elfajzott és tantraistikus képzetektől áthatott papjainak tartja.

Végül rátérve a magyar ősvallásra, megállapítja, hogy a magyar nemzet a honfoglalás előtt kibontakozott a totemizmusból és épen abba a műveltségi fokozatba lépett, melyet Wundt *a hősök és istenek korának* nevez. Ennélfogva «hittek különféle démonokban, de természetesen személyes istenekről, vagy pláne nemzeti istenről még nem lehet szó». Hogy «az ősmagyaroknak nem voltak mythosai», valószínűnek látszik, de hogy a személyes Isten fogalmáig el nem érkezhetek volna, az legalább is kérdéses. Ha Wundt rendszerének alapján nézzük a népek vallási fejlődését, akkor persze mi sem mondhatunk mást, mint Király, de nem szabad elfelednünk, amit Andrew Lang és legújabban Leopold v. Schroeder (*Arische Religion* I. 1914. II. 1916.) annyi meggyőző adattal bizonyítottak — a vallásnak a manizmuson és az animizmuson kívül még egy harmadik gyökere is van: a hit egy legfőbb erkölcsi lényben, egy teremtő atyában, ki a legprimitívebb népek vallási képzeiben is szerepet játszik — hogy az elől többé nem zárkozhatunk el. Ha Schroeder elméletének keretébe most beléillesztjük azt az adatot, melyet Theophylaktosnál már a VII. századi turkok vallásáról találunk, (hogy t. i. tisztelik a tüzet, vizet, levegőt és földet, de csak azt imádják s nevezik Istennek, a ki mindezt teremtette,) akkor nincs okunk rá, hogy a személyes legfőbb Istenben való hitet az IX—X. századi magyarságnál lehetetlennek tartsuk.

A III. fejezet (63—85. l.) a magyar hünmonda kérdésével foglalkozik, rendkívül zavarosan, sok helyütt át nem gondolt f téletekkel; ez az egész könyv leggyengébb része. Két főgondolata az, hogy 1. a magyar hünmonda könyvmonda volt; a Csaba-monda az Aba-nemzetség genealogiai fictiója, a Detre- és Attila-történetek pedig a krónikás tákolmányai, keleti-gót színezettel; 2. a hünmonda egyes részleteinek bolgár eredete, melyet Gombocz hirdet, nem lehetséges. Ezt a két tételét azonban kapkodó és rendszertelen előadásával bizonyítani nem tudja, gyakran ellentmondásokba is keveredik, pl.: a 65. lapon, (Riedl nyomán) a hün-mondát az Aba-nemzetség genealogiai mondájának tartja, viszont a 85. lapon már (Gombocz nyomán) az Árpád-nemzetség házi mondájának hiszi. Egyébként ennek a fejezetnek már kimerítő

czáfolatát adtam *A Csaba-monda és a székely hínagyomány* cz. munkám 53—57. lapján.

A IV. fej. (86—114. l.) a honfoglalás mondáit tárgyalja. Legjobb rész itt az Álmos-monda fejtegetése, a melyben Király Róheim Gézának jeles munkácskáját kivonatolja. (*A kazár nagyfejedelem és a turul monda* 1917.) A többi monda fejtegetése az adatok és vélemények egyszerű felsorolására szorítkozik, itt a kemény támadások elmaradnak, megkezdődik ellenben újra a laikus olvasó számára való aprólékos magyarázgatás. Utolsó — egyébként nem új — megállapításához: hogy magyar naiv eposz nem volt, csak magyar hősdalok, mi is hozzájárulunk.

A könyvet 14 lap terjedelmű repertorium zárja be, kétségtelenül a könyv legértékesebb része, mert módot nyújt az érdeklődő olvasónak arra, hogy maga is elolvassa, a mit a szerző elolvasott, s esetleg a szerzőnél helyesebb módszerrel más véleményt formálhasson magának bizonyos kérdésekről, mint a szerző.

GREXA GYULA.

Igazítások:

Az IK. 1919—1921-iki évfolyamában igazításra szorulnak a következő szavak:

A 117. l. 9—10-ik sorában Szilágyi *István* helyett Szilágyi *Sándor*;
a 175. l. 29-ik és a 178. l. 10-ik sorában Znióvár~~alja~~ helyett Szinyér-
vár~~alja~~;

a 180. l. 28-ik sorában *fordulást* helyett *furdalást* olvasandó.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

1921.¹

I.

- Alszegehy Zsolt.* Magyar lírikusok. — Ism. Galamb Sándor. Irod. Tört. 142—144. l.
- Császár Elemér.* Középkori költészetünk. Uj Nemz. 255. sz.
- Császár Elemér.* Van-e magyar irodalom? Uj Nemz. 290. sz.
- Császár Elemér.* Ősköltészetünk. Uj Nemz. 273. sz.
- Gulyás Pál.* Magyar szépirodalom a filmen. Irod. Tört. 174—177. l.
- Gulyás Pál.* Magyar szépirodalom idegen nyelven. — Ism. Kereszty István. IK. 266—268. l.
- Holik Flóris.* Az egyszerű tolvajról és remetéről. IK. 173. l.
- Holik Flóris.* Mária vakító szépsége. U. o. 172—173. l.
- Király György.* A Cyrus-monda széphistóriáinkban. IK. 84—98. l.
- Nógrády László.* A mese. — Ism. (GR) IK. 272. l.
- Radó Antal.* A magyar rím. 264. l. — Ism. Gálos Rezső. IK. 269—270. l.
- Régi magyar költők tára.* I. köt. 2. kiad. Szerk. Horváth Cyrill. — Ism. Holik Flóris, EPhK. 137 l.
- Szabó László.* Athenaeum. 1918. — Ism. V. M. Irod. Tört. 150. l.
- Szász Károly.* Várszínházi emlékek. — Ism. Vajthó László. Irod. Tört. 146. l.
- Tolnai Vilmos.* Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. EPhK. 126—128. l.
- Voinovich Géza.* Regényírók. Ism. Vajthó László. Irod. Tört. 141. l. — Papp Ferencz. IK. 262—264. l.
- Zolnai Béla.* Mátyás-mondáink eredete és fejlődése. Irod. Tört. 126—137. l.

II. Egyes írók.

- (Arany.) *Dénes Szilárd.* Arany János kisujszállási tanítósága 14 l. — Ism. An. IK. 272—273. l.
- H. Fekete Péter.* Arany János bécsi útjához. IK. 169. l.
- Dr. Mötz Atanáz.* Arany János két kiadatlan levele Károly Sámuelhez. IK. 178—181. l.
- Nagy Lajos.* Arany ismeretlen levele. IK. 167.—l.
- Tolnai Vilmos.* Arany János Hamis tanújának mondájához. Irod. Tört. 138—140. l.
- Beczássy Judit.* Tóth Eszter. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 273. sz.
- (Berzsenyi.) *Gálos Rezső.* Berzsenyi és Kis János komasága. IK. 167—168. l.
- Bethlen Margit.* Egy élet. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 284. sz.
- Boross Sándor.* Táncz. — Ism. Gyöngyösy László. Irod. Tört. 177—179. l.

¹ A hol az alább következő könyvek vagy folyóiratok czíme mögött nincs évszám, ott az illető év értendő.

- (Császár F.) *Elek Oszkár*. A tenger Császár Ferencz költészetében. IK. 142—149. l.
- Erdős Renée. Santerra biboros. Regény. — Ism. Szöllősi Zsigmond. Az Ujs. 1921. 273. sz. — Várdai Béla. Kath. Szemle 1922. 121—124. l. — cs. h. P. Napló 1922. 41. sz.
- (Gr. Fekete J.) *Krassó Jolán*. Galánthai gr. Fekete János magyar munkái. — Ism. Perényi József. Irod. Tört. 148. l.
- Füst Milán. Az aranytál. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 273. sz.
- (Gárdonyi G.) *Zsigmond Ferencz*. Gárdonyi Géza. Irod. Tört. 97—115. l.
- (Greguss Á.) *Szigetvári Iván*. Greguss Ágost mint költő. Irod. Tört. 116—125. l.
- Gvadányi József gr. Pöstyéni főrődés. Hasonmás. — Ism. T. V. IK. 275. l.
- Gyallay Domokos. Ősi rögön. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. okt. 16.
- (Gyöngyösi I.) *Harsányi István*. Gyöngyösi István és László sárospataki diáksága. 20 l. — Ism. I—n. IK. 274. l.
- (Gyulai.) *Galamb Sándor*. Gyulai Pál novellái. IK. 99—141. l.
- Jankovics Marcell. Álmatlan éjszakák. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. okt. 16.
- (Jókai.) *Szabady Béla*. A löcsei fehérasszony Győrött. IK. 255. l.
- Zsigmond Ferencz*. Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban. IK. 1—90. l.
- (Jósika.) *Décsi Lajos*. B. Podmaniczky Julia levelei B. Jósika Miklóshoz. IK. 240—255. l.
- Katona József: Bánk bán betűszerinti kiadása. 1922. — Ism. T. V. IK. 274—275. l.
- (Kazinczy.) *Gulyás József*. Kazinczy egy ismeretlen levele. IK. 165—167. l.
- (Kemény.) *Papp Ferencz*. B. Kemény Zsigmond levelei Falk Miksához a Nemzeti Múzeumban. IK. 181—213. l.
- Kis J. l. *Berzsenyi*.
- Kiss Menyhért. Ha megmozdul az erdélyi föld. — Ism. h. Irod. Tört. 158. l.
- Kosáryné Réz Lola. Ulrik inas. — Ism. S. A. Szózat 274. sz. — Császár Elemér. Uj Nemz. 1922. 6. sz.
- (Mikes.) *Zolnai Béla*. Mikes és a francia szellemi élet. II. EphK. 90—104. l.
- Surányi Miklós. A mester. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 273. sz.
- (Sylvester.) *Bruckner Győző*. Volt-e Sylvester János löcsei prédikátor? IK. 174—178. l.
- (Szemere B.) *Harsányi István*. Szemere Bertalan sárospataki diákkorbeli eddig ismeretlen versei. IK. 213—240. l.
- Szemere György. Egy falusi kisasszony története. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 278. sz.
- (Széchenyi I.) *Szekfü Gyula*. Széchenyi igéi. — Ism. vt. Irod. Tört. 145. l. — Angyal Dávid. IK. 259—262. l.
- Szerelemhegyiné. Nagyidők koldusai. — Ism. lt. Irod. Tört. 157. l.
- (P. Takáts J.) *Gálos Rezső*. Adatok Péteri Takáts József életéhez és munkáihoz. IK. 256—259. l.
- (Tompá.) *Fitz József*. Tompa elfeledett zsengei. IK. 160—165. l.
- Gulyás József*. Egy adalék Tompa fekete könyvéhez. IK. 173—174. l.
- Gulyás József*. Tompa és a nevelő oktatás. — Ism. I—n. IK. 273. l.
- Harsányi István*. Apróságok Tompa Mihály életéből. IK. 156—159. l.
- Tormay Cécile. Bujdosó könyv. II. köt. — Ism. Bay Dóra. Szózat 295. sz. — Túri Béla. Nemz. Ujs. 288. sz. — Farkas Sándor. Hazánk 49. sz.
- (Ny. Vörös M.) *Körmives Nándor Kolos*. Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. — Ism. Harsányi István. IK. 268—269. l.
- Zeykivári E. Ernő. Integritás és más költemények. — Ism. h. Irod. Tört. 159. l.
- Zivuska Jenő. A vak Lorenzó. — Ism. G. S. Irod. Tört. 153—155. l.
- (Zrinyi.) *Heller Bernát*. A Szigeti Veszedelem. (Szent Irásunk hatása a Szigeti veszedelemre.) Remény 4—5. sz.

1922.

I.

- Beöthy Zsolt.* A magyar jeremiádok. Bethlen Naptár 1922. 36—39. l.
Császár Elemér. Kálvinizmus a regényirodalmunkban. Bethlen Naptár 1922. 62—64. l.
Császár Elemér. A magyar regény története. — *Ism.* Papp Ferencz. Bud. Szemle 189. köt. 141—144. l. — *Kristóf György.* Páztortúz 117—120. — *Gyulai Agost.* Uj Nemz. (1921). 290. sz.
Császár Elemér. Jelentés az Ördödy István-jutalomról. Akad. Értes. 43. l.
Marton Lajos. I. Rákóczy György bibliája. Bethlen Naptár 1922. 77—79. l.
Sebestyén, Karl. Ungarische Meistersänger. P. Lloyd 18. reg. sz. (Babits, Kemény Simon, Tóth Árpád és Fóthy Jánosról.)
Solymossy Sándor. Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Értes. 46—52. l.
Szinnyey Ferencz. Novella- és regényirodalmunk a szabadságharczig. (Kivonat.) Akad. Értes. 12. l. — Fejezetek újabb regényirodalmunk történetéből. (Kivonat.) U. o. 28—31. l.
Szinnyey Ferencz. Jelentés az 1921. évi Bulyovszky-jutalomról. Akad. Értes. 45. l.
v. g. Színházi Szemle. (Hevesi S.: 1514. — Névy Zoltán: Urak és parasztok. — Szemere Gy.: Siralomház. Vizsontlátás. — Földes I.: A bálvány. — Bakonyi K.: A sárga keztyű. — Herczeg F.: Baba-Hu. Két ember. — Dánielné Lengyel L.: A császár anyja. — Szomory D.: II. Lajos király.) Bud. Szemle 189. köt. 133—139. l.

II. Egyes írók.

- Babits Mihály.** Laodameia. — *Ism.* Sebestyén Károly. P. Lloyd 18. reg. sz.
Bartóky József. Őszi esték. — *Ism.* Kárpáti Aurél. P. Napló 47. sz.
 — *Császár Elemér.* Uj Nemz. 18. sz.
Beöthy Zsolt. Régi nóták. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 189. köt. 140. l.
(Csoma [Kőrösi].) Pagony. Magyar kutatók. Nemz. Ujs. 26. sz. (Kőrösi Csomáról.)
(Eötvös I.) Tóth Kálmán. Ahol Eötvös a Karthausit írta. Reggeli Hirl. 11. sz.
(Gr. Fekete I.) Ludassy, Julius. Graf Fekete. P. Lloyd 64. reg. sz.
Fóthy János. Üvegház. 1922. *Ism. K.* Nemz. Ujs. 57. sz.
Gellért Lajos. Levelek az én meghalt édesanyámhoz. — *Ism.* P. Lloyd 18. reg. sz.
Gellért Mária. Don Juan leánya. — *Ism.* Császár Elemér. Uj Nemzedék 24. sz.
(Gyöngyösi I.) Gyöngyösi István munkái. Kiadta Badics Ferencz. II. köt. — *Ism.* Uj Nemzedék 53. sz.
(Gyulai P.) Papp Ferencz. Gyulai Pál lyrai költészetének fejlődése. (Kivonat.) Akad. Értes. 34—36. l.
Sz. Hajdu Boriska. Az áruló. Tört. regény. Debreczen. — *Ism. r.* Magyarság febr. 5.
Kemény Simon. Így élem világom. Versek. — *Ism.* Bodor Aladár. Magyarság febr. 5.
Kerényi F. p. Dichtertragik. (Zum hundertsten Geburtstag Friedrich Kerényis.) Pest. Journ. 1. sz.
(Kisfaludy K.) Tamás Ernő. A százszentendős «Aurora». P. Napló 35. sz.
(Kiss J.) i. k. Kiss József. Bud. Hirl. 1. sz. — Szöllősi Zsigmond. Az Ujs. 3. sz. — Alexander Bernát. P. Lloyd 1. reg. sz.

- Kiss Jenő Sándor.* Kiss József halotti mécsese. Az Ujs. 10. sz.
 Kiss Józsefről egyetlen miskolczi iskolatársa. — Mikor Kiss József Miskolczon járt. Miskolczi Napló 2. sz. — Kiss József relikviák. U. o. 6. sz.
Krúdy, Julius. Ein Poet. Josef Kiss und der Tod. Pest. Journ. 1. sz.
Szant Iván. Kiss Józsefről. Hatvani Hirl. 12. sz.
Krúdy Gyula. N. N. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 53. sz. —
 K. A. P. Napló 35. sz.
Laczkó Géza. William Blackbirth lelke. — Ism. f. m. P. Napló 47. sz.
Lányi Sarolta. Napjaim. Versek. — Ism. Miklós Jenő. Magyarság febr. 5.
(Lévay J.) Kozma Andor. Lévay József. Bud. Szemle 189. köt. 97—116. l.
Vadnay Béla. Lévay József és kortársai. — Ism. K. A. P. Napló 47. sz. — f. k. Miskolczi Napló 1. sz.
Majthényi György. Majális. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 59. sz.
Moly Tamás. Szegedy Emma színésznő. — Ism. Gerő Ödön. P. Lloyd 1. reg. sz.
(Petőfi S.) Baktay Ervin. Petőfi versei Indiában. Világ 55. sz.
Baróti Lajos. Petőfi arcképei. Bud. Hirl. 65. sz.
Krúdy, Julius. Ein Märchen über Petőfi. Pest. Journ. 70. sz.
Pekár Gyula. Petőfi-centennárium és Jászai-jubileum. Ünnepi beszéd. Uj Nemzedék 60. sz.
 Petőfi arcképe. Világ 11. sz. — Péterfy Tamás. Hol lehet Petőfi arcképe. — Szalay Károly levele. U. o. 12. sz.
Schöpflin Aladár. Petőfi éve. Szózat 65. sz.
S. S. A százéves Petőfi. Uj Nemzedék 24. sz. — sz. k. Bud. Hirl. 61. sz. sz. ly. A Kisfaludy Társaság Petőfi-matinéja. 8 Órai Ujs. 71. sz.
Ráth-Végh István. Októberi rózsza. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 29. sz.
Ritók Emma. A szellem kalandorai. Regény. — Ism. tb. Nemzeti Ujság 45. sz.
Ruprecht Tibor. Túláradó élet. 1922. — Ism. K. Nemz. Ujs. 57. sz.
Sántha Dénes. Versek. — Ism. Nemzeti Ujs. 52. sz.
Schöpflin Aladár. Mossóczy Pál szép nyara. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 47. sz. — Farkas Zoltán. Szózat 20. sz.
Szabó Dezső. Ölj. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 65. sz.
Szász Károly. Tisza-versek. — Ism. ő. Bud. Hirl. 20. sz.
(Széchenyi I.) Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. 2. köt. — Ism. Nemz. Ujs. 56. sz. — Pest. Journ. 57. sz.
Marczali Henrik. Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. P. Napló 35. sz. — Aus Széchenyi Nachlass. P. Lloyd. 24., 35. reg. sz.
Szederkényi Anna. Sorsok, ha találkoznak. — Ism. Gerő Ödön. P. Lloyd 1. reg. sz. — A padlás meg a halál. Ism. Gerő Ö. U. o. 1. reg. sz.
Szegedy István. A falra festett ördög. — Ism. Gerő Ödön. P. Lloyd 1. reg. sz. — Nemz. Ujs. 52. sz. — z. l. P. Napló 47. sz.
Szemere György. Ronthó Böszörmény. Regény. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 41. sz.
Szenes Béla. Tizenharmadikán pénteken. — Ism. K. A. P. Napló 41. sz.
Szigligeti. sz-ly. Szigligeti születésnapján. 8 Órai Ujs. 57. sz.
Tersánszky J. Jenő. A két zöld ász. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemz. 53. sz.
Tóth Árpád. Prospero szigete. — Ism. Sebestyén Károly. P. Lloyd 18. reg. sz. — Öröm illan. — Ism. K. Nemz. Ujs. 57. sz.
Ujhelyi Nándor. Egy szerelmes ifjú története. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemzedék 59. sz.
(Vajda J.) Brisits Frigyes. Vajda János bölcselő költészete. Kath. Szemle 99—108. l.
Zilahy Lajos. Halálos tavasz. — Ism. Császár Elemér. Uj Nemzedék 59. sz. — k. n. Bud. Hirl. 63. sz.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.